T.C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

TATAR AYDINLARINDAN ÂLİMCAN İDRİSÎ (1887-1959): HAYATI VE BASINDA ÇIKAN YAZILARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HALİME TÜREN

İSTANBUL 2016

T.C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

TATAR AYDINLARINDAN ÂLİMCAN İDRİSÎ (1887-1959): HAYATI VE BASINDA ÇIKAN YAZILARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HALİME TÜREN

TEZ DANIŞMANI:

PROF. DR. AHMET KANLIDERE

İSTANBUL 2016

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Halime TÜREN'in "Tatar Aydınlarından Âlimcan İdrisî (1887-1959): Hayatı ve Basında Çıkan Yazıları" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

		İmza
Tez Danışmanı Üniversitesi	: Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE Marmara Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi	.....
Üye Üniversitesi	: Doç. Dr. Bülent BAKAR Marmara Üniversitesi	.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 05 / 12 / 2016 tarih ve 2016/24-05 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **III**
ÖZET ..... **V**
ABSTRACT ..... **VI**
KISALTMALAR ..... **VII**
GİRİŞ **1**
1. BÖLÜM **5**
ÂLİMCAN EL-İDRİSÎ'NİN HAYATI **5**
1.1. Âlimcan el-İdrisî'nin Çocukluk ve Gençlik Yılları **5**
1.2. Âlimcan İdrisî'nin İstanbul Yılları **7**
1.3. Müderris Âlimcan İdrisî **9**
1.4. Almanya'daki Esir Kampları **11**
1.5. Âlimcan İdrisî'nin Memuriyet Yılları **16**
1.6. Âlimcan İdrisî'nin Tezde Verilen Makalelerinin Değerlendirilmesi **42**
2. BÖLÜM **50**
ÂLİMCAN EL-İDRİSÎ'NİN BASINDA ÇIKMIŞ MAKALELERİ **50**
2.1. "Dârülfünûn'da Tedrisat" **50**
2.2. "Buhara'da Tahsil" **52**
2.3. "Âlimcan Efendi'nin Nutku" **57**
2.4. "Kavaid-i Fıkhiyye Hakkında" **59**
2.5. "Hutbelere Dair" **63**
2.6. "Islâh-ı Medâris Hakkında" **66**
2.7. "İstanbul Mektubları I" **73**
Fazıl-ı muhterem Musa Bigiyef Efendi cenablarına! **73**
2.8. "Mirza Bîdil'niñ Muhtasaran Tercüme-i Hâli" **75**
2.9. "İnsanlarga İñ Küb Hidmet İtüvçiler Kimlerdir?" **84**
2.10. "İstanbul'da Pek Mühim Bir Konferans" **84**
2.11. "Ahlâk-ı İslamiye" **91**
2.13. "Tevhide Dair" **101**
2.12. "Mekteblerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisâtı" **107**
2.14. "Kâfiye ve Molla Cami Kitabları Hakkında" **114**
2.15. "Tufan Meselesi Hakkında" **135**
2.16. "Va'de Vefâ yahud Mevlüd Bayramı" **156**

2.17. “İstanbul’dan Lozan’ga II” 163
2.18. “İsviçre Mektubları I” 169
2.19. “Müslümanlar içün İbret Levhaları: Azın Çoğa Galebesi” 173
2.20. “Ömer Hayyam” 178
2.21. “Avrupa’da Okuyan Türk Talebesinden Alınan Cevaplar – 2” 190
2.22. “Biz Nige Onakaybiz [Sağ Tarafımızı Kullanma Eğilimindeyiz] ?” 191
2.23. “Napalyon Müsülman mı İdi?” 196
2.24. “Maşinaçılıknıñ Terakkisi” 203
2.25. “Belçika’da ve Bizde Avul Hayatı” 208
2.26. “İsmail Bey Hakkında Küçük Bir Hatıra” 214
2.27. “Ramazan” 216
2.28. “Musa Cârullah Efendi Bigi” 220
SONUÇ 226
BİBLİYOGRAFYA 228
RESİMLER 231

ÖNSÖZ

Âlimcan İdrisî hakkındaki merakım Müstecip Ülküsal'ın *Kırım Yolunda Bir Ömür* adlı eserini okuduğum sırada hâsıl olmuştu. İdrisî'nin yaptığı işler ve üstlendiği görevler oldukça önemli görünüyordu. İdrisî ile ilgili bilgileri araştırmaya başladığımda bu kadar önemli bir kişi için çok az veri olması beni şaşırtmıştı. Araştırmama bir yandan onun yazdığı makaleleri toplayıp transkript ederek, diğer taraftan da ortak mekânları ve zamanı paylaşmış olabileceği kişilere dair eserleri, onun makaleleri dışında yayımladığı gazeteleri ve hakkında bilgi alabileceğim hayattaki akrabalarını araştırmakla başladım. İdrisî hakkındaki bilgi kırıntılarının dağınık halde olduğunu gördüm. Bazen birkaç günlük araştırmamın sonucu tek bir cümlede toplanıyor, bazen de araştırmam sonuçsuz kalıyordu. Almanya'ya gitme imkânım olmadığından İdrisî'nin oradaki kütüphanelerde belirlediğim eserlerine internet ortamında ulaşmaya çalıştım. Ancak yazıştığım kütüphane yetkilileri, araştırmamın ilmî değer taşıdığı gerekçesiyle Almanya'ya bizzat giderek istediğim eserlere ulaşabileceğimi belirttiler. Sonuç olarak da ben o eserlere ulaşamadım.

İdrisî hakkındaki çalışmamda birinci elden verileri toplamaya önem verdim. İdrisî'nin aile fertlerinden sadece torunları hayatta olduğundan küçük oğlu Orhan'ın Amerika'daki çocukları ve büyük oğlu İldar'ın Almanya'daki çocukları ile iletişim kurmaya çalıştım. Ne yazık ki bu çabalarım da sonuçsuz kaldı. Ancak İdrisî'nin oğulları İldar ve Orhan İdris ile bizzat görüşme imkânı bulan Recep Küçükizsiz Beyefendi ile görüşme imkânı buldum. Bu görüşmemin sonucunda sonucunda önemli bazı bilgilere ulaştım.

Tezimi hazırlarken en çok vaktimi alan ve zorlayan iş İdrisî'nin Arap harfleriyle yazmış olduğu makalelerini Latin harflerine transkriptiydi. Bu aşamada İdrisî'nin makalelerinin çoğunluğunu Tatar şivesi ile yazmış olması işimi daha da zorlaştırmıştı. Binaenaleyh, makaleleri bulmamda ve okumamda bana yardımcı olan, değerli bilgilerini benimle paylaşan tez danışmanım saygıdeğer Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca bana zaman ayıran Recep Küçükissiz Beyefendiye, Arapça ve Farsça ibareleri okuyup anlamamda yardımını esirgemeyen Prof. Dr. Cengiz Tomar Hocam'a, hayatımın her evresinde olduğu gibi bu çalışmamı hazırlarken de benden desteğini esirgemeyen kardeşim Efkan Türen'e teşekkürümü sunarım.

Halime Türen

Kadıköy, Ekim 2016

ÖZET

Sibiryalı Âlimcan İdrisî (1887-1959), Rusya Müslümanları arasında ceditçi düşüncelerin yaygın olduğu ve bu düşüncelerin siyasi alanda da görülmeye başlandığı dönemde Buhara'da bulunmuş, medrese eğitimi almış, ceditçi düşüncelerden etkilenmiş ve eğitime önem vermiş, farklı görevlerde bulunmuş, çeşitli konularda edebî açıdan yetenekli olduğunu ispatladığı yazılar yazmış ilginç kişiliğe sahip bir şahıstır. Avrupa'da öğrenim görmek isteyenlere çeşitli cemiyetlerde çalışarak yardımcı olmuş, sosyal işlerle yoğun olarak ilgilenmiştir. Rusya Müslümanlarının önder kadrosu içinde yer almış, Sovyet karşıtı kişilerle ters düşmüş, onları karanlık işlerle uğraşan bölücüler olarak nitelendirmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Tatar esir kamplarında görev almış ve kendisi hakkında Sovyet ajanı olduğu iddiaları ileri sürülmüş, böylece daha da fazla dikkat çekmiştir. İdrisî'nin yaptığı tüm önemli işlere ve hakkındaki söylentilere rağmen onun hakkında kapsamlı müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu durumun en büyük etkeni muhtemelen İdrisî hakkındaki kaynakların dağınık ve yetersiz olmasıdır. Âlimcan İdrisî hakkında ulaşabildiğimiz tüm kaynakları gözden geçirmek ve onun makalelerini transkript etmek suretiyle hazırladığımız bu çalışma ile onu ve fikrî katkılarını daha yakından tanımaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Âlimcan İdrisî, Avrupa Muhaceretindeki Türkistanlılar, Türkistanlı Ceditçiler, Müslüman-Tatar Esir Kampları.

ABSTRACT

Alimjan Idrisi (1887-1959), who was a Siberian scholar, had been to Buhara when the thoughts of innovations in political area spreaded intensely among the Russian Muslims and where he got an education in a moslem theological school and studied philosophy. Not only had he got an education there but also he dealt with many social affairs and worked in several diffefernt communities in which he helped many students to study in Europe. He also wrote many writings in which he showed his ability in literary subjects. In time, he took over the role of the leadership among the Turkish Muslims in Russia. He opposed the people who were objected to Soviet and called them as "the seperatists engaged in corrupt affairs". He also served in Tatar prison camps during the World War I on which he was accused of being a Soviet agent, which was a claim that made him to attract more attention in Europe. Although he dealt with many important tasks that caused many rumours about him, any comprehensive research regarding him hasn't been done so far. The most likely factor of this situation must be the fact that there are only few incomplete sources concerning him. Therefore, the aim of this study, which is a detailed research containing all the necessary information from the articles an the sources that include his ideas and works, is to provide the researchers the opportunity to know him more closely.

Keywords: Alimjan Idrisi, Immigrants from Turkestan in Europe, Turkestani Jadids, Muslim-Tatar Prisoner Camps.

KISALTMALAR

a. g. e.: Adı geçen eser.

a. g. m.: Adı geçen makale.

a. g. t.: Adı geçen tez.

Çeka: Çrezvıçaynaya komissiya (Sovyet devletinin güvenlik kurumu).

DTAB: Doğu Türk Askeri Birliği.

NfO: Nachrichtenstelle für den Orient (Şark İstihbarat Birimi).

SS: Schutzstaffel

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği.

GİRİŞ

Rusya İmparatorluğu hâkimiyetindeki Türkler, 1905 yılında yaşanan devrim ile üzerlerindeki baskıdan bir miktar kurtulmuşlardı. Bu nispî rahat ortamda XIX. yüzyılın ikinci yarısında belirginleşen ceditçi düşünceler yayılma imkânı bulmuştu. Sibiryalı Âlimcan İdrisî (1887-1959), bu düşüncelerin gündemde olduğu dönemde Peterpavel'de doğmuş, ilk ve orta öğretimini doğduğu yerde tamamladıktan sonra Orta Asya'nın önemli eğitim merkezlerinin başında gelen ve ceditçi düşüncelerin gündemde olduğu dönemde Buhara'da öğrenim görmüştür. Buhara'da ceditçi düşünceyi savunmuş ve bu bağlamda çalışmalara katılmıştır. O sadece asıl mesleği olan imamlığı yapmakla kalmamış, yazarlık ve tercümanlık da yapmış, çeşitli devlet memurluklarında çalışmış, öğrenciler için çeşitli dernek faaliyetlerinde bulunmuştur. Kızıl Ordu tarafından hapse atılmış ve "yanlışlık oldu" denilerek serbest bırakılmıştır. İstanbul'da bulunduğu yıllarda *Türk Yurdu* dergisi baş redaktör yardımcısı olarak çalışmış ve bu dergide yazılar yazmıştır. Yazdığı makaleleriyle ceditçi kimliğini ön plana çıkarmış, dönemin eğitim sistemini eleştirmiştir. Türk lehçelerinin çoğunu bilen İdrisî; Buhara'da Arapça ve Farsça, daha sonra gittiği Belçika ve İsviçre'de de Fransızca ve Almancayı öğrenmiş, bu sayede İsviçre ve Belçika'daki yayınları değerlendirme imkânı bulmuştur.

İstanbul'dan sonra İsviçre'ye dönerek dil ve Batı felsefesi eğitimine devam etmek istemiş fakat savaşın başlaması sonucu Almanya'ya çağrılarak Weinberge ve Wünsdorf Esir Kampları'nda imam olarak görevlendirilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında kurulan Alman-Türk ittifakı sonucu uygulanan politikalar gereği birçok Türk din ve fikir adamı görevli olarak Alman topraklarına gönderilmiştir. Âlimcan İdrisî de görevlendirilen kişilerden biriydi. Kamplarda provokatör hizmetini görmüş, *Yaña Turmış, Tatar İli* ve *Cihad-ı İslam* gazetelerini çıkararak Tatarları bir yandan bilgilendirmiş, diğer taraftan da onların güvenini kazanmış, böylece yürütülen politikaya katkı sağlamıştır. Sahip olduğu özgüveniyle esir kamplarında Tatar esirlerin sözcüsü durumuna gelmiş, onların her türlü ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamıştır. Tatar esirlerin temsilcisi durumuna gelen İdrisî yetkisi dâhilinde olmasa da Tatar esirleri için yazdığı dilekçelerine karşılık gelen yardımlar dolayısıyla teşekkürlerini yazdığı mektubu Osmanlı padişahına bizzat kendisi yazmış ve aracısız göndermeye teşebbüs etmiş, bu hareketi ile dikkat çekmiştir. İdrisî, Rusyalı Müslümanların lideri durumundaki bazı kişilerle ters düşmüş, onları Türk birliğini değil de sadece kendi

memleketlerinin birliğini sağlamayı amaçlayan bölücüler olmakla suçlamıştır. İdrisî'nin tüm faaliyetlerinde inatçılığıyla liderlik vasıflarını ön plana çıkarması, dikkatlerin üzerinde toplanmasına neden olmuştur. Sovyet ajanı olduğu iddiaları gündeme getirmiştir. Ancak İdrisî hiçbir zaman bu iddialara aldırış etmemiştir. Alman hükümeti tarafından hakkında açılan soruşturmalar da iddiaları boşa çıkarmış olacak ki Almanya'daki görevine II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir. İdrisî hakkında yapılmış az sayıdaki kısıtlı çalışmalar da bu iddiaların belirsizliğine son verememiştir.

Almanya'da II. Dünya Savaşı sonrası zor günler geçirmiş olan İdrisî, Mısır'a giderek Kahire'ye yerleşme kararı almıştır. Gizlice gittiği Afganistan'da dış işlerinde çalışan bir tanıdığı sayesinde alabildiği pasaportla Kahire'ye gitmiş, Kahire'de Kral Faruk'un tercümanı olarak çalışmaya başlamış, daha sonra imamlık görevini üstlenmiş ve orada da geniş bir çevre edinmiştir. Bir süre sonra yönünü Arabistan'a çevirmiş ve Riyad'a yerleşerek burada kralın müşavirliğini yapmıştır. Arabistan'dayken gözlerinden rahatsızlanan İdrisî, katarakt ameliyatı için gittiği Münih'teki bir hastanede vefat etmiştir.

Âlimcan İdrisî'nin din adamı, devlet memuru, siyasetçi, tercüman, yazar ve ön plana çıkan milliyetçi kimliği incelenerek hazırlanmış bu biyografi çalışmasında onun bulunduğu yerlere, mevki ve işlere değinilirken, kişiliği de çözümlemeye çalışılmıştır. Memuriyet yıllarının büyük bir kısmını kapsayan Almanya'daki esir kampları hakkında da kısa bir bilgi verilerek uzun dönem bulunduğu bu bölgenin tanıtılması amaçlanmıştır. Ona dair tüm bilgiler değerlendirilmekle kalınmamış, onun kaleme aldığı makalelerin ulaşılabilen kadarı toplanmış ve bunlar kronolojik olarak sıralandırılmıştır. Böylece onu daha yakından tanıma imkânını sunulmuştur. Çalışmada Âlimcan İdrisî'nin tam adı yerine genellike ikinci adı (İdrisî) kullanılmıştır.

İdrisî'nin hayatı hakkında yazılmış İskender Gilyazov'un "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı"[1] adlı makalesi İdrisî'nin yaptığı tüm önemli işlere rağmen, ajan olduğuna dair söylentiler üzerinde odaklanmış ve bu söylentileri ispatlamaya çalışmış olup, onun eğitim konularındaki fikrî katkılarını yok saymıştır.

[1] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sy. 41-44 (2003).

Recep Küçükizsiz'in "Unutulmuş Bir Turan Savaşçısı: Âlimcan İdris (1887-1959)"[2] adlı makalesi, İdrisî hakkında yazılmış derli toplu, müstakil bir çalışmadır. İdrisî'nin iki oğlu ile görüşme imkânı bulan Recep Küçükizsiz, çalışmasında İdrisî'nin hayatı hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Ancak çalışmada arşiv araştırmaları eksik kalmıştır. İdrisî'nin siyasi kişiliğine de fazla değinilmemiş, onun hakkındaki iddialara yer verilmemiş, özet mahiyette bir biyografi çalışması olmuştur. Recep Küçükizsiz bu çalışması için araştırma yapmayı bırakmak durumunda kaldığını, eğer devam etseydi İsviçre'deki üniversite kayıtlarını araştırarak çalışmasına devam etmeyi planladığını, dolayısıyla mevcut makalesinde arşiv araştırmalarının eksik kaldığını ifade etmiştir.

İdrisî'nin büyük oğlu Orhan ile yapılmış bir sohbetin yazıya dökümünü ve İdrisî ile ailesinin fotoğraflarını içeren Neşe Sarısoylu Karatay'ın *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler*[3] adlı eseri, İdrisî ve ailesini tanımaya, onların Müslüman esirler için hayati önem taşıdığını anlamaya yardımcı olmaktadır.

Wolfdieter Bihl'in eserleri[4] ve Gerhard Höpp'ün[5] çalışması da İdrisî'nin I. ve II. Dünya Savaşları sırasındaki çalışmalarına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Savaş sırasında kamplarda basın yayın işlerinde uğraşarak, Tatar esirlerin gerek Alman gerekse Osmanlı hükümeti ile diyaloğunu sağlayan İdrisî'nin önemi bu çalışmalarla rahatlıkla anlaşılmaktadır.

David Motadel, *İslam ve Naziler (Islam and Nazi Germany's War,* 2014) adlı eserinde İdrisî hakkında önemli bilgiler vermektedir.[6] Bu eser verdiği bilgilerin yanında önemli noktalara da dikkat çekmesi bakımından önemli bir eserdir.

Vahdet Keleşyılmaz'ın "Teşkilât-ı Mahsûsa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar"[7] adlı makalesi, İdrisî ile ilgili önemli arşiv verilerini içermektedir.

---

[2] Recep Küçükizsiz, "Unutulmuş Bir Turan Savaşçısı: Âlimcan İdris (1887-1959)", yayınlanmamış makalesi.

[3] Neşe Sarısoylu Karatay, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler*, Sinemis Yay., Ankara (2011).

[4] Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil II, Ihre Basis in der Orient-Politik und Ihre Aktionen 1914-1917*, Hermann Böhlhaus Nachf. Wien-KölnGraz, Wien (1975); *Die Kaukasus Politik Der Mittelmächte, Teil II Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)*, Böhlau Yayınevi, Wien-Köln-Weimar (1992).

[5] Gerhard Höpp, *Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Berlin (1997).

[6] David Motadel, *Islam ve Naziler*, İstanbul: Alfa, 2015.

[7] Vahdet Keleşyılmaz, "Teşkilât-ı Mahsûsa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", *Ankara Üniversitesi Atatürk Yolu Dergisi*, VI/21 (1998), s. 67-80.

Müstecip Ülküsal'ın *Kırım Yolunda Bir Ömür- Hatıralar*[8] adlı eserinde Âlimcan İdrisî'ye dair paylaştığı anıları Âlimcan İdrisî'yi ve yakın çevresini tanımaya önemli bir katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmayı hazırlarken en büyük sorun İdrisî hakkındaki doğru bilgilere ulaşmaktı. Bu bağlamda halen Amerika'da bulunan küçük oğlu Orhan'ın kızı Janette Sadik-Khan'a ulaşmaya çalıştıysak da iletilerimize yanıt alamadık. Ancak Almanya'da 2005 yılında vefat eden oğluyla vefatından önce görüşme fırsatını bulan Recep Küçükizsiz'in bilgilerinden istifade ettik. İdrisî hakkında bir fikir sahibi olabilmek, onun yazdığı eserleri okumak ile mümkün olabilirdi. Bu nedenle makalelerine ulaşmaya özen gösterdiysek de bazı yazılarına ve Almanya'da çıkardığı gazetelere ulaşamadık.

Çalışmaya öncelikle, Âlimcan İdrisî'nin portresini ortaya koymaya çalışarak başladık. Bunun için şu ana kadar yazılmış dağınık bilgileri tenkit süzgecinden geçirerek onun tarafsız bir biyografisini ortaya koymaya çalıştık. Bu sırada onun makalelerinde geçen kendisi hakkındaki biyografik bilgileri de kullandık.

Bugüne kadar İdrisî ile ilgili yapılmış çalışmalarda İdrisî'nin yazıları ihmal edilmiştir. Onun fikrî portresi ancak bu yazılar çözümlendikten sonra ortaya konulabilecekti. Fakat bu yazılar hep eski harflerde kalmıştı. Arap harfleriyle yazılmış bu yazıları hem bizim hem de başkalarının istifadesine sunmak amacıyla Latin alfabesine aktardık. Yaptığımız bu işin önemli olduğunu, böylece ilgililerin istifadesine sunulan bu transkriptler sayesinde İdrisî'nin fikirlerinin daha net anlaşılabileceğini düşünüyoruz. İdrisî'nin tüm yazılarına ulaşabildiğimizi iddia edemeyiz. Hâlâ erişemediğimiz bazı makaleleri mevcut. Onları bulmak için uğraşmaktayız. Bu çalışma böylece tamamlandıktan sonra kitap olarak yayınlanırsa o metinleri de buraya dâhil etmeyi düşünüyoruz.

[8] Müstecip Ülküsal, *Kırım Yolunda Bir Ömür- Hatıralar*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara (1999).

1. BÖLÜM

ÂLİMCAN EL-İDRİSÎ'NİN HAYATI

1.1. Âlimcan el-İdrisî'nin Çocukluk ve Gençlik Yılları

Âlimcan İdrisî, 1 Mayıs 1887 tarihinde, Sibirya'nın Troitsky Rayonu Akmolla (Astana)'nın kuzeyinde bugün Kazakistan sınırına yakın bir yerde dünyaya gelmiştir. Kendisi adını resmi belgelerde genel olarak "Âlim İdris" olarak, Profesör unvanını aldıktan sonra bu unvanı isminin başına koyarak kullanmıştır. Tatarcada adı "Galimcan" olarak geçmektedir. Farklı dillerdeki eserlerde "Alim Idris, Alim el-Idris, Alim Idrîsî, Ālim Idrīs, Ālim Idrees, Ālim(ğān) Idrīs(ī), Alimdzhan İdrisi, Alimjan Idris, Alimdżan Idrisi, Алимджан Идриси, Алим Идрис," şekilinde yazılmıştır. İsminin başına "Molla" unvanının da yazıldığı görülmektedir. Türkçe bazı kaynaklarda ise ismi "Alim Can İdris" olarak kullanılmıştır.

Kendisi doğduğu yerin Peterpavel (Kızılyar ya da Sovyet dönemindeki adı ile Petropavlovsk) olduğunu bildiriyor.[9] Müstecip Ülküsal, Âlimcan İdrisî'yi "Kazanlı İdris Âlimcan"[10] ismiyle adlandırmıştır. İdrisî'nin babası Kazan'da dünyaya geldiğinden dolayı Ülküsal İdrisî'ye bu şekilde hitap etmiş olabilir.[11] Âlimcan İdrisî genellikle, doğduğu bölgeden dolayı "Sibiryalı Âlimcan" ismiyle adlandırılmıştır.

Büyük bir çiftlik sahibi, varlıklı bir Tatar ailenin ilk çocuğu olarak dünyaya gelen Âlimcan İdrisî, ailesi ve yetiştiği çevre hakkında "…pek geniş arka bahçemizde onu bunu ekerek bahçecilik yapmak pek mümkün olmadığı gibi ondan daha da bol olan bozkırlarımızda hayvan besleyerek tavukçuluk ve sütçülük yapmak da pek kolay iştir. Çünkü ben rahmetli babamın bizim küçücük arka bahçemize büyük işlerden boşaldığı zamanlarda patates ekerek ailemiz için gerekli kışlık patatesi yetiştirdiğini ve anneciğimin babamın uzaktaki fuarlara gittiği zaman tek bir ineğimiz ile 10-15 tavuğumuzun bizden artan süt ve yumurtalarını komşulara satarak ailemizin küçük ihtiyaçlarını karşıladığını bugünkü gibi net hatırlıyorum."[12] bilgisini vermektedir. İdrisî'nin çocukları İldar

---

[9] "Müslümanlar için İbret Levhaları: Azın Çoğa Galebesi", *Sebilürreşad*, XIII/319, 11 Kânunuevvel 1330 [24 Aralık 1914], s.54 [… Ezcümle benim maskat-ı re'sim olan Peterpavel'de]; "İsviçre Mektubları: I," *Vakit* (Orenburg), no. 1403 (30 Gınvar 1914), s.3 […bik sevgili vatanım Peterpavel].

[10] Müstecip Ülküsal, *Kırım Yolunda Bir Ömür: Hatıralar*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara (1999), s. 287.

[11] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sayı 41-44 (2003), s.82. [Makalenin Tatarca aslı için bkz: *Gasırlar Avazı*, sayı 3/4, 1999, 148-172, http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1999_3_4/05/05_3/]

[12] "Bik kiñ bolgan kuralarmızda anı munı çeçüb bakçaçılık itüv bik mümkün bolgan şikilli andan da kiñrek bolgan dalalarmız da hayvan asrab tavukçuluk ve sütçülük itüvde bik yiñil bir işdir. Çünkü min merhum etkemniñ [babam] özmüznüñ kiçkine gine artkı kuramızga zorrak işlerden boşangan arada berengi çeçüb ailemiz için kirekli bolgan

ve Orhan İdris ile görüşen Recep Küçükizsiz, babalarının çocukluğunda evlerinde biri *Tercüman* gazetesi olmak üzere 2-3 tane gazetenin okunduğu bilgisini aktarmıştır. O dönemde yani XIX. yüzyıl sonlarında düzenli gazete okuyabilen ailelerin az olduğunu, dolayısıyla İdrisî'nin seçkin bir ailede yetiştiğini, hatta fikrî tekâmülünü çok erken yaşta tamamladığını, dolayısıyla yolunun daha çocuk yaşta belirginleştiğini söylemek mümkündür.

İlköğrenimini 1902 yılına kadar doğduğu yer Kızılyar'daki medresede tamamlamıştır. İdrisî'nin çocuklarının Recep Küçükizsiz'e ifade ettiğine göre babaları çocuk yaşta "bala molla" olarak Kırgızistan'da çalışmıştır. Daha sonra yüksek tahsilini yapmak üzere Buhara'ya gitmiş ve orada Mir-i Arap Medresesi'nde Arap-Fars edebiyatını, felsefeyi ve eski felsefecileri daha iyi öğrenmek [bu ifade İdrisî'nin kendi ifadesidir][13] için bulunmuştur. İdrisî, Bîdil hakkında yazdığı bir makaleyi tashih için kaleme aldığı ikinci bir makalesinde, hatasını düzeltmeye vesile olan kişinin Sadreddin Aynî olduğunu söylemiş ve Sadreddin Aynî'den "Buharalı Şerikim" diyerek bahsetmiştir.[14] Anlaşılacağı üzere İdrisî, Buhara'daki eğitimi sırasında Sadreddin Aynî[15] ile tanışmıştır.

İdrisî, Buhara'da Troyskili Ahmed Taceddin Efendi ile de tanışmış olmalıdır. Onun, sonraki yıllarda Liege'de bulunduğu sırada kaleme aldığı "Napalyon Müsülman mı İdi?"[16] adlı makalesinde Troyskili Ahmed Taceddin Efendi[17] ile uzun zamandır (10-12 yıl kadar) dost olduğunu belirtmesinden bu sonuç çıkmaktadır.

İdrisî, Buhara'da altı yıl eğitim görmüş[18], tüm Türk lehçelerini, Arapça ve Farsçayı öğrenmiştir. Buhara'da yüksek tahsilini yaptığı yıllarda sosyal işlerle

---

kışlık berengi yetişdirüb turganı hem de enkamnıñ [annemin] etkey uzagrak yarminkelerge [fuarlarda] kitken çağında – yalñız bir sıyırmız bilen 10-15 tavuğumuznuñ özümüzden artkan süt ve yumurkalarını körşi tirege satub ailemizniñ vaktiyek masarıfın öteb turganını bu künge şikilli uk bik anık hatırliym." Âlimcan el-İdrisî, "Belçika'da ve Bizde Avul Hayatı" *Şûrâ*, Orenburg, sayı 17 (1 Sintabır 1914), s. 521-524.

[13] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", Emel'imiz Kırım, sayı 41-44 (2003), s.82.

[14] Âlimcan İdrisî, "Mirza Bîdil Hakkında II", *Şûrâ*, no. 2 (29 Ocak 1912), s. 42, 43.

[15] Sadreddin Aynî (1878 Buhara-1954 Duşanbe), Buharalı cedidçilerdendir.1920'lerin başında Özbekistan ve Tacikistan'da Rus Devrimi'ni yaymak için çalışmış, Tacikistan milli şairi. Özbek Sovyet edebiyatının ilk temsilcilerinden ve Tacik Sovyet edebiyatının kurucusu kabul edilir. On sekiz yaşına kadar yazdığı şiirlerinde Süflî, Muhtâcî ve Cünûni mahlaslarını, daha sonra ise Aynî mahlasını kullanmıştır.

[16] Âlimcan İdrisî, "Napalyon Müsülman mı İdi?", *Şûrâ*, no. 14 (15 İyül 1914), s. 433-437.

[17] Ahmed Taceddin Efendi: 1910-1911 yıllarında İstanbul'da Abdürreşid İbrahim'in önderliğinde yayınlanan *Teârüf-i Müslimîn* dergisine katkıları olmuştur. Türkistan meseleleriyle ilgili konularda yazılar yazmıştır.

[18] Âlimcan İdrisî, "Kâfiye ve Molla Cami Kitapları Hakkında III", *Şûrâ*, no. 8 (15 Epril 1912), s. 129-232.

ilgilenmeye başlamıştır. 1905 yılındaki Rus Devrimi'nin etkisiyle, Rusya halklarının üzerindeki baskının kısmen azalması, Ceditçilik akımının hızla yayılmasını sağlamıştır. Daha sonraları Türkistan'da uygulanan yayın yasağı sonucu, okuyacakları gazete ve dergiler başta olmak üzere, çeşitli eserleri Osmanlı topraklarından getirten Türkistanlılarda, bu eserlerin etkisiyle Osmanlı'ya duyulan ilgi artmıştır. İdrisî de Ceditçilere katılmış, 1906 yılında diğer Türkistanlı gençlerle (Abdurrauf Fıtrat, Mukim Beyican, Gulcalı Abdülaziz, Ahmetcan Mahdum) birlikte Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin kuruluşunda bulunmuş ve cemiyette aktif olarak yer almıştır. Cemiyet, İstanbul'da eğitim görmek isteyen başarılı öğrencileri destekleyerek İstanbul'a göndermiştir. İdrisî de bu cemiyette arkadaşları ile cedit eğitimini desteklemek ve yaymak için çalışmalarına devam etmiş, öğrencilerin İstanbul'a gönderilmesi işleri ile yakından ilgilenmiştir. İlerleyen zamanda Buhara Emiri Âlim Han, Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin yaptıklarını, kendi saltanatını tehdit eden faaliyetler olarak gördüğünden cemiyetin çalışmasını yasaklamıştır. Ancak bu yasak, ceditçi gençleri davalarından vazgeçirmemiştir. Ceditçi gençler, sonraki yıllarda İstanbul'da Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin bir şubesini açarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İdrisî de 1907 yılında Buhara'dan İstanbul'a giderek felsefe ve ilahiyat ilimleri üzerine tahsiline İstanbul'da devam etmiştir.

1.2. Âlimcan İdrisî'nin İstanbul Yılları

İdrisî, tahsiline dört yıl boyunca İstanbul'da devam etmiştir. İstanbul'da Kur'an ve hadis dersleri, İslam ve başka dinler hakkında dersler ile genel tarih dersleri almıştır.[19]

İdrisî, İstanbul'da eğitim aldığı sırada İslam dininin iyi anlaşılması için dini eğitimde yenilikleri öngören ceditçi düşüncelerini dışarı yansıtmaya ve bu düşünceleri doğrultusunda çalışmaya devam etmiş, 1909 yılında *Sırât-ı Müstakim* dergisinde sırasıyla "Dârülfünûnda Tedrisat", "Buhara'da Tahsil", "Islah-ı Medâris Hakkında", "Hutbelere Dair" başlıklı makaleleri kaleme almıştır. İdrisî, tahsiline devam ettiği yıllarda yazdığı bu makalelerle hem ceditçi yanını ortaya koymuş hem de bilgili, iddialı ve özgüven sahibi bir kişi olduğunu göstermiştir.

[19] Âlimcan İdrisî, "Kâfiye ve Molla Cami Kitapları Hakkında III", *Şûrâ*, no. 8 (15 Epril 1912), s. 129-232.

İdrisî'nin iki yıl boyunca İstanbul Üniversitesi'nde Musa Kâzım Efendi'den[20] ders aldığı, yazdığı "Hutbelere Dair"[21] adlı makalesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca İdrisî, 1910 yılında Ahmet Mithat Efendi'nin[22] Tarihi Umûmi derslerine katıldığını da "Tufan Meselesi Hakkında" adındaki makalesinde belirtmiş ve Ahmet Mithat Efendi'nin fikirlerine yer vermiştir.[23]

İdrisî, "Islâh-ı Medâris" adlı makalesinde bildirdiğine göre, 1910 yılı yaz tatilinde Avrupa haritası almak için Beyrut'taki Yesuiye okuluna ve matbaasına gitmiştir. Orada, Suriye hakkında yapılmış mükemmel haritaların ve kapsamlı yazılmış coğrafya kitaplarını görmüş, kütüphanede görevli olan yaşlı bir papazın Osmanlı coğrafyası ve özellikle Suriye bölgesi hakkında geniş bilgilere sahip olmasına, kendi halkının ve hocalarının ise bu denli bilgiye sahip olmamasına üzüldüğünü belirttikten sonra, eğer bu gevşek davranış devam ederse koca Suriye kıtasının Osmanlı'nın elinden çıkacağı öngörüsünde bulunmuştur. Rusya hükümetinin Suriye topraklarında yüzden fazla okul açtığını bildirerek, bu okulları Rusya'nın yararına açtığını ima etmiştir.[24] İdrisî, bu öngörü ve imalarıyla da sıradan bir din adamı olmadığını bir kez daha sergilemiştir.

İdrisî ve arkadaşları 1911 yılında Buhara'daki Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin bir şubesini İstanbul'da kurmuştur. Bu cemiyet Osmanlı Devleti'nde "Turan" adını kullanan ilk cemiyet olmuştur.[25] Cemiyetin amacı nizamnamesinin üçüncü maddesinde şu şekilde açıklanmıştır:

> Asr-ı hâzır ulûm ve fünûnunun akvâm-ı Turâniyye arasında neşr ü intişârına ve fikr-i ictimaîlerinin tenmiye ve tekâmülüne, sanat ve ticaretlerinin zaman-ı hâzırın icap ve muktezâsına göre inkişaf ve tevsiine, adâp ve fazâil-i hakîkiyye-i İslâmiyyenin muhâfazasına ve *Kur'ân-ı*

---

[20] Musa Kâzım Efendi (1858-1920), Osmanlı Devleti'nin son döneminde 4 kez şehülislamlık görevini üstlenmiş, ıslahatçı ve yenilikçi din adamı. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesiydi. Müderrisliği döneminde Hukuk Mektebinde, Mektebi Sultani'de, Dârülfünûn ve Dârülmuallim'de dersler verdi.

[21] Âlimcan İdrisî, "Hutbelere Dair", *Sırât-ı Müstakim*, V/120 (22 Aralık 1910), s. 263, 264. (Zira Dârülfünûn sıralarında iki seneden fazla üstâd-ı muhteremin [Musa Kâzım] rahle-i tedrislerinde bulunduğumdan…)

[22] Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), Türk yazar, gazeteci ve yayıncı. Roman, makale, öykü, anı, tiyatro, gezi, tarih, hukuk, felsefe, coğrafya, ziraat, iktisat gibi birçok alanda eserler verdi. Dârülfünûn ve Dârülmuallimat'ta dünya tarihi ve dinler tarihi dersleri verdi. Darüşşafaka'da gönüllü öğretmenlik yaptı.

[23] Âlimcan İdrisî, "Tufan Meselesi Hakkında", *Şûrâ*, no. 13 (1 İyül 1912), s. 388, 389, 390.

[24] Âlimcan İdrisî, "Islâh-ı Medâris Hakkında II", *Sırât-ı Müstakim*, V/123 (12 Ocak 1911), s. 310-311.

[25] Nizam Önen, *Turancı Hareketler: Macaristan ve Türkiye (1910-1944)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s.116.

Kerim'in emir ve buyurduğu uhuvvet ve muâvenet-i İslâmiyyenin beyne'l-İslâm hakkıyla teessüsüne bir sûret-i muntazamada çalışmaktır.[26]

Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti üyeleri İstanbul'da bulundukları dönemde Jön Türklerden ve İttihak ve Terakki hareketinden etkilenmiştir. Cemiyet bu nedenle çalışmalarını sürdürdükleri Hive ve Buhara Hanlıklarında "Yaş [Genç] Hiveliler", "Yaş Buharalılar" olarak adlandırılmıştır. Cemiyetin Türkiye'ye gönderdiği öğrencilerin büyük kısmı, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ve daha sonra yaşanan Bolşevik Devrimi'nin sonucunda oluşan karışıklıklar dolayısıyla Türkiye'de kalmıştır. Türkiye'de kalan öğrecilerin bir kısmı Anadolu'ya çeşitli görevler üstlenerek dağılmış, bir kısmı da İstanbul'da kalarak özellikle cumhuriyetin ilanından sonra Türkistan ile ilgili faaliyetleri yürütmüştür.[27]

İdrisî, mezuniyetinden sonra 1911 yılında Ural bölgesindeki Orenburg şehrinde yapılan öğretmenler seminerine katılmış, orada çok kalmadan İstanbul'a dönmüş ve İstanbul'daki eğitimini takdirname alarak tamamlamıştır.

Buhara'da okuduğu *Kâfiye* ve *Molla Cami* kitaplarını okumaya İstanbul'da da devam etmiş ve sonuç olarak on yıl boyunca (1902-1912) okuduğu bu kitapları, Arapça dil bilgisi yeterli olmayanlar için açıklamıştır.[28] Bu da onun Arapçayı iyi bildiğini ve aldığı medrese eğitiminin üst seviyede bir eğitim olduğunu göstermektedir.

İdrisî, İstanbul'da olduğu sırada Orenburg'da çıkan *Şûrâ* dergisinde yazılar yazmıştır. İdrisî, *Şûrâ* dergisinde Temmuz 1912 tarihinde yazdığı makalesinin sonunda bu makaleyi İstanbul'dan yazdığını belirttiğine göre [29] aynı yılın son aylarında memleketine dönmüş olmalıdır. Memleketine döndükten sonra Orenburg'da bulunan Hüseyniye Medresesinde müderris olarak çalışmaya başlamıştır.[30]

1.3. Müderris Âlimcan İdrisî

İdrisî, Hüseyniye Medresesinde müderrislik yaptığı sırada, 5 Mart 1913 tarihinde Romanov hanedanının 300. yılı vesilesiyle bayram ilan edilmiştir. İdrisî, bayram

---

[26] "Türklük Şuûnu: Turan ve Türk Cemiyetleri," *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı:6, (26 Kânunisanî 1327-Şubat 1912), s. 184.

[27] A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul (2003), s. 29.

[28] Âlimcan İdrisî, "Kâfiye ve Molla Cami Kitapları Hakkında V", *Şûrâ*, no. 10 (15 May 1912), s. 309-311.

[29] *Şûrâ*, no. 13 (1 İyül 1912), s. 388, 389, 390.

[30] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sayı 41-44, 2003, s.82.

kutlamaları sırasında düzenlenen at yarışlarını izlemek üzere arkadaşı Abdülaziz Efendi Rahimof'un yanına Kargalı'ya gitmiştir. Böylece İdrisî, Kargalı'yı da görme imkânı bulmuştur. Orada okunan mevlüt dolayısıyla mevlüt okumayı eleştiren bir makale kaleme almış ve bu makalesinde okunan mevlüdü hurafe olarak gördüğünü belirtmiştir.[31]

1913 yılında doktora yapmak üzere Belçika'nın Liege Üniversitesi'ne başlamıştır. Daha sonra oradan İsviçre'nin Lozan şehrine geçmiştir. Lozan'a gittikten sonra ilk ay yabancılara tahsis edilen ticaret okulunun diller şubesinde okumuştur. Fransızcayı ve Batı felsefesini öğrenmek üzere Lozan Üniversitesi'nde eğitim almıştır.[32]

Belçika ve İsviçre'de bulunduğu sırada Almanca ve Fransızcayı öğrenen İdrisî, buralardaki yayınları okuyup değerlendirmiştir. Fransızca yayınlanan *Le Matin* gazetesinde ilmî, fennî ve felsefî makaleleri okumaktan zevk aldığını, ancak Türklerin bu tür ilmî konulara ilgi göstermeyeceğini düşündüğünden, çok beğendiği Dr. Oks'un makalesini Türkçeye tercüme etmediğini belirtmiştir.[33] İdrisî'nin, Dr. Oks'un tıbbî bilgiler içeren makalelerini okumaktan zevk aldığını bildirmesi, onun çok yönlü olduğunu, kendi mesleği dışında farklı konularla da ilgilendiğini göstermektedir.

I. Dünya Savaşı başladığında Belçika'nın Liege şehrinde bulunan İdrisî[34] 1914 yılında –savaşın başlamasından dolayı- mecburen İstanbul'a dönmüştür.

İdrisî, İstanbul'da Yusuf Akçura'nın yönetiminde çıkan *Türk Yurdu* dergisinde baş redaktör yardımcısı olarak çalışmaya başlamıştır. İdrisî'nin "Avrupa'da Okuyan Türk Talebesinden Alınan Cevaplar", "İsmail Bey Hakkında Küçük Bir Hatıra", "Ramazan", "Musa Cârullah Efendi Bigi" adlı makaleleri *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanmıştır. "Musa Cârullah Efendi Bigi" adlı makalesinde Cârullah için Luther benzetmesi yapmıştır ve Cârullah'ı müceddidlerin en büyüğü olarak gördüğünü bildirerek okuyucuya kendi fikrî gelişimi hakkında da bilgi vermiştir. 1915 yılının Eylül ayı sonlarına kadar İstanbul'da kalan İdrisî, bu tarihten sonra Almanya'ya görevli olarak gitmiş ve uzun süre orada yaşamıştır.

---

[31] Âlimcan İdrisî, "Va'de Vefâ yahud Mevlüd Bayramı", *Vakit* (Orenburg), no. 1390 (15 Gınvar 1914), s. 2-3.

[32] Âlimcan İdrisî, "İsviçre Mektupları", *Vakit,* no. 1403 (30 Gınvar 1914), s. 3.

[33] Âlimcan İdrisî, "Biz Nige Onakaybiz [Sağ Tarafımızı Kullanma Eğilimindeyiz] ?", *Şûrâ*, no. 10 (15 Mayıs 1914), s. 294-297.

[34] Âlimcan İdrisî, "Müslümanlar için İbret Levhaları: Azın Çoğa Galebesi", *Sebilürreşad*, XIII/319 (24 Aralık 1914), s. 54-56.

1.4. Almanya'daki Esir Kampları

Almanya, giderek artan Müslüman savaş esirleri konusunda Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. 2 Ağustos 1914 günü yapılan Türk-Alman Anlaşması'na göre Halife Mehmet Reşad 15 Kasım 1914'te cihad ilan etmiştir. Böylece I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın eline düşen esir askerlerden Müslüman olanların uygulanan propaganda ile saf değiştirip Osmanlı tarafına geçmesi planlanmıştır. Propagandanın organize edilmesi ve yönetilmesi Alman Dışişleri Bakanlığına bağlı olan NfO (Nachrichtenstelle für den Orient/ Şark İstihbarat Birimi) tarafından sağlanmıştır. Propaganda çerçevesinde 1914 yılı Ağustos ayında Almanya'da, Berlin yakınlarında Müslüman esirlere mahsus Weinberg (Wünsdorf) ve Halbmond (Zossen) Esir Kampları oluşturulmuştur. Müslüman esirlere Halife Mehmed Reşad'ın cihad fetvası Alman yetkililer tarafından bizzat dağıtılmıştır. Halbmondlager'de Fransız ve İngiliz ordularından gelen Müslümanlar toplanırken, Wünsdorf Kampı Rus ordusundan gelen Müslümanlara tahsis edilmiştir. Wünsdorf Esir Kampı'ndaki Müslümanlar'ın büyük çoğunluğu Tatarlardan oluşmaktadır. Daha sonra Eger Kampı'ndaki 4000 kadar Müslüman esir de Wünsdorf Kampı'na taşınmıştır. Bu esir askerler Şubat 1915'te İngiltere ve Fransa'ya karşı savaşmışlardır.[35] Wünsdorf Kampı'nda 10000-12000 kadar Tatar ve Başkurt bulunmaktadır. Ayrıca Kuzey ve Batı Afrikalılar, Hindistanlı Hindular ve Sihler de bulunmuştur. Wünsdorf Kampı'ndaki Tatarların bir kısmı savaş sonrası Almanya'da kalarak günümüzde burada bulunan İdil-Ural Müslümanlarının temelini oluşturmuştur. [36] Teşkilât-ı Mahsusa kanalıyla Osmanlı Devleti'nden gelen propagandacı dinî müşavirler (Sibiryalı Abdürreşid ibrahim, Mısırlı Abdülaziz Çaviş, Tunuslu Şeyh Şerif Tunusi ve Mehmed Akif gibi Panislamcı hareketin öncüleri) ile birlikte Alman Dışişleri Bakanlığına bağlı NfO personeli kamplardaki Müslüman esirlere yönelik propaganda faaliyetlerini yürütmüşlerdir.[37]

Ele geçirildikten sonra dini duyguları kullanılan Müslüman askerler, "İslam halifesi ve İslamiyet tehlikede" söylemleriyle cihada çağrılmıştır. Esirler, Almanya ve Osmanlı Devleti tarafına kazandırılmak için sultanın ilan ettiği cihad konusunda bilgilendirilmiştir. Esirlerin serbest bırakıldıktan sonra İstanbul üzerinden Kafkasya'ya

[35] Recep Küçükizsiz'in arşiv kayıtlarından.

[36] https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357247&/XIX.-Yüzyılın-Sonundan-II.-Dünya-Savaşının-Başlangıcına-Kadar-Berlindeki-Tatarlar-ve-Başkurtlar-/-Dr.-Sebastian-Cwiklinski-

[37] Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre yayınları, İstanbul, 2013, s. 20.

ve oradan da Orta Asya'ya gitmeleri, böylece gittikleri yerlerde cihad ilanını duyurmaları amaçlanmıştır.[38] Duyurunun gerçekleşmesi için Araplara, Hintlilere ve Rusya Türklerine yönelik yayınlar hazırlanıp konuşmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sırasında Abdürreşid İbrahim, Ahmed Ali Rıza, Budapeşte Müslümanları Cemiyeti imamı Abdüllâtif gibi propagandacıların yanında Âlimcan İdrisî'nin de adı geçmektedir. İdrisî'nin I. Dünya Savaşı'nda Almanlara esir düştükten sonra Almanya'da kaldığı iddia edilse de onun Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilerek Almanya'ya gittiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.[39]

Abdürreşid İbrahim, Haziran 1915'ten itibaren NfO tarafından başlatılan propaganda faaliyetlerini yönetmiştir. Yaklaşık beş ay sonra İstanbul'a dönen Abdürreşid İbrahim, kamptan ayrılırken yerini daha önceden İstanbul'da tanıştığı[40] Âlimcan İdrisî'ye bırakmıştır. Âlimcan İdrisî, Almanya'ya gelmeden önce Teşkilat-ı Mahsusa tarafından görevlendirildiği Eger Esir Kampı'nda bulunmaktaydı.[41]

Kamplarda yaşam ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenmiştir. Genel olarak yiyecek ve sağlık konularında sıkıntı yaşanmamıştır. 31 Aralık 1914 günü Albay Friedrich, Alman Dışişleri Bakanlığının emrini açıklayarak kamplarda herkese ibadet serbestliği verildiğini ilan etmiştir.[42] Tek şart kamp kurallarına ve disiplinine uymaktır. Wünsdorf Kampı'ndaki Müslümanlar için bir cami, Hristiyan, Ermeni ve Gürcüler için de bir ayin yeri yapılmıştır. Müslüman esirlerin dini vecibelerini rahatça yerine getirebilmeleri için Halbmonlager'de 13 Haziran 1915'te cami inşa edilmiş, Ramazan ayının başlangıcında 13 Temmuz 1915 günü caminin açılışı yapılmıştır.[43] Cami kampın tam ortasında inşa edilmiştir. Cami ön avlu, abdesthane ve içerideki asıl ibadet yerinden oluşmuştur[44] ve kapasitesi 400 kişiliktir.[45] Açılış töreninde Berlin Sefiri Mahmut Muhtar Paşa da hazır bulunuyor. Caminin dış cephesi kırmızı ve gri yatay çizgilerle bezenmiş, kubbesi ise

---

[38] Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil II, Ihre Basis in der Orient-Politik und Ihre Aktionen 1914-1917*, Hermann Böhlhaus Nachf. Wien-KölnGraz, Wien, 1975, s. 132, 133.

[39] A. Ahat Andican, Âlimcan İdrisî'nin I. Dünya Savaşı'na katıldığını ve Almanlara esir düştüğünü iddia etmektedir. [*Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s. 262.]

[40] https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357247&/XIX.-Yüzyılın-Sonundan-II.-Dünya-Savaşının-Başlangıcına-Kadar-Berlindeki-Tatarlar-ve-Başkurtlar-/-Dr.-Sebastian-Cwiklinski-

[41] Vahdet Keleşyılmaz, a. g. m., s. 70.

[42] Gerhard Höpp, *a. g. e.*, s. 39.

[43] Gerhard Höpp, *a. g. e.*, s. 115, 118.

[44] http://www.tyb.org.tr/mobi/100-yil-sonra-m-akifin-izinden-berlin-18069yy.htm

[45] Gerhard Höpp, a. g. e., s. 121.

fildişi renginde yapılmıştır. Camiye 3 metre yüksekliğinde giriş kapısı yapılmıştır. Caminin iç kısmında da dışında olduğu gibi kubbe fildişi renginde yapılmış, kubbe ile kemerler arası sarı renkte, kemerler ve kemerlerle kubbe arasındaki bağlantı yerleri yeşil renkte, Arapça Kur'an yazıları da sarı renkte, geri kalan yerler gri renkte renklendirilmiştir. Bu camiye 13 Ağustos 1915 günü Ramazan vesilesiyle ezanları duyurabilmek için camiye 25 metre yüksekliğinde bir minare eklenmiştir. Cami 1924 yılına kadar Müslümanlar tarafıdan kullanılmış daha sonra onarım masrafları göz önünde bulundurularak yıkılmasına karar verilmiş ve 3 Mayıs 1925 günü Wünsdorf Belediyesi tarafından yıkılmıştır.[46]

Halbmon Kampı Mezarlığı kampa 3 kilometre uzaklıkta askeri talim sahasının ortasında yapılmıştır. Sahaya ateşli hastalıklardan vefat eden esirler gömülmüştür. Mezarlık Avrupa'daki diğer mezarlıklara benzemiştir. Mezarlar büyük ağaçların altına yapılmış, mezarların önlerine taşlar dikilmiştir. Mezarlığın giriş kapısı arkada mezarların konduğu küçük musalla taşının arkasındadır. Bu mezarlıkta Tatar, Arap, Batı Afrikalı, Hint, Fransız, Belçikalı, İngiliz ve Türkler olmak üzere farklı dinlerdeki kişiler gömülmüştür. Mezarlığın ön cephesinde sivil Almanların mezarları bulunmaktadır. Bu mezarlıkta yatan, savaşta ölmüş Tatar Müslümanları anısına bir anıt da inşa edilmiştir. Savaştan sonra ise, esirlerden, Zehlendorfer kabristanında yatmakta olan mevtalar hariç hemen hemen hepsi memleketlerine geri dönmüştür. Memleketlerine dönecek esirlerden en sona Rusya'dan gelenler kalmıştır. Daha sonra bunlar da 1921 yılında Alman hükümeti tarafından ülkelerine geri gönderilmişlerdir. Ancak bu esirlerden 90 tanesi Almanya'da kalmayı başararak İdrisî tarafından 10 Nisan 1918 günü kurulan Rusya-Müslüman Öğrencileri Derneği'nin üyesi olmuşlardır. Sonraki yıllarda ise bunların, caminin yanında inşa ettikleri barakalarda yaşadıkları tespit edilmiştir. 1922 yılında ise Almanya İçişleri Bakanlığı, üniversite öğrenimi görenlere ve iş sahibi olanlarına oturma izni vermiştir. En sonunda, Almanya'ya esir olarak getirilen bu askerler, Berlin-Brandenburg Müslümanları olarak anılmaya başlanmıştır.[47]

Kamplara Fas, Cezayir ve Tunus gibi eskiden Türklere ait eyaletlerden gelen Müslüman esirler "Turkos" adıyla adlandırılmıştır. Cezayir'den gelen, cesaretleriyle

---

[46] Recep Küçükizsiz'in arşivinden.

[47] https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357247&/XIX.-Yüzyılın-Sonundan-II.-Dünya-Savaşının-Başlangıcına-Kadar-Berlindeki-Tatarlar-ve-Başkurtlar-/-Dr.-Sebastian-Cwiklinski-

ünlü Müslümanlara "Zuaven" denilmiştir. Tüm esirler askeri sansüre tabi tutulmuşlar ve onların tüm postaları titizlikle incelenmiştir. Her ne kadar esirler hoş tutulmaya çalışılmışsa da onlar kamp içinde ve dışında mecburi ağır işler yapmak zorunda kalmışlardır. Çeşitli meslek kursları ve eğitim faaliyetleri verilen esirler kamplarda farklı atölyelerde ve kampın çevresinde yol çalışmalarında, özellikle de tarım ve sanayide görev almışlardır. Esirler bu çalışmalarının karşılığında ücret almıştır. Ancak kamplardaki yaşamı sergileyen fotoğraflardan anlaşılan esirler sanıldığı kadar iyi bir hayat yaşamamışlardır. Osmanlı Devleti, o yıllarda kalifiye zanaatkârlara ihtiyaç duymaktaydı ve bu ihtiyacını kamplardaki zanaatkâr esirleri topraklarına yerleştirerek gidermeyi amaçlamıştır. Türkiye'ye 1916-1917 yıllarında yaklaşık 2200 esir getirilmiştir. Bu esirler İstanbul'a gidip Osmanlı ordusuna katılmıştır. Esirlerin 1100 kadarı Rus ordusundan olup çoğunluğu Tatar ve Başkurtların bulunduğu Wünsdorf Kampı'ndaki esirlerden oluşmaktadır. Bu guruptaki 662 Müslüman, Osmanlı vatandaşlığına kabul edilmiştir.[48] Muhtemelen vatandaşlığa kabul edilenlerin büyük çoğunluğu zanaarkâr kişilerdir.

Kamplarda Müslüman esirleri özellikle ilan edilen cihad konusunda bilgilendirmek amacıyla yayın işleriyle de uğraşılmıştır. Bu amaçla Alman Dış İşleri'nin gazete çıkarma fikri 5 Mart 1915 günü ilk sayısı çıkan *El-Cihad* (*El Dschihad*) adlı gazete ile gerçekleşmiştir. Gazetede ağırlıklı olarak cihadın ilan edilmesine değinilmiştir. Ayrıca Rusya ve Osmanlı Devleti'ndeki siyasi meselelere de yer verilmiştir. Gazetenin haftada bir çıkması kararlaştırılmıştır fakat on beş günde bir ve ayda bir de çıkmıştır. Yayın günü sabit ve düzenli olamayan gazete bütün dillerde basılmıştır. Gazetenin Arapça ve Urduca olanlarına *Hindostan* adı verilmiştir.[49] Toplam 12 sayı çıkan gazete kullandığı entelektüel dil ile çoğunluğu köylü ve taşralı gençlerden oluşan esirler üzerinde istenilen etkiyi sağlamamıştır. Gazete ilerleyen zamanda cihad propagandası işlevini yitirmiştir. *El-Cihad* gazetesinin durumu tartışılmış ve Alman Devleti yararına yayınlar yapmasına karar verilmiştir. 1918 yılının sonlarına doğru varlığını sürdüremeyeceği anlaşılan *El-Cihad* gazetesinin yerine Âlimcan İdrisî tarafından *Yaña Turmış* adlı gazete yayımlanmıştır. Bu gazete ile siyasi konulara

---

[48] https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357247&/XIX.-Yüzyılın-Sonundan-II.-Dünya-Savaşının-Başlangıcına-Kadar-Berlindeki-Tatarlar-ve-Başkurtlar-/-Dr.-Sebastian-Cwiklinski-

[49] Gerhard Höpp, *Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Berlin, 1997, s. 106.

değinilmeyerek hayvancılık, bahçecilik, sanayi, sosyal güvenlik, sağlık ve eğitim konularında okurlarını bilgilendirmek amaçlanmıştır. Ayrıca şiir gibi edebî ürünlere de yer verilmiştir.[50] Bu gazetenin de devamı gelmeyince Âlimcan İdrisî bu defa Aralık 1919 tarihinde Kemaleddin Bedri [51] redaktörlüğünde *Tatar İli* adlı bir gazete yayınlamaştır.[52] İdrisî bu gazetenin çıkartılması için gerekli parayı esir kamplarında kazandıklarından temin etmiştir. Gazetede siyasi meseleler yer almamıştır. Yerel Tatar halkının kişisel sorunlarına yer veren gazete ayrıca edebî yazın ürünlerini de paylaşmış, okuma ve yazma öğrenmekte olan esirler için bir ders kitabı olma özelliğini de taşımıştır.

Ayrıca Şark İstihbarat Birimi (NfO) tarafından *Yeni Doğu (Der Neue Orient)* adında, iki haftada bir çıkan bir dergi yayınlanmıştır. Başlarda propaganda aracı olarak görülen dergide Alman çıkarları her zaman ön planda tutularak yayın yapılmıştır. Dergide Türkiye'den gelen haberlere de yer verilmiştir. Bu ve benzeri yayınlar aracılığıyla savaşın nedenleri kadar savaşa konu olan ülkelerdeki problemlere de değinilmiştir. 9 Ağustos 1915'te çıkan bir gazetede "İşimizi yapalım ama insanların duygularıyla da bu kadar oynamayalım" çağrısı yapılmıştır.[53] Yani aslında kamplarda uygulanan propaganda uygulanmaya başlandıktan bir süre sonra tepkilere neden olmuştur.

Kamplarda özgürlük düşüncesi çok güçlü bir şekilde bulunmuştur. Bu nedenle olsa gerek propaganda çalışmalarından beklenen ölçüde bir sonuç alınamamıştır. Mart 1918 tarihinde Rusya ve Almanya arasında yapılan Brest-Litowsk Barış Anlaşması ile kamp sakinlerinin vatanlarına gönderilmeleri meselesi gündeme gelmiş, Ekim 1918'de on beş kişilik küçük bir esir grubu ülkelerine gönderilmiştir. Kasım 1918'de Rusya'nın

---

[50] Cwiklinski, Sebastian Cwiklinski, "From the History of Tatar Press and Book Publishing Activity of Tatars in Germany", Tatarica: History and Society, Berlin, 173.

[51] Kemaleddin Bedri (1896), Kazakistan doğmuş ve ilköğrenimini Orenburg'da tamamladıktan sonra 1914'te mezun olduğu İstanbul'da İdadi'de eğitimine devam etmiştir. Ağustos 1915'te dişçilik tahsili yapmak üzere Berlin'e gitmiştir. Tatar ve Başkurt postalarının sansürlenmesinde Dr. Weil'e yardımcı olmuştur. Sansür faaliyetlerine paralel olarak, Bedri kendi anadilini öğrenmesi için Dr. Weil'e yardımcı olmuştur. Weil ve Bedri, Tatarca türküler, küçük hikâyeler, fıkralar, atasözleri ve bulmacalar kaydetmişlerdir. Kemaleddin bedri Wünsdorf Esir Kampı'na yaptığı ziyaretler sırasında, Abdürreşid İbrahim'in halefi olarak başimamlık yapan, esas Tatar propagandacısı ve "El Dschihad"ın editörü İdrisî'yi daha yakından tanımıştır. Bedri ve İdris arasındaki işbirliğinin ilk gözle görülür işareti, 1 Ocak 1918'de "Müslüman Rus Öğrencilere Destek Birliği"nin kurulmasıdır. Tatar esirlerin diş yapısını incelemiş ve bu konuda doktora tezini hazırlamıştır.

[52] Wolfdieter Bihl, *a. g. e*'de *Tatar İli* gazetesinin yayınlanış tarihini Aralık 1918 olarak vermişse de şartlar değerlendirildiğinde Gerhard Höpp'ün de belirttiği gibi gazete Aralık 1919 tarihinde yayınlanmış olmalıdır.

[53] Recep Küçükizsiz'in arşivinden.

Brest-Litowsk Barış Anlaşması'nı feshetmesiyle esirlerin ülkelerine gönderilmeleri düşüncesi durma noktasına gelmiştir. İngiliz ve Fransız esirler 1919 yılının başlangıcına kadar gönderilmiştir. Ancak Rus esirler anlaşmanın sağlanamaması nedeniyle kamplarda beklemiştir. Bu süreç içinde esirler çiftlikte işçi olarak kullanılmışlardır. Bazı esirler ise taraf değiştirdiklerini bildirerek Almanya'da kalmak için izin istemiştir. Bu istek kısa bir süre sonra kabul edilmiştir. 1920 yılına gelindiğinde memleketlerine gitmek isteyen esirlerin hepsi amaçlarına ulaşmıştır. Âlimcan İdrisî, esirlerin memleketlerine gönderilmeleri için çalışmış, esirlerin ihtiyaçlarının teminini sağlamıştır. Wünsdorf Kampı, 1924 yılına kadar açık kalmıştır.

1.5. Âlimcan İdrisî'nin Memuriyet Yılları

I. Dünya Savaşı öncesi birçok Tatar öğrenci, tüccar ve göçmen Almanya'ya gelmiştir. Ancak Alman topraklarındaki Tatarlar toplu olarak, savaş sırasında oluşturulan esir kamplarında görülmüştür. Almanlar, Hristiyan esirlerle Müslüman esirleri birbirinden ayırmıştır. Böylece Müslüman esirler arasında ideolojik çalışmaların yapılması sağlanmıştır. Bu ideolojik çalışmaları Müslüman din adamları yürütmektedirler.

Tataristan Milli Arşivine verilen ve Ayaz İshaki Fonunda bulunan, hazırlayanı belirsiz, Rusça bir belgede, 1915 yılınında İstanbul'da bulunduğu sırada Rusya büyükelçiliği çevresinde gerçekleşen çeşitli olaylara karıştığı gerekçesiyle İdrisî'den Türkiye'yi terk etmesi istendiği, bunun üzerine İdirsî'nin Almanya'ya gittiği iddia edilmiştir.[54] İdrisî'nin çocuklarının anlattıklarından, kendi yazdıklarından ve diğer yazılı belgelerden anlaşıldığı üzere Tatar aydınlarını tanıyan ve onlar tarafından tanınan bir kişi olan İdrisî, Teşkilat-ı Mahsusa tarafından esir kamplarındaki Müslüman askerlere imam olarak görevlendirilip – bugün, Çek Cumhuriyeti hudutları içinde olan – Eger (Cheb) Esir Kampı'na gönderilmiştir.[55] Eylül-Aralık 1915 tarihlerinde buradaki görevine devam ettiği arşivde bulunan resmî yazışmalardan anlaşılmaktadır.

---

[54] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sayı 41-44, 2003, s.88.

[55] Kadir Kon, *a. g. e.*, s. 164.

İdrisî, İstanbul'dan 2 Eylül 1915 günü hareket edip önce Avusturya'nın başkenti Viyana'ya gittiğini ve orada bir hafta kadar kaldıktan sonra 16 Eylül günü Bohemya'daki Eger Üserâ Karargâhına geçtiğini ifade etmiştir.[56]

Wünsdorf Esir Kampı'ndaki Müslümanlar soğuyan havalar sebebiyle iki barakayı birleştirerek namazlarını kılabilecekleri bir mescit oluşturmuşlardır. Daha sonra 1915 yılında Ramazan ayını vesile ederek namaz vakitlerini duyurabilmek için ahşaptan bir kulenin yapılmasına karar verilmiştir. Aynı yılın Kurban Bayramı'na gelindiğindeyse artık bir ibadethaneleri mevcuttur. Böylece esirler dini vecibelerini yerine getirebilecekleri bir mekân yapmışlardır. Bu mekânlar sadece ibadet edilen yerler olmakla kalmamış, aynı zamanda kampların merkezi konumuna da gelmiştir. Burada önce baş imam Abdürreşid İbrahim olmuş, Abdürreşid İbrahim bu görevi Kasım 1915 tarihinde bıraktıktan sonra onun yerine İdrisî baş imam görevini üstlenmiştir. İdrisî, özellikle cuma günlerinde esirlere imamlık yapmış, namaz kıldırmış, vâaz vermiştir.[57] Daha sonra İdrisî, 31 Mart 1918 günü Kaiser II. Wilhelm'e gönderdiği dilekçeyle Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki dostluğa dayanarak Berlin'de ikinci bir cami yapılması için izin istemiştir. Caminin iç kısmının yapımını da V. Mehmet Reşad üstlenmiştir. Ancak caminin yapılmasına Kaiser müsaade etmemiştir, ta ki Eylül 1918'de İdrisî bu işe sahip çıkana kadar. Caminin yapılması için bir komite kurulmuştur. Komitenin başkanı Jaeckh, başkan yardımcısı da İdrisî olmuştur. Ayrıca kamp imamı Âlimcan İdrisî ve Osmanlı Devleti adına kampları ziyaret eden kişilerce de Müslüman esirlerin ihtiyaçları olup olmadığı, esirler için nelerin yapılması gerektiği incelenmiş, esirler ile ilgilenilmiştir.[58]

İdrisî, ilk görev yeri olan Eger'de derhal çalışmaya başlamıştır. 21 Ekim 1915 tarihinde Osmanlı Devleti Viyane Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'ya bayram tebriği gönderilmiş ve bu tebrik *Tanin* gazetesinde yayınlanmıştır (bk. Resim: 16). Gazetedeki haberde gönderenin kimliği belirtilmemişse de İdrisî'nin kampta üstlendiği görevler ile kendine güvenen, hırslı karakteri düşünüldüğünde bu tebriği onun bizzat göndermiş olma ihtimali yüksektir. İdrisî bu kampta yalnız çalışmamaktaydı. Kamplarda birçok üstün meziyetlere sahip din adamı farklı yetkilerle görevlendirilmiştir. Gerek Eger

[56] Vahdet Keleşyılmaz, a. g. m., s. 70.

[57] Gerhard Höpp, *a. g. e.*, s. 121.

[58] Recep Küçükizsiz'in arşivinden.

Kampı'nda gerekse Wünsdorf Esir Kampı'nda farklı yetkilerle çalışan bu imamlar arasında çekişme kaçınılmaz olmuştur. İdrisî ile birlikte aynı yerde görevli olan din adamı Ali Rıza Efendi arasında da bir çekişme yaşanmıştır.

Aralık 1915 başlarına kadar Osmanlı Devleti tarafından görevli olarak Avusturya'da Eger Kampı'nda bulunan İdrisî, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporlarla buradaki faaliyetleri hakkında İstanbul'u bilgilendirmiştir. 18 Aralık 1915 tarihinde Eger'deki Müslüman esirler ve kendi faaliyetleri hakkında yazdığı raporda karargâha gitmeden önce kamptaki esir sayısının 10.000 kadar olduğunu, kendisi Eger Kampı'na vardığında, burada ancak 3500 kadar Müslüman esir kaldığını bildirmiştir. Ali Rıza Efendi ile birlikte görev alan İdrisî, zor şartlar altında çalıştığından, Ali Rıza Efendi'nin Tatarca bilmediğinden, kendisinin ise birçok işi üstlendiğinden bahsederek isteklerini şu şekilde sıralamıştır:

> 1- Tatar olan veya Tatarcayı iyi bilen daha iki zatın karargâha izamı. Bunlardan birinin Almancaya vâkıf olması pek faydalı olacağı gibi her ikisinin de münevverü'l-efkâr fakat ahlaklı ve dindar zevat arasından intihabı. Çünkü fazla taassub üserâ meyanında merkez-i Hilafete karşı pek ziyade sui-tesir icra ediyor.
>
> 2- Üserâ-yı Müslimenin birlikte toplattırılması veya gidecek efendilerin o yerlerde hepsini ziyaret edebilmeleri için mezuniyet istihsali.[59]

İdrisî bu dilekçesinde düşünceleri aydın olan, fazla tutucu olmayan birini tarif ederek Ali Rıza Efendi ile aralarındaki tartışmanın nedeninin kadimci-ceditçi anlaşmazlığı olduğu yönündeki iddiaları kuvvetlendirmektedir. Ancak İdrisî'nin hırslı, lider kişiliği düşünüldüğünde bu çekişmenin nedeninin kadimci-ceditçi çekişmesinden ziyade, otorite olma yarışı olacağı da akla gelmektedir.

"Paşa Efendi Huzur-ı Âlilerine" hitabıyla Sirkeci Meşrutiyet Oteli adresini vererek yazmış olduğu 7 Kânunuevvel 1331 (20 Aralık 1915) tarihli dilekçesinde, aslen Sibiryalı olduğunu, Buhara'da tahsilini tamamladığını İstanbul'a gelerek Dârülfünûn İlahiyat Şubesi'ni bitirdiğini bildirmiştir. Daha sonra Ali Rıza Efendi'nin Çerkez olduğunu ve Tatarca bilmediğini, bu yüzden de çoğunluğu Tatar olan esirlerle ilgilenenin yalnızca kendisi olduğunu açıkça belirterek sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

---

[59] Vahdet Keleşyılmaz, a. g. m., s. 70.

Bundan dört ay mukaddem sırf lütuf ve himmet-i âlileri sayesinde diğer üç arkadaşım ile Avrupa'ya ikmâl-i tahsil için gitmek üzere iken Ağaoğlu Ahmed Beyefendi'nin delaleti üzerine... Teşkilât-ı Mahsûsa'dan aldığım talimat üzerine arkadaşlarımdan ayrılıp Avusturya'daki Müslüman esirleri karargâhına gittim ve iki buçuk ay mütemadiyen çalışarak vazifemi ifa ettim. Yalnız olduğumdan pek çok müşkilata da maruz kaldım. Çünkü her ne kadar bir arkadaşım Hoca Ali Rıza Efendi var ise de Efendi Tatarca bilmediğinden tahmil-i vazife benim üzerime yüklendi. Ne yapıldıysa ben yaptım. Arkadaşımın işi namaz kıldırmaktan ibaret kaldı. Binaenaleyh tekrar üserâ karargâhına gönderilmeyecek olursam İsviçre'ye gidip tahsile devam edebilmem için müsaade-i âlilerini istirham ederim. Benim tahsilim Lozan Dârülfünûnu Felsefe Şubesi. Avusturya'daki üserâ meselesi hakkında diğer tafsilât-ı şifahiyeme her ne zaman lüzum görülürse emr ü ferman.[60]

Bu dilekçeye karşılık Osmanlı devleti Viyana sefirinin Harbiye Nezareti'ne yazdığı raporda Ali Rıza Efendi'nin yüksek nitelikli olduğundan dolayı kampta kalmasına, İdrisî'nin ise on beş lira olan üçüncü maaşına, dönüş masrafları için on lira katılıp toplam yirmi beş lira verilerek İstanbul'a dönmesine karar verilmiştir. [61]

1915 yılı sonlarına kadar İdrisî, Osmanlı Devleti'nin görevli memuru olarak Almanya'da bulunmuştur. Aralık ayında Avusturya'dan, eğitimine devam etmek için İsviçre'ye doğru yola çıkarak Berlin'e gitmiştir. Berlin'de tesadüfen karşılaştığını belirttiği Abdürreşid İbrahim'in isteği üzerine Almanya'daki Weinbergelager (Wünsdorf) Kampı'nda kalmıştır. Ancak herhangi bir emir olursa Eger'deki kampa döneceğini 22 Ocak 1916 tarihli yazışmasında bildirmiştir. [62] İdrisî, Abdürreşid İbrahim'in isteğiyle onun yerine Weinbergelager Kampı'nda imamlık görevine başladıysa da Abdürreşid İbrahim'in 1916 yılı Nisan ayı ortalarına kadar Tatar esirlerin Osmanlı Devleti'ne gönderilmesiyle uğraştığı, İdrisî'nin göreve başlamasıyla kampı hemen terk etmediği anlaşılmaktadır.[63]

Berlin yakınlarındaki Zossen şehri hudutları içindeki Müslüman esir askerlerin toplandığı Halbmondlager (Hilal) ve Weinbergelager Kamplarında Abdürreşid İbrahim ve Muhammet Kazakov gibi tanınmış şahsiyetler görev yapmaktadır. Bunların bulundukları kamplardaki esir askerlere yönelik olarak başlattıkları "Osmanlı Ordusu saflarında savaşmaları" yolundaki propaganda kısa sürede netice vermiş ve beklenen

---

[60] Vahdet Keleşyılmaz, a. g. m., s.71.

[61] Âlimcan İdrisî'nin Harbiye Nezareti'yle yazışmaları için bkz. Vahdet Keleşyılmaz, a.g.m., s. 70, 71, 73.

[62] Vahdet Keleşyılmaz, a. g. m., s. 73.

[63] Vahdet Keleşyılmaz, a. g. m., s. 75-76.

sayıda olmasa da Abdürreşid İbrahim, Rusya'dan elde edilmiş Türk savaş esirlerinden "Asya Taburu"nu oluşturmuştur. Asya Taburu, çoğunluğu Türk asıllılardan oluşan 1500 adar gönüllü silahlandırılmış asker ile 1916 senesinde İstanbul'a sevk edildiğinde başlarında Abdürreşid İbrahim ve İdrisî bulunmaktadır.

İdrisî, 1916 yılının başlarından itibaren Abdürreşid İbrahim'in yerine Weinbergelager'in baş propagandacısı ve imamı olmuştur. Abdürreşid İbrahim, yerini İdrisî'ye bıraktıktan sonra kampı terk etmemiş, Almanya'daki savaş esirlerinin Osmanlı Devleti'ne gönderilmesiyle uğraşmıştır. Mart ayında ise İdrisî'nin yerine Osman Kadı imamlık yapmaya başlamıştır.[64] İmamlık vazifesini devreden İdrisî, kampta çalışmaya devam etmiştir. Bu dönemde İdrisî, yaptığı ateşli konuşmalarla ünlenmiştir.[65]

Almanya bu dönemde dil bilen ve Rusya'yı tanıyan kişilere ihtiyaç duymaktadır. Bu özellikleri taşıyan ve Almanya'daki esir kampına din adamı olarak atanan İdrisî'nin de görev ve yetkileri, Almanya'nın duyduğu bu ihtiyaçlar doğrultusunda kısa sürede genişlemiştir.

İdrisî, esirler arasında aktif olarak çalışan, Savaş Bakanlığının aracılığıyla esirlerin maddi ve kültürel ihtiyaçlarını sağlayan, dini merasim ve bayramları düzenleyen biridir. 31 Temmuz 1916 tarihinde, Ramazan ayının son gününde Alman ve Türklerin yanında Fars Büyükelçisinin de bulunduğu bir grup misafir, Weinbergelager'deki esirleri ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Osmanlı Elçiliği'nin din görevlisi Hafız Şükrü Efendi (1871-1924), Berlin Şehitlik Mezarlığındaki anıtın önünde, orada kabri bulunan mevtalar için Arapça dua etmiştir. İdrisî de bu duayı dinleyen Tatarlar için Arapçadan tercüme etmiştir.[66]

İdrisî kamplarda bulunduğu sırasında yayın işleriyle de uğraşarak makalelerinin çoğunu bizzat kendisinin kaleme aldığı Tatarca *Yaña Turmış* (*Yeni Hayat*) ve *Tatar İle* (*Tatar İli*) gazetelerini çıkarmıştır. Bu gazetelerin bazı bölümleri 1996 yılında *Gasyrlar Avazy* dergisinde yeniden basıldı.[67] Ayrıca Abdürreşid İbrahim ile birlikte Arapça, Rusça ve Tatarca *Cihad-ı İslam* adlı gazeteyi de yayımlamıştır. Almanya yanlısı yazıları

---

[64] Gerhard Höpp, *a. g. e.*, s. 24.

[65] David Motadel, *Islam ve Naziler*, Alfa Yay., İstanbul, 2015, s.24.

[66] Gerhard Höpp, *a. g. e.*, s. 123.

[67] Sebastian Cwiklinski, "From the History of Tatar Press and Book Publishing Activity of Tatars in Germany", *Tatarica: History and Society*, Berlin, s. 172.

ihtiva eden bu yayınlar, propaganda amacıyla kullanılmakla kalmamış aynı zamanda Tatarların eğitimi de sağlamıştır. Böylece yayınlar kültürel bir işlev de görmüştür. Bu yayınlar aracılığıyla İdrisî'nin esirler üzerindeki etkisi daha da artmış ve onların önderi durumuna gelmiştir. Bu durumu 1923 yılında Almanya devlet başkanı Friedrich Ebert de bir teşekkür mektubu yazarak taçlandırmıştır.[68]

1916 yılı Eylül ayı sonuna kadar İdrisî'nin Tatarlar için yapmış olduğu faaliyetleri ve söylemleri Türk ve Alman görevliler için sıkıntı oluşturmuştur. Bu nedenle olsa gerek Eylül 1916'dan itibaren esirler arasında herhangi bir dinî fonksiyon görmesine müsaade edilmemiş ve kamplarda yalnızca tercümanlık vazifesiyle görevlendirilmiştir. Osmanlı devletinin isteği üzerine imam olarak İdrisî'nin yerine yine bir Tatar olan Permli Şeyh Hürmetullah atanmıştır. İdrisî diğer taraftan çalışmalarına devam etmiştir. 21 Ağustos 1916 tarihli bir yazısında Kurban Bayramı kutlaması vesilesiyle gönderilenler hakkında şunu bildirmiştir:

> Zossen ve Weinbergelager'indeki üserâ-yı İslâmiye için iydiye olarak ihsan buyurulan 1500 Mark'ın Berlin Sefaret-i Seniyyesi'nden ahz olunarak Lager Kumandanlığına teslim olunduğu ve kumandanın dahi meblağ-ı mezkûre yirmi koyun iştira ederek (satın alarak) bayram münasebetiyle Zât-ı Hazret-i Hilâfetpenâhi namına üserâya ziyâfet keşîde ettiği tasdik olunur.
>
> Üserâ-yı İslâmiye karargâhı memuru Âlimcan İdris[69]

Bu yazıdan da anlaşılacağı üzere İdrisî tercümanlık yaparken esir kamplarının ve esirlerin Osmanlı Devleti ile irtibatını sağlamıştır.

15 Ekim 1916 tarihinde Berlin'den Osmanlı Hariciye Nezaretine giden Hakkı Paşa imzalı bir yazıdan, İdrisî'nin maaş ve masraflarının sefaret kasasından karşılandığı anlaşılmaktadır.[70] Bu bilgi daha sonra 11 Kasım 1916 tarihinde İstanbul'da Hariciye Nezareti'ne gelen ve Dâhiliye nazırı Talat Bey ile Enver Paşa'ya tezkere olarak gönderilen raporda da tekrarlanmaktadır.[71]

Tatarların bir kısmının Almanya'ya yerleştirilmesi meselesi hakkında 1915 yılında söylentiler dolaşmaya başlamıştır. Ancak bu konuda resmî bir girişim 1917 yılına kadar olmamıştır. 1917 yılında 200-300 kadar Müslüman Tatar esirin çiftlik

---

[68] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sayı 41-44, 2003, s.83.

[69] Kadir Kon, *a. g. e.*, s. 215.

[70] Kadir Kon, *a. g. e.*, s. 184.

[71] Kadir Kon, *a. g. e.*, s. 184, 185.

arazilerine yerleştirilmesi konusunda bir teklif Alman Savaş Bakanlığına sunulmuş ve bu teklife olumlu bakılmıştır. Weinbergelager Kampı sorumlusu olan İdrisî, 22 Ocak'ta bu iskân yeri konusunda şu şartları ortaya koymuştur:

> a) Bataklık bir arazide olmayacak, b) Yerleşimcilerin aileleri Rusya'dan getirilecek, c) Alman Parlamentosu (Reichstag) İslam dinini Almanya'da tanıyacak, d) Yerleşimcilere bir imam tayin edilecek, e) 4-6 sınıflı bir ilkokulun kurulmasına Almanya yardımcı olacak ve Tatarların memleketlerinden öğretmen getirmelerine müsaade edilecek.[72]

Bu arada İdrisî kampta, esir Tatarlar için bir kütüphane oluşturduğu gibi onların Almanca öğrenmeleri için de kurslar açmıştır. Ayrıca el sanatları atölyeleri kurmuş, halk çalgılarından ibaret bir orkestra oluşturmuştur. İdrisî, yaptığı her işte ceditçi kişiliğini muhafaza ederek Türk halkının milli ve dinî ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflemiştir. Zaman zaman Hidayet Yaşin[73] gibi Almanlara esir düşen Türklerin Türkiye'ye geçişlerini de sağlamıştır.

İdrisî, diğer taraftan kampta daha önce Abdürreşid İbrahim'in çıkardığı *El-Cihad* isimli gazeteyi bu kamplar kapanana kadar yayınlamaya devam etmiştir. Ancak Hicaz'da Osmanlı Devleti'ne karşı Müslümanların isyan etmesi sonucu "cihad" kelimesi anlamını yitirmiştir. Dolayısıyla Alman makamları cihad üzerinden yürütülen propagandanın artık gereksiz olduğunu savunmuşlardır. Ancak cihad propagandasının ansızın sonlandırılması Müslümanların Almanlara karşı bakış açısını bozabileceğinden NfO çalışanı Harald Cosack'ın[74], *El-Cihad* gazetesinin yeniden yapılandırılıp farklı hedefler doğrultusunda çıkmaya devam etmesi önerisi yetkili makamlarca 17 Aralık 1916'da kabul edildi. İdrisî'nin Şubat 1917 tarihinde Tatarca *El-Cihad* adlı gazetesinin yayınlanması da bu kapsamda uygun bulunmuştur ve bu gazete düşünülen yeni strateji bakımından önem taşımaktadır. Gazete, Tatarca yayınlanan ve Tatarlar tarafından okunan tek gazetedir. Tatarlar da kendi dillerinde bir gazetenin yayınlanmasından pek memnun olmuşlardır.[75]

---

[72] Kadir Kon, *a. g. e.*, s. 169, 170.

[73] Ali Akış, *Aklımda Kalanlar*, Neyir Matbaacılık, Ankara (2002), s. 81.

[74] Harald Cosack, 1880-1960 yılları arasında yaşamış, Weinberglager Kampı propaganda görevlilerinden. Taşkent'te Alman okulunda başöğretmenlik yapmıştır. [Kadir Kon, *a. g. e.*, s. 163.]

[75] Gerhard Höpp, *a. g. e.*, s. 104, 105.

İdrisî, Weinbergelager Kampı'nda 25 Mayıs 1917 tarihinde 150 Tatar esir ile ilgilenmiştir.[76] Weinbergelager Kampı'ndan şikâyetler artarak gelince bu kamptaki Müslüman esirlerden sorumlu kişi olarak İdrisî, kamp komutanlığına yazdığı dilekçesinde komutanların esirlere kötü davrandığından ve esirlerin beslenmelerinin yeterli olmadığından, cuma günleri çalıştırılmalarının yanlış olduğundan bahsederek şikâyetleri bildirmiştir.[77] Bu kampların kurulma amaçlarından biri de Müslüman halkın sempatisini kazanmak olduğundan, esirlere çok ağır şartlar sunulmayacağı tahmin edilmekte, böylece İdrisî'nin bu gibi dilekçeler hazırlayarak, esirlerin nipeten rahat ortamından kendisine pay çıkarmak istediği fikri akıllara gelmektedir. Fakat İdrisî'nin kamp ile üst mercilerin iletişimini sağlayan, sadece görevli olduğu dönemde değil, daha sonraki dönemde de Tatarlara yardımcı olmaya çalışan milliyetçi bir kişi olduğu da düşünüldüğünde, onun zaten yapmak istediği işleri yaparak mevki kazandığı şüphe götürmemektedir.

1917 yılı Kurban Bayramı vesilesiyle kampa gelen Hakkı Paşa ve yanındaki ziyaretçiler, Müslüman esirlerin tutulduğu esir kampına giderek oradaki Müslüman esirlerle birlikte bayram namazını kılmışlar, namazın ardından kurbanlar kesmişler ve bu kurbanları esirlere bağışlamışlardır. Esirler halifeye olan bağlılıklarını anmış, İdrisî de esirler adına padişaha 30 Eylül 1917 tarihinde bir teşekkürnâme göndermiştir.[78]

Abdürreşid İbrahim'in yerine görev alacak kişinin belirlenmesinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın Alman makamlarından izinsiz hareket etmesi ve bu nedenle Osmanlı Devleti ile Almanya arasında başlayan gerginliğin sonucu Almanlar Almanya'daki kampların kendi topraklarında olduğunu, Türklerin bu topraklarda istedikleri gibi hareket edemeyeceklerini belirtmişlerdir. Teşkilat-ı Mahsusa tarafından İdrisî ve diğerlerinin görevlendirilmesi üzerine çekişmeler yaşanmış, bu çekişmeler sonucu Alman Savaş Bakanlığının talimatıyla İdrisî'nin Weinbergelager Kampı'ndaki propaganda görevi Ağustos 1917 tarihinde sonlandırılmıştır.[79] İdrisî de daha sonra öğretmenlik yapmış, dil kursunda 22 adet öğrenciye dersler vermiştir.[80] İdrisî'nin daha

---

[76] Wolfdieter Bihl, *a. g. e*., s.31.

[77] Gerhard Höpp, *a. g. e.*, s. 53; Wolfdieter Bihl, *a. g. e.*, s. 30.

[78] Kadir Kon, *a. g. e*., s. 216.

[79] Gerhard Höpp, *a. g. e*., s. 77.

[80] Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil II Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)*, Böhlau Yayınevi, Wien-Köln-Weimar, 1992, s. 30.

sonra (11 Ocak 1918 tarihinde) kamptaki esirlerin sayısının 30.000 olduğunu bildiren yazısından kamplarda çalışmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.[81] İdrisî'nin kendi ifadesine göre I. Dünya Savaşı yıllarında Alman Dışişleri Bakanlığının elemanı olarak Savaş Bakanlığında görev almamış, 21 Haziran 1921 tarihine kadar Savaş Bakanlığı ile Müslüman esirler arasındaki iletişimi sağlamak amacıyla çalışmıştır.[82]

1 Ocak 1918 tarihinde İdrisî daha önceden esir kamplarında posta kontrolörü olarak çalışan Kemaleddin Bedri ve iki arkadaşı ile birlikte Alman üniversitelerinde okuyan öğrencileri desteklemek amacıyla Berlin'de Rusyalı Müslüman Öğrencilerini Destekleme Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bu sayede Tataristan'dan ve Türkistan'dan Almanya'ya gelen kız ve erkek öğrencileri desteklemeyi, Alman kültürü ile tanışan öğrenciler sayesinde sanayinin öğrenilip yayılmasını amaçlamışlardır. Esir kamplarının çevresindeki faaliyetlerin çoğu bu cemiyet tarafından organize edilmiştir. Ancak dernek çalışmalarına devam ederken 1923-1924 yıllarında Almanya'da yaşanan mali krizden etkilenmiş ve sonunda da dağılmıştır.[83] Bu dernek 1928 yılına kadar Alman makamları tarafından resmen tanınmadıysa da faaliyetlerini sürdürmüş ve kamplarda vefat eden 400 kadar Tatar esirin mezar taşlarını yaptırmıştır.[84] Şüphesiz bu tür dernek çalışmaları İdrisî'nin Müslümanlar arasında önemli bir figür haline gelmesini sağlamıştır. İdrisî yazdığı otobiyografisinde bu tür cemiyet faaliyetlerine Sovyet Hükümeti tarafının da destek verildiğini çünkü Sovyetlerin kalifiye elemana ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.[85] İdrisî, Rusyalı Müslüman Öğrencilerini Destekleme Cemiyeti'ni dağıldıktan sonra yeni bir dernek kurmak için çalışmalara başlamıştır. Onun bu gibi dernek çalışmaları hayatının önemli bir bölümünü kapsadığı görülmektedir.

Ekim 1917 Rus Devrimi sonrası Almanya ile Sovyet Rusya arasında başlayan barış görüşmeleri, kamplardaki Rusya topraklarında yaşayan esirler için de umut olmuştur. İdrisî de esirlerin memleketlerine dönmelerini istemekte ve bu yöndeki düşünceleri desteklemektedir. O bu konudaki düşüncelerini Alman Dışişleri Bakanlığına üç maddede bildirmiştir: 1) Bu konu Almanya ile Türkiye'nin ilişkilerini yakından

---

[81] Wolfdieter Bihl, *a. g. e*., s.28, 29.

[82] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sayı 41-44, 2003, s.83.

[83] https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357247&/XIX.-Yüzyılın-Sonundan-II.-Dünya-Savaşının-Başlangıcına-Kadar-Berlindeki-Tatarlar-ve-Başkurtlar-/-Dr.-Sebastian-Cwiklinski-

[84] Recep Küçükizsiz, "Unutulmuş Bir Turan Savaşçısı: Âlimcan İdris (1887-1959)", yayınlanmamış makalesi.

[85] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sayı 41-44, 2003, s.84.

ilgilendermektedir. Almanya'nın Müslümanlar ile iyi ilişkilerini sürdürmesi açısından da önemlidir. 2) Böyle bir uygulama, esir kamplarında yapılan propagandaları destekleyeceği gibi serbest kaldıklarında kendi ülkelerine varınca Almanya'da gördükleri iyi muameleyi anlatarak, hükümetleri nezdinde Almanya lehine bir avantaj sağlayacaklardır. 3) Özellikle Rusya'da ve Rusya'nın ittifak ettiği ülkelerde Almanlar hakkında tüm gerçekleri anlatarak, Almanya aleyhtarı propagandalara karşı koyabilmek için gereklidir.[86]

Berlin'de ikinci bir cami yapılması isteğini 31 Mart 1918 tarihli dilekçesiyle II. Kaiser Wilhelm'e doğrudan iletmiştir.[87] İdrisî'nin siyasi kişiliğini ön plana çıkaran bu davranışa diğer bir örnek de 21 Haziran 1918 tarihinde Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa aracılığıyla Hariciye Nezaretine gönderdiği şu dilekçedir:

> ...Avusturya-Macaristan dâhilinde bulunan ve onbeş-yirmi bin kadar tahmin olunan üserâ-yı İslâmiye tarafından vekâleten âtîdeki nukât-ı istirhâmiyeyi takdim ile kesb-i şerif eylerim efendimiz.
>
> 1) Rus esirlerinden ayrı ve onlardan daha mukaddem vatanlarına iade olunmaları; Kazan (okunmuyor) Orenburg ve Türkistan tarafındaki bilcümle İslâmlar şimdiki hâlde kendi hükümet-i milliyelerini teşkil ve tesis ile meşgul bulunduklarından bu noktanın ehemmiyeti vareste-i izahtır.
>
> 2) Tamamiyle iade ve mübadeleye kadar geçmesi hiç de şübhesiz olan beş altı ay ve belki daha ziyade müddet zarfında Bohemya'da (okunmuyor) ve Islavlar meyanında mağdur ve maden ocaklarında müstahdem bulunan üserâ-yı İslâmiyye'nin meselâ Macaristan ovasına sevk ve cem' ile kendi iktidar ve ihtisasları dairesinde bulunan ziraat işlerinde istihdam olunmaları; şimdiki halde fazla bir nisbetle hükümfermâ olan hastalık ve vefayâtın önünü almak için bu nokta dahi pek mühimdir.
>
> 3) Harb esnasında sonuncuları olmasını pek kuvvetli bir tarzda ümid ettiğimiz bu senenin 10 Temmuz'una tesadüf-ı Ramazan Bayramı ile 16 Eylül(e) tesadüf-ı Kurban Bayramlarında Zât-ı Şâhâne tarafından bir miktar hediye ve kurbanlık ile taltif olunmaları (Almanya'dakilere her sene öyle yapılıyor).
>
> 4) İki yüz altmış kadar her türlü haricî muâvenetden mahrum bulunan, hastalarına dahi ara sıra Zât-ı Sâhâne tarafından muâvenette bulunmak bervech-i bâlâ dört noktayı huzur-ı sâmilerine takdim ile icabının icrası hususunda te'siri –bendenizce- hiç de şüphesiz bulunan muavenet-i âlilerinin (...) buyurulmasını istirhâm ve bu vesile ile arz-ı ihtirâm eylerim efendimiz hazretleri. Fi 17 Haziran sene 918.
>
> Almanya'daki Üserâ-yı İslamiye Karargâhı'na memur Âlimcan İdris[88]

---

[86] Gerhard Höpp, *a. g. e.*, s. 139.

[87] Wolfdieter Bihl, *a. g. e.*, s. 23.

[88] Kadir Kon, *a. g. e.*, s. 194.

Esir kampları hakkında Hariciye Nezareti'ne bilgi veren kişi Osmanlı Devleti'nin Berlin elçisi Refet Bey'dir. Refet Bey, 12 Eylül'de gönderdiği telgrafa ek olarak gönderdiği 17 Eylül 1918 tarihli telgrafında, Kurban Bayramı münasebetiyle Padişah Hazretlerinin ihsan buyurduğu yardımlarından dolayı, İdrisî'nin Müslüman esirler adına Padişah'a, esirlerin şükran ve minnetlerinin ifade edildiği bir teşekkür arizası yazdığı ve bunun telgrafa ek olarak gönderildiği bilgisini vermiştir. İdrisî'nin arizası, Refet Bey'in telgrafı ile beraber 4 Ekim 1918'de tahta yeni çıkmış olan Padişah Sultan Vahdettin'e sunulmak üzere sadarete gönderilmiştir. İdrisî'nin yetkisini aşan bu davranışı da aslında onun iddialı kişiliğini ortaya koymaktadır.

Aralık 1918 tarihinde esirler için *Yaña Turmış (Janga Turmysch)* adlı gazeteyi çıkaran İdrisî[89] yayın çalışmalarına devam etmiş ve 1919 yılında Tatarca *Tatar İli* ve *Kitschirek Dschuatkytsch*[90] (edebiyat ve folklor konularını içeren) gazetelerini (bu gazetelerin yayınlanması genel olarak düzenli aralıklarla yapılamamıştır) çıkarmış, bir taraftan da Berlin'de bir cami yapılması için büyük gayretler sarf etmiştir. 1919 yılı sonlarında Kemaleddin Bedri ile birlikte Almanların denetiminde, henüz esir kamplarında yaşamakta olan Tatarlara hitap eden, Sovyet karşıtı olarak bağımsızlık temalarını işleyen *Tatar İli* isimli bir gazete çıkarmaya başlamıştır.[91] Yazarı belirsiz olan "Âlimcan İdrisî Hakkında" isimli makalede onun 1919 yılında kamp görevinin sona erdiği belirtilmişse de yaptığı çalışmalara bakıldığında bunun doğru olma ihtimalinin az olduğu görünmektedir.

1920 yılında Buhara Emirliğinin yerine Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuş ve bu sayede emirin baskısından kurtulan birçok Buharalı genç, Almanya'ya eğitim için gönderilmiştir. Almanya'yı ve Almancayı iyi bilen İdrisî de Buhara Cemiyeti Kültür İşleri Halk Komiseri (Buhara Kültür Ateşesi) olarak altmış öğrencinin Petersburg ve Stettin üzerinden Berlin'e götürülmesi için heyet başkanı olarak Almanya'ya gitmiştir. İdrisî bu seyahatinde Buhara Halk Cumhuriyeti pasaportu kullanmıştır.[92]

---

[89] Wolfdieter Bihl, *a. g. e.*, s.30.

[90] Recep Küçükizsiz, a. g. m.

[91] Gerhard Höpp, *a. g. e.*, s. 144.

[92] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sayı 41-44, 2003, s.89.

1921 senesi Temmuz ayında bütün esirler ülkelerine gönderilirken, İdrisî bu esirler ile yakından ilgilenmiş[93], İdrisî de bir grup Tatar esir ile birlikte Kazan'a dönmek istemiş ancak yolda Smolowski şehrinde Kızıl Ordu tarafından yakalanarak tutuklanmıştır. Dr. İldar İdris'in bildirdiğine göre cezaevinde 8-9 ay yatmıştır. İskender Gilyazov, İdrtisî'nin tutuklanma nedeninin, Rusya topraklarına geçen esirlerin İdrisî'ye karşı korkusunun kalmamasından dolayı onu rahatça bir ağızdan şikâyet etmesinin olduğunu iddia etmiştir. Ancak şu dikkate alınmalıdır ki İdrisî ve diğer provokatörlere yakınlık duyup inanan kesim zaten Asya Taburu'nu oluşturarak kampları terk etmişti, kalan esirler de uygulanan provokasyonu sonuçsuz bırakan, Osmanlı Devleti için çalışmayı kabul etmeyen esirlerdi.[94]

İdrisî, kapatıldığı cezaevine Türkiye Türklerinden komünist biri, yetkili olarak tayin edilip göreve başlayınca, bu şahısla samimiyetini ilerletmiştir. Anlaşılan Türkiye Türk'ü bu kişinin tayin edilmesi ve İdrisî'nin bu kişi ile görüşmesi onun yararına olmuştur. Bu Türk görevli İdrisî'ye yardımcı olmuş, bu zamana kadar kötü şartlar altında hapis cezasını çekmiş olan İdrisî, bundan sonra bu Türk görevli sayesinde geri dönmek şartıyla zaman zaman serbest bırakılmıştır. Bu serbest kalışlarında Moskova'ya kadar giden İdrisî, burada yaşayan Kazanlı zengin bir Tatar aile olan Aşaratovların yardımıyla Alman ve Türk Büyükelçilikleriyle temas kurmuş ve bu sayede ilgilileri durumundan haberdar ederek yardım istemiştir. Tutuklanan İdrisî'nin Mogilev ve Minsk şehrine gönderildiği, burada tifo hastalığına yakalandığı ve uzun süre sonra rahatsızlığı geçince Moskova'ya Çeka'ya gönderildiği, on yıl ağır hizmete mahkûm edildiği, 1920 yılından sonra da Moskova sokaklarında çöpçü olarak çalıştığı iddia edilmiştir.[95] İdrisî, kısa bir süre sonra "yanlışlık olmuş" denilerek serbest bırakılmıştır.[96]

İddiaya göre o dönemde Sovyetler, Doğu'yu ve Doğu dillerini iyi bilen kişilere ihtiyaç duymaktadır. İdrisî de bu durumdan istifade ederek bir anlaşma yapmış ve cezasının kaldırılması şartıyla Sovyetlere yardımcı olmaya başlamıştır. Bu sayede de hükümlülüğü süresince, oluşacak şüphe ve alınacak cezalardan dolayı herkesin yaklaşmaya korktuğu elçiliklere giderek Türkiye, İran ve Afganistan büyükelçiliklerini

[93] İdrisî, bu sayede de çevre edinmiştir ve ilerleyen yıllarda başlayan II. Dünya Savaşı'nda bu kişileri bağlantı kurmak amacıyla kullanmıştır.

[94] İskender Gilyazov, a. g. m., s.89.

[95] İskender Gilyazov, a. g. m., s.89.

[96] Recep Küçükizsiz, a. g. m.

ziyaret etmiştir. 1930'lu yıllarda yazılan ve yazarı bilinmeyen bir belgeye göre İdrisî, 1922 yılının sonbaharında artık bir komünist ajan olmuştur.[97]

1922 yılında Berlin'e dönen İdrisî, burada Buhara Emirliği Sefarethanesi'nde kültür ataşesi (Buhara heyeti başkanı) olarak çalışmaya başlamış ve bu görevini 1926 yılına kadar sürdürmüştür. Ayrıca 1922 yılında Almanya'ya gönderilen Buhara ticari heyeti Berlin B, Gaysbergştrasse, 39 adresinde bulunan Soh otel-pansiyonunu satın almış ve İdrisî de yanında çalışanlarla birlikte 1923 yılı başlarında bu adrese taşınmıştır. İddiaya göre İdrisî bu dairesini GPU ajanlarının kullanımına sunmuştur ve onun önerisiyle burada Sovyet büyükelçiliğinden gelen bir görevlinin gerçekleştirdiği, komünizm propagandası yapan kurslar açılmıştır. 1923-1924 yıllarında Kalkruyştrasse, 11 adresinde milliyetçi eğilimli Türklerin toplandığı Türk kulübüne burslu öğrencilerin gitmesi yasaklanmıştır. Bu yasağa uymayan Bilal ve Gülsüm Muzaffer adlı iki öğrencinin bursu derhal kesilmiştir. Tüm bu şüpheli işlerin Alman polisinin gözünden kaçması şaşırtıcıdır. Hatta İdrisî'nin, Vyunsdorf Camisi'nde bayramlaşma vesilesiyle toplanan halka komünizmi öven bir konuşma yaptığı, 1922-1929 yılları arasında *Kızıl Tataristan* gibi birçok İslamî gazetede, Almanya'daki kapitalizmi eleştiren yazılar yazdığı iddiası[98] da düşünüldüğünde Alman polisinin bunlardan habersiz kalmış olma olasılığı neredeyse bulunmamaktadır. Bu arada İdrisî, Orta Asya'daki üniversite öğrencilerini Almanya'ya çağırmaya devam ederek onların Almanya'da kalabilmeleri için çalışmış, gerekli izinlerin çıkmasını sağlamıştır. (1911'de 15 öğrenci, 1912'de 30 öğrenci İstanbul ve Berlin'e gönderilmiş, 1922'de de Türkistan ve Buhara Halk Cumhuriyetlerinden 58 öğrenci Almanya'ya gönderilmiştir. Bu öğrencilerin başında İdrisî bulunmuş ve öğrencilerin Sovyet elçiliği ile olan ilişkilerini yürütmüştür.) Türkistanlı talebelerin Berlin'e gelmesini sağlayan İdrisî, Rus elçiliği ile sürekli irtibat halinde olup öğrenciler için gerekli parayı da elçilik vasıtasıyla temin etmiştir.[99]

İdrisî, Rusyalı Müslüman Öğrencilerini Destekleme Cemiyeti kapanınca yeni bir cemiyet açma çalışmaları sonucu, 27 Aralık 1924 günü[100] mali kaynağını Berlin'deki Türkiye, Afganistan, Mısır ve İran büyükelçiliklerinden sağladığı Allah'a İtaat

---

[97] İskender Gilyazov, a. g. m., s.89.

[98] İskender Gilyazov, a. g. m., s.89.

[99] Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, Aralık 2012, s. 504, 557, 587.

[100] Umar Ryad, "From an Officer in the Ottoman Army to a Muslim Publicist and Armament Agent in Berlin: Zekî Hismat Bey Kirâm (1886-1946)", *Bibliotheca Orientalis*, LXIII/ 3-4, Mayıs-Ağustos 2006, s. 246.

Cemiyeti'ni (1924-1925)[101] kurmuştur. İddiaya göre İdrisî bu elçilikler aracılığıyla Sovyetler için gerekli bilgileri de toplamıştır. Kurulan bu cemiyetin amacı Almanya'daki Müslümanları kültürel ve dini açıdan biraraya getirmek olarak bilinmektedir. Cemiyetin başkanı, Almanya'nın Bonn şehrindeki siyasi arşivde bulunan Aralık 1924 tarihli bir mektup ile cemiyetin amaçlarını şu şekilde belirtmiştir: Ne olursa olsun siyasete karışmamak, Müslüman geleneklerine sadık kalmak, Müslümanlar arasında meseleleri çözmek, Müslümanlar arasında kardeşlik bağlarını pekiştirmek.[102]

Cemiyet vesilesiyle elçilikler ile daha sıkı ilişkiler kurabilme fırsatı yakalayan İdrisî'nin fahri komite kurma ve ülkelerin büyükelçilerine bu komitede bir makam verme fikri kabul edildiyse de Türk Büyükelçi Kemaleddin Sami Paşa[103] bu komiteyi dağıtmıştır. İddiaya göre Türk ortaklığından ve Türk Kulübünden çıkartılan İdrisî ile milliyetçi eğilimli hiçbir Türk irtibat kurmamıştır.[104]

İdrisî, 1924 yılında Kazanlı tanınmış ailelerden birine mensup olup Kazan'da tıp tahsili yapma imkânı olmadığı için hukuk öğrenimini yarıda keserek Berlin'e gelen Şemsülbenat[105] Hanım (1975'de öldü) ile evlenmiştir. İdrisî'nin oğulları ile görüşen Recep Küçükişsiz, İdrisî'nin Şemsülbenat Hanım ile tanışmasının kapatıldığı hapishaneden kaçmaya çalıştığı sırada gerçekleştiği, Şemsülbenat Hanım'ın Aşaratov ailesinden olduğu bilgisini aktarmaktadır. Şemsülbenat Hanım, Almanya'da tahsilini yapmış, tıp doktoru olmuş ve kadın sağlığı ile ilgili yazılar yazmıştır.[106] İdrisî'nin Şemsülbenat Hanım ile evliliğinden İldar (1925-2005) ve Orhan (1929-2007) adında iki oğlu, Gülnar (1927-1998) adında bir kızı dünyaya gelmiştir.

---

[101] Allah'a İtaat Cemiyeti'nin amacı şöyle belirtilmiştir: Ne olursa olsun siyasete karışmamak, Müslüman geleneklerine sadık kalmak, Müslümanlar arasında meseleleri çözmek ve kardeşlik bağlarını pekiştirmek.

[102] İskender Gilyazov, a. g. m., s.89.

[103] Kemaleddin Sami Paşa (1884-1934), Mühendishane-i Berri-i Hümayun'u ardından Harp Akademisi'ni bitirdi. Trablusgarp Savaşı sırasında Yanya'da bulundu. Harp okulunda öğretmenlik yaptı. Şehzade Ömer Faruk Efendi'nin öğretmeni olarak 1915 yılında onunla birlikte Avrupa'ya gitti. 5 Aralık 1920 tarihinde (İstanbul'un işgalinden sonra) Anadolu'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na katıldı. Albay rütbesiyle II. İnönü Savaşı ile Büyük Taarruz Meydan Muharebesine katıldı. Mirliva rütbesine yükseldi ve İstiklâl Madalyası ile ödüllendirildi. 23 Haziran 1923 tarihinde II. Dönem TBMM Sinop Milletvekili seçildi. 16 Ağustos 1924 tarihinde Berlin Büyükelçiliği görevine atandı. 1926 yılında Ferik rütbesini aldı. 24 Eylül 1928 tarihinde askerlikten emekli oldu. 1930-1933 yıllarında Türkiye Millî Olimpiyat Komitesi Başkanlığı görevini yürüttü. 1934 yılında Berlin'de geçirdiği bir ameliyat sonrası vefat etti.

[104] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sayı 41-44, 2003, s.90.

[105] Müstecip Ülküsal, *Kırım Yolunda Bir Ömür* adlı eserinde hanımın adını Saadet olarak belirtmiş; Gilyazov ise makalesinde Şemsülbenat olarak aktarmıştır. Ayrıca oğlu Orhan da özgeçmişinde annesinin adının "Şemsulbenat Aşrat" olduğunu belirtmiştir. Müstecip Ülküsal, ya yanlış aktarmıştır ya da hanım günlük hayatında Saadet ismini kullanmaktaydı ve bunu duyan Ülküsal da duyduğu gibi aktarmıştır.

[106] Recep Küçükizsiz'in arşivinden.

İldar'ın mezar taşındaki doğum tarihi doğru kabul edilirse İldar henüz on günlük iken İdrisî'nin ona sünnet düğünü yaptığı Zeki Velidi Togan'ın anılarından anlaşımaktadır. Bu sünnet düğününde Ayaz İshaki ve arkadaşları ile Togan ve yakın arkadaşı Abdulkadir İnan'ın çekişmelerine sahne olmuştur.[107]

İleriki günlerde Finlandiya Tatar tüccarı Zinetullah Ahsen'in isteği üzerine Kuran'ın Finceye tercümesiyle uğraşan Prof. Pimenov, Berlin'e gelerek İdrisî'nin de bulunduğu bir grup Müslüman ileri geleniyle görüşmüş, Kur'an ile ilgili anlamadığı konuları danışmak, sorularına yanıt aramak istemiştir.[108] Buradan İdrisî'nin aldığı medrese eğitimine ve dolayısıyla Kur'an bilgisine güvenildiği de anlaşılmaktadır.

1925 yılı Ekim ayında İdrisî, Finlandiya'dan Berlin'e gelen Ziynetullah Ahsen ve İmameddin adındaki kişilere evinde ziyafet vererek ağırlamıştır. Finlandiya Müslümanları o dönemde genellikle ticaretle uğraşan zengin kimselerdir ve Rusya Müslümanlarının milli mücadelelerine maddi destekte bulunmuşlardır.[109]

1926 yılında dağılan Allah'a İtaat Cemiyeti'nin ardından Buhara heyeti başkanlığı görevinden istifa eden İdrisî, 1926 yılında Berlin'de İslam İbadet Cemiyeti adı altında bir organizasyon kurarak Müslüman ülke büyükelçiliklerinin himaye ve yardımlarıyla bu şehirde bir ibadethane açmayı başarmış, daha sonra da buranın camiye çevrilmesi için çok çalışmıştır. Aynı zamanda Wünsdorf Esir Kampı'ndaki camiyi de yaşatmaya çalışmıştır. Berlin'deki etkinliği azalan İdrisî, 1927-1930 yılları arasında Finlandiya ve Estonya'da yaşayan Tatar cemaatine bilimsel ve dinî dersler vermek için bu ülkelere birçok kere seyahat etmiştir. Estonya'da Ravel ve Narva şehirleri ile Finlandiya'daki Helsinki, Tampere ve Âbo/Turku şehirlerini hoca olarak sık sık ziyaret etmiştir. Ziyaret ettiği şehirlerden Narva şehrinde bütün Avrupa'daki Sovyet ajanlarının gizli görüşme merkezi olduğuna ve 1926 yılından itibaren daimi bir işi olmayan İdrisî'nin maddi ihtiyaçlarını nasıl karşıladığı konusunda net bilgi bulunmadığına dikkat çekilmektedir.[110]

1928 yılında Finlandiya'nın güneydoğusunda Lappeenranta şehrinde bir nikâh vesilesiyle düzenlenen toplantıda dini temsilci olarak Finlandiya imamı Veli Ahmet

---

[107] Zeki Velidi Togan, *a. g. e.*, s. 500.

[108] Zeki Velidi Togan, *a. g.. e.*, s. 505.

[109] Zeki Velidi Togan, *a. g. e.*, s. 481.

[110] İskender Gilyazov, a. g. m., s.90.

Hâkim ile birlikte bulunan İdrisî, Finlandiya'daki Türk çocuklarının milli ve dini eğitimlerinin sağlanması amacıyla gerekli kararların alınması için çalışmıştır. Bu çalışmalar doğrultusunda 1930'da Finlandiya'nın Tampere şehrinde Fin-Türk Halk Mektebi Himaye Cemiyeti kurulmuş, 1933 yılında da masrafları cemiyet tarafından karşılanacak bir ilkokul açılmış, ihtiyacı olan 100 çocuğa maaşı vekillikçe ödenmek üzere öğretmen gönderilmesi, Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâletinden Başvekâlete gönderilen tezkerede istenmiştir.[111] İdrisî'nin 1931 yılında Âbo şehrinde tutuklanarak sınır dışı edildiği ve Finlandiya topraklarına ayak basması yasaklandığı iddiası[112] kabul edilecek olursa İdrisî'nin bu Fin-Türk Halk Mektebi Himaye Cemiyeti'nin faaliyetlerine katılamadığı anlaşılmaktadır.

İdrsî, 1933 yılında Almanya'da tercümanlık ve yardım işleri gibi rutin işlerle uğraşmaya başlamış, hazırladığı "Bir Müslüman Hangi Etleri Yiyebilir?" isimli Tatarca broşürü Berlin'de bastırarak dağıtmıştır. Bu arada Adolf Hitler'in *Kavgam* isimli kitabını Farsçaya tercüme etmiştir. Aynı yıl Almanya Dışişleri Bakanlığında da danışman olarak çalışmaya başlamıştır.[113] 1934 yılı Nisan ayından 1939 yılının Mayıs ayına kadar Alman Dışişleri Bakanlığında araştırmacı ve danışman olarak yeniden çalışmıştır.[114]

1936 yılında Alman gizli polisinin İdrisî ile ilgilendiği anlaşılmaktadır. Alman polisi Dışişleri Bakanlığından İdrisî hakkında bilgi almak istediğini belirtince bakanlık da İdrisî'den o anki durumunu, ailesini, SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) ile ilişkilerini anlatmasını istemiştir. Buna karşılık İdrisî; "Moskova ve onun buradaki büyükelçiliği beni çirkin ve kendileri açısından zararlı görüyorlar ve provokasyon dahil her yolu deneyerek beni Almanya'nın elinden almak istiyorlar. Almanya'daki ajanlar bana anonim mektuplar göndererek Hitler hükümeti karşısında beni küçük düşürmek istiyorlar." şeklinde cevap vermiştir.[115]

---

[111] Saime Selenga Gökgöz, "Finlandiya Türkleri ve Türk Hariciyesinin Siyaseti", *Bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 47 (2008), s. 15, 16.

[112] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sayı 41-44 (2003), s. 90.

[113] Recep Küçükizsiz, a. g. m.

[114] http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1996_3_4/08/1/

[115] İskender Gilyazov, a. g. m., s. 87.

İdrsî, 1937 yılında Alman Dışişleri Bakanlığına bağlı radyoda görev almıştır. Radyoda Kur'an ayetlerinin okunması fikrini öne süren[116] İdrisî burada Arapça propaganda konuşmaları yapmıştır. SSCB Türk halklarının kurtuluş mücadelesini desteklemiş ve Nazi rejimi ile işbirliği yapmıştır. İdrisî'nin özel dosyasından aktarılan bilgilere göre sözleşmesini 25 Ekim tarihinde imzaladığı tercümanlık görevine 1939 yılının Mayıs ayından itibaren Propaganda Bakanlığının radyo propaganda bölümünde başlamıştır. Kasım ayından itibaren de Adolf Hitler tarafından Türkçe yayınlar bölümünün yöneticiliğine getirilmiş ve Türkçe radyolarda da propaganda yapmıştır. 1940 yılında profesör unvanını almış ve bundan sonra imzaladığı belgelerde genelde bu unvanı kullanmıştır.[117] Artık görev alanı oldukça genişlemiş olan İdrisî, II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bir kez daha Dışişleri Bakanlığının denetiminden geçmiştir.[118] Bulunduğu konum gereği onun düzenli olarak denetlenmesi olasıdır. Türkistanlı muhacirlerin birçok defa onu Sovyet ajanı olarak suçlamaları da bu denetimleri arttırmış olmalıdır. Bu dönemde özellikle ona karşı düşmanlık besleyen, Tatarlar ve Türkistanlılar için önemli olan iki isme dikkat çekilmiştir: Abdurrahman Şafi Almas[119] ve Veli Kayyum Han.[120]

İdrisî her defasında kendini iyi bir şekilde savunabilmiştir ya da onun hakkında yeterli delil bulunamamıştır ki görevine devam etmiştir. 16 Aralık 1939 tarihinde de Alman vatandaşı olmak için başvurmuş, 1940 yılı şubat ayından itibaren Üçüncü Reich'ın vatandaşı olmuş ve Nasyonel Sosyalistlerin ırkçı tutumlarından dolayı Aralık 1941 tarihinde temiz kan olduğunu ispatlamak zorunda kalmıştır.[121] Böylece İdrisî, II. Dünya Savaşı yıllarında da Alman Dışişleri Bakanlığının emrinde çalışmıştır.

1941 yılı sonlarında Müstecip Ülküsal, İdrisî'nin Almanya'daki evinde misafiri olmuştur. Üküsal, kaleme aldığı eserinde bu misafirliği sırasında İdrisî'nin evinin ve

---

[116] David Motadel, *Islam ve Naziler,* Alfa Yay., İstanbul, 2015, s. 95.

[117] İskender Gilyazov, a. g. m., s. 85.

[118] İskender Gilyazov, a. g. m., s. 87.

[119] Abdurrahman Şafi Almas (1892-1954), Kazan'a 39 kilometre uzaklıktaki Biyektau (Yüksek Dağ) bölgesinin Döbyaz kazasında dünyaya geldi. Tatar Milli Bağımsızlık Mücadelesi'nin bir dönem liderliğini yaptı. *Yaña Milli Yul* adlı dergiyi yayınladı. II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya'da bulundu ve İdil-Ural Lejyonlarında çalıştı. 1945 yılında Türkiye'ye geldi. İstanbul'da vefat etti ve Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedildi.

[120] Veli Kayyum Han (1904-1993), dünyaya geldiği Taşkent'te ilk ve orta eğitimini aldıktan sonra 1921 yılında Berlin'e öğrenci olarak gitti. II. Dünya Savaşı yıllarında Alman esir kamplarından kurtardığı Türkistanlılar tarafından "Ata" olarak adlandırıldı. 89 yaşında Düsseldorf'ta vefat etti.

[121] İskender Gilyazov, a. g. m., s.84.

eşyalarının onda bıraktığı hoş izlenimleri de anlatmayı ihmal etmemiş, döneme göre varlıklı bir aile olduklarından bahsetmiştir. Ayrıca İdrisî'nin eşi Şemsülbenat Hanım'ın zeki, konuşkan, hırslı, milliyetçi bir hanım olduğunu da belirtmiştir. Ülküsal, İdrisî'nin çocuklarının Alman okulunda okuduğu bilgisini de vermektedir. Ülküsal, 2 Ocak günü Mustafa Çokay'ın cenazesine gitmek istediklerinde İdrisî'nin buna karşı çıktığını ve bu nedenden dolayı onun ölçüsüz derecede hırslı ve kinci olduğunu düşünerek, kötü ve tehlikeli bir kişi olduğunu anladıklarını, ancak işleri gereği İdrisî ile görüşmeye devam etmeye mecbur olduklarını belirtmektedir. Daha sonra ilerleyen bölümlerde İdrisî'nin Turan sözü yerine "Tatar" adını uygun görmesi ve bu adı Turan coğrafyası olarak adlandırılan coğrafyadan daha dar bir coğrafya için kullanması sebebiyle, onun Türk birlikçisi olmadığını, hatta Almanların bir aleti ve bir oyuncağı olduğunu iddia etmektedir.[122]

İdrisî'nin olumsuz düşünceleri sadece Çokay'a karşı değildi. O, genel olarak SSCB'den Almanya'ya gelen Türk-Müslüman halkın önderliği görevini üstlenmiş kişiler hakkında iyi şeyler düşünmüyordu. Almanya, Sovyetlere karşı başlayan savaşta SSCB bünyesindeki Müslüman-Türk halk hakkında İdrisî'nin görüşlerine başvuruyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı için İdrisî 25 Haziran 1941 tarihinde bu Müslüman-Türk halkın önderlerinin listesini hazırlamış, bu önderleri Promete Cemiyeti'nin[123] "karanlık işlerle uğraşan" (özellikle Mustafa Çokay, Ayaz İshaki, Zeki Velidi, Mehmet Emin Resulzâde, Aldülgani Osman, Cafet Seydahmet'ten olumsuz söz eder), Fransa ve Polonya Yahudilerinin paraları ile Berlin, İstanbul ve Romanya'da dergiler yayınlamış, zararlı faaliyetlerini Almanya'da da devam ettirmek isteyen, müstakil bir Türk devletinin teşekkülü için çalışmak yerine kendi halklarının milli devletlerini savunan bölücüler olarak tanımlamıştır. Hatta ona göre Zeki Velidi de bir taraftan Çan Kay Şek, diğer taraftan da Ruslar için çalışan bir tacirdir. Ayaz İshaki ve Mustafa Çokay'ın milliyetçi olmadıklarını, Çokay'ın yarı yarıya Rus olduğunu bildirerek, önceleri Rus-Yahudi sonraları Polonya-Yahudi Marksizminin taraftarı ve Almanya'nın düşmanı olduklarını belirtmiştir. Muharrem Fevzi Togay, Halim Sabit, Mustafa Şakuli, Ahmetcan İbrahim Okay, Dr. Sibgatulla, Zeki Velidi isimlerine dikkat

---

[122] Müstecip Ülküsal, *a. g. e.*, s. 291, 310, 311, 312, 317, 318, 340.

[123] Promete Cemiyeti; kuruculuğunu Polonyalı devlet adamı Mareşal Jozef Pilsudski'nin yaptığı, 1926-1939 yılları arasında Sovyetlerin hükmettiği halkı tek çatı altında toplamak amacıyla Sovyet karşıtı milletlerin oluşturduğu hareket çerçevesinde toplanan gruptur. Gilyazov adı geçen makalesinde bu cemiyetin başkanının görünüşte Stalin'in düşmanı olduğunu, gerçekte ise onun yakın dostu olduğunu iddia etmektedir.

çekerek bu gibi kişiler ile Almanya'nın işbirliği yapamayacağı iddiasında bulunmuştur.[124]

İdrisî, aynı gün yine Alman Dışişleri Bakanlığının emriyle "Rusya'daki Türk-Tatarlar" adında hazırladığı belge ile SSCB'de yapay devletçiklere parçalanmış olan doğu Türklerinin ilerde kendi devletlerini kurabilecekleri görüşünü savunmuştur. Devamında doğu Türklerinin çeşitli boyları olan halkın Yahudilere karşı nefret beslediğini, onların tek bir Türk devleti kurmak istediğini ve bölücü muhacirlerle muhatap olmak istemediklerini bildirmiştir. İdrisî böylece kendi düşüncelerini kaleme alarak iddialarını kuvvetlendirmek istemiş olmalıdır. 1920'li yıllardan beri bu yöndeki belgeleri hazırlamış olan İdrisî bu tarihten sonra da aynı şekilde devam etmiş, Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak Türk halkları ile ilgili meselelerle uğraşan özel müstakil bir bölüm kurulması gerektiğini savunmuştur.[125]

Propaganda Bakanlığında Türkçe ve Arapça radyo yayınları başkanlığı görevini devam ettiren İdrisî, Berlin Devlet Arşivi "Âlimcan İdrisî Dosyası"ndan anlaşıldığı üzere burada izleme, kaynak taksimi ve düzeltme işlerini yürütmüştür.[126] Birkaç kez Doğu lejyonundaki lejyonerlerin, Finlandiya ve Estonya Müslümanlarının önünde nutuklar vererek Almanya'yı övmüştür.[127] Ancak bu dönemde de onun komünist ajan olduğu iddiaları devam etmiştir. Abdürreşid İbrahim ve iki kızı, onun karanlık işlerle uğraştığı iddialarını Alman resmî dairelerine bildirmesine rağmen o görevinden ayrılmamış, Bay Kassak'ın (Doğu Haberleri Bürosu yöneticisi) güvenilir adamı haline gelmiştir.[128]

29 Aralık 1941 Pazartesi günü Türk Mezarlığı salonunda bayram namazı kılmak istediklerini ancak ortamın kirli, hazırlanmamış olduğundan dolayı namazı İdrisî'nin evinde kıldıklarını bildiren Müstecip Ülküsal, öğle ve akşam yemeklerini de İdrisî'nin evinde yediklerini, akşam da hep birlikte sinemaya gittiklerini, İdrisî'nin misafirperverlik ettiğini belirtmiştir. Yılbaşı akşamında da İdrisî'nin misafiri olduklarını, saat tam 24'te İdrisî'nin şampanya ikramında bulunduğunu, yeni yılın Türk

---

[124] İskender Gilyazov, a. g. m., s.85

[125] İskender Gilyazov, a. g. m., s.85.

[126] David Motadel, *Islam ve Naziler*, Alfa Yay., İstanbul, 2015, s. 94.

[127] İskender Gilyazov, a. g. m., s.85, 86.

[128] İskender Gilyazov, a. g. m., s.88.

âlemi için kurtuluş, kuvvet ve mutluluk getirmesini dilediklerini, daha sonra İdrisî ve eşinin Doğu Nezaretinin aleyhinde konuşarak onların Türklük düşmanı olduklarını iddia ettiklerini bildirmiştir. Ülküsal, Çokay'ın cenazesine gidilmemesi gerektiği konusunda baskı yaptıklarını, eşi Şemsülbenat Hanım'ın Türklük için komünistlerin çarlığa göre daha tehlikeli olduğunu savunduğunu, orada bulunanların da Şemsülbenat Hanım'ın bu tezini doğruladığını bildirmiştir.[129]

İdrisî, 5 Mart 1942 günü esirlere vermek üzere Elçi von Hentig'den[130] sigara alarak Varşova'ya gitmiş ve Türkistanlı esirlerin bulunduğu askerî birliğe girmek istemiş ancak Alman Savaş Bakanlığı buna engel olarak onu oradan atmışlardır. Aynı günlerde Almanların Zeki Velidi Togan'ı getirtmek için uğraşlarında yardımcı olmuş, Ostland'da bulunmuştur. 9 Mart günü Ülküsal ve Edige ile görüşen İdrisî'nin davranışlarını soğuk, gayrı samimi bulan Ülküsal, bu hâlinin sebebinin Türkistanlılar lejyonuna nüfuz edemeyip oradan atılması olduğunu tahmin etmiştir.[131]

12 Nisan Pazar günü Müstecip Ülküsal ile Nuri Paşa'nın kaldığı pansiyonun salonunda Nuri Paşa, Ahmet Temir, Hilâl Münşî, Abdurrahim Gökçeay, Miralay Kazım, Edige Kırımal toplanarak bazı kararlar almışlardır. Bu toplantıları Almanları rahatsız etmiştir ve bundan sonra Almanlar bu kişileri takip etmeye başlamıştır. 16 Nisan akşamı Türk Kulübü'nde toplanan gurubta Edige Kırımal dışında herkes bulunmuş ve bu defa İdrisî'nin eşi Şemsülbenat Hanım da teşrif etmiştir. Toplantı sonunda tüm Türk illerinde Latin alfabesinin kullanılmasını kararlaştırmışlardır.[132]

Ülküsal eserinde Führer ve Ribbentrop ile görüşen Kudüs Müftüsü'nden Kırım konusunda görüşlerini aldıklarını bildirmiştir.[133] Bu görüşmeden müftünün Dışişleri Bakanlığında aktif olduğu anlaşılmaktadır. İdrisî de Şubat 1942 tarihinde Kudüs Müftüsü Emin el-Hüseyin'in gözetiminde, Doğu lejyonerleri ile yaptığı çalışmalardan dolayı, Dışişleri Bakanlığına bu konularla yetkili kişi olarak atanmıştır.[134]

---

[129] Müstecip Ülküsal, *a. g. e.*, s. 310, 311.

[130] Werner Otto Von Hentig (1886-1984): Kafkas halkları ve Türkistan bölgesinden sorumlu diplomat. İdrisî'ye Kızıl Ordu'daki Türk kökenli askerler için broşürler hazırlatmıştır. [A. Ahat Andican, *a. g. e.*, s. 517.]

[131] Müstecip Ülküsal, *a. g. e.*, s. 345.

[132] Müstecip Ülküsal, *a. g. e.*, s. 354, 355, 356.

[133] Müstecip Ülküsal, *a. g. e.*, s. 297.

[134] İskender Gilyazov, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, sayı 41-44 (2003), s.86.

Alman Dışişleri Bakanlığı, 1942 yılı Mayıs ayında Berlin'deki Adlon otelinde Türkiye, Fransa, Romanya gibi yerlerde bulunan mülteci liderleriyle irtibata geçmek amacıyla toplantı düzenlemişlerdir. Alman Dışişleri Bakanlığındaki görevi devam eden İdrisî de bu toplantının hazırlık çalışmalarında çalışmıştır.[135]

Ağustos 1944'te Kudüs Müftüsü kurulacak Doğu Türk Askerî Birliği (DTAB)nin baş imamı olarak İdrisî'yi aday göstermiştir. İdrisî, savaştan sonra Alman Savunma Gücü ve SS (Schutzstaffel)'de[136] çalışmıştır.[137] Bu dönemde oğlu İldar İdris'i tercüman olarak yanına yardımcı getirmiştir. SS'in genel merkezinde İdrisî'ye baş imamlık yanında DTAB'da görev alacak subayların siyasi ve propaganda hazırlığı görme işinde de görev yapması kararlaştırılmıştır. SS yöneticileri İdrisî'yi DTAB adına çalışacak askeri imamlar hazırlama okuluna yönetici olarak görevlendirmek istedilerse de İdrisî işlerinin yoğun olduğunu gerekçe göstererek bu görevi üstlenmemiş, ancak haftada 1-2 kez Dresden'e giderek okulun kurulmasında yardımcı olabileceğini bildirmiştir. Okul işlerinden sorumlu SS- Hauptsturmführer (Yüzbaşı) Reiner Olzscha, okula Doktor Murat adında bir hoca tayin etmiştir. Doktor Murat, Mekke'de doğmuş, Tatar kökenli biridir ve Kur'an bilgisi ile Olzscha'yı etkilemiştir. Ancak Olzscha ile İdrisî arasındaki yaşanan gerginlik sebebiyle Doktor Murat okuladaki görevini başlamadan bırakmıştır. Bu durum da okula öğretmen seçmek için yaşanan sıkıntılara örnek olmuştur. İdrisî, daha sonra bu okula müdür olmuş, okula öğrenci seçimiyle ilgilenmiş, Kur'an ve Arapça dersleri vermiştir. Okulun eğitim programını tasarlamıştır. Okula öğrenci seçmek amacıyla Doğu halklarının kaldığı birliklere giderek konferanslar vermiştir.[138]

İdrisî, Polonya'nın Çenstohova şehrinde beşi dini konularda, ikisi dünya siyaseti ve biri de Türkiye siyaseti hakkında toplam sekiz tane konferans vermiştir. Bu konferanslarda Sünnilik ve Şiilik konularına değinerek dinin doğru anlaşılması gerektiğini anlatmış; İngiltere'nin, ABD'nin ve Sovyet Rusya'nın İslam dinine karşı yürüttüğü emperyalist tutumlardan bahsederek bu ülkelerin savaşı kazanması halinde büyük bir nüfusa sahip kaybeden halkın, az nüfuslu Yahudilerin esiri durumuna

---

[135] A. Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Osmanlı ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009, s. 519.

[136] SS (Schutzstaffel): Önceleri Hitler'in kişisel muhafızlığını yapmak üzere kurulan koruma birlikleri.

[137] David Motadel, *Islam ve Naziler*, Alfa Yay., İstanbul, 2015, s.55.

[138] David Motadel, *a. g. e.*, s. 278, 279, 280, 286.

geleceğini iddia etmiş; bulundukları savaş ortamına Türkiye'nin kararsız tutum sergilemesini eleştirmiştir.[139]

İdrisî'nin ailesi savaştan sonraki yıllarda Almanya'da çok zor günler geçirmişlerdir. 13 Şubat 1945 yılında evleri hava saldırıları sonucu tahrip olmuştur. İdrisî çalışmalarına devam etmiş, onun tarafından imzalanmış 25 Mart 1945 tarihli bir belgede, SSCB Müslümanları için yeni bir müftülük kurulmasından bahsetmiş, böylece Türk halkının en azından dini birliğini sağlamanın Almanya için daha iyi olacağına değinmiştir.[140] Buradan da anlaşılacağı üzere İdrisî önceleri Tatarlara yönelik olan ilgisini bütün Türk milletine yönelterek, Türklerin birleşmesi ve tek bir Türk devletinin teşekkülü için çalışmıştır.

II. Dünya Savaşı'nın sonucundan, bir Alman memuru olan İdrisî'nin de olumsuz etkilenmesi kaçınılmazdır. İdrisî, bir süre daha Almanya'da kalmış, İngiliz ve Amerikan esiri Müslümanlara yardım etmeye çalışmıştır. İdrisî'nin büyük oğlu Dr. İldar İdris'in I. Dünya Savaşı sırasında Almanlara esir düşen Müslümanların ölümden kurtulmasında, yine esirlerden Tatar askerlerinin Türkiye'ye gönderilmesinde ve o askerlerden Asya Taburunun kurulmasında katkı sağladığı bilinmektedir.[141] 1945 yılı Landshut'a geçen İdrisî ve ailesi, Erbach denen yerde kalmıştır. Daha sonra İdrisî'nin Paris'e gittiğini ve oradan Türk pasaportu aldığını, kardeşi İldar'ın da İtalya'da Alman ordusunun tercümanı olarak çalıştığını anlatan Orhan Sadık Han (Khan) İdris, 1946 yılında tüm ailenin tekrar biraraya geldiğini anlatmıştır. İlerleyen zamanda sıkıntı çektiklerini anlatan İldar İdris, bu zor günlerde daha önceden babaları Âlimcan İdrisî'nin, Almanya'da Mercedes-Benz'in Türkiye temsilciliğinin verilmesi konusu da dâhil birçok konuda yardımcı olduğu, Nazi Almanyası gözetiminde Türk kökenli esirlerin durumunu iyileştirmek için aynı gurupta çalıştığı[142] Ahmet Veli Menger'den[143] yardım istediği ancak Ahmet Veli Menger'in yardım etmediğini Recep Küçükizsiz'e anlatmıştır.

---

[139] İskender Gilyazov, a. g. m., s.86, 87.

[140] İskender Gilyazov, a. g. m., s. 87.

[141] Ali Akış, *Aklımda Kalanlar*, Neyir Matbaacılık, Ankara (2002), s. 74.

[142] Nesrin Sarıahmetoğlu; İlyas Kemaloğlu, *II. Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2016, s. 350.

[143] Tatar asıllı olan Menger'in, uzun yıllar Çin'de ve Amerika'da kaldığı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanlarla ilişkilerini sürdürdüğü, özellikle von Papen'e çok yakın olduğu ve ünlü Mercedes-Benz temsilciliğinin ona verildiği, ayrıca Menger'in adının birçok gizli yazışmada geçtiği bilgisi verilmiştir. [Aytunç Altındal, Bilinmeyen Hitler, Alfa Yay., Ocak 2014, s. 246.]

İdrisî'nin küçük oğlu Orhan'ın anlattığına göre ise 1946 yılı başlarında 16-17 yaşındayken Amerikan esir kamplarının bulunduğu Badabling'de Tatar esirlerinin tutuklu olduğu haberini almışlar ve Tatar esirleri kurtamak için neler yapabileceklerini düşünmüşler. Orhan ve arkadaşı Nihat Agaran kamplara giriş izni alarak esirlerle görüşmüşler. Arkadaşı Nihat, Türkiye'nin bütün şehirlerini bildiğinden esirler için Türkiye'nin farklı farklı şehirlerinde doğduklarını belirten sahte bilgileri belirttiği evrakları hazırlamışlar ve böylece esirlerin kurtulmalarını sağlamışlardır.[144] Bu bilgiden de alaşılacağı üzere İdrisî ve ailesi Tatar esirler için çalışmaya ara vermemiş, ellerinden geleni yapmışlardır.

İdrisî, 1946 yılında (İldar İdris'in Recep Küçükizsiz'e bildirdiğine göre 19148 yılında) Mısır'a gidip Kahire'ye yerleşmeye karar vermiştir. Bu seyahat için gerekli pasaportları temin etmek amacıyla gizlice Afganistan'a gitmiş ve burada, dışişlerinde görevli olan eski bir dostu vasıtasıyla ailesine pasaport almış, tıp tahsili yapmakta olan büyük oğlu İldar'ı Almanya'da bırakarak ailenin diğer fertleriyle birlikte Mısır'a gitmiştir.[145]

Mısır'a gidip Kahire'ye yerleşen İdrisî, Kral Faruk'un sarayında tercüman olarak çalışmaya başlamıştır. İlerleyen zamanda Kahire'de geniş bir dost çevresi bulmuş ve burada da imamlık yapmıştır. O sıralar, sağlığı bozulduğu için Kahire'ye gelen Kazanlı âlim Musa Cârullah Efendi ile ilgilenmiştir. Musa Cârullah'ın durumunu Abdürreşid İbrahim'in kızı Fevziye Hanım ile birlikte, daha önce Mehmet Akif Ersoy'u da himaye etmiş olan Hidiv Tevfik Bey'in kızı Prenses Hatice Hanım'a aktararak bu hanımın annesinin Mısr-ı Kadim'de yaptırdığı kimsesizler huzurevinde, Musa Cârullah'a, doktorlu ve hizmetkârlı bir oda tahsis ettirmesini sağlamıştır. Türklere yardımcı olmaya çalışan İdrisî, Finlandiya'da yaşayan, İtalya ve Mısır yoluyla Türkiye'ye gelmek isteyen Halide adında bir hanımı da iki hafta evinde ağırlamayı kabul etmiştir.[146]

Musa Cârullah'ın 1949 yılında vefatının ardından onun kabrinin başında İdrisî'nin yanında birkaç kişi ile birlikte göründüğü bir fotoğrafı bulunmaktadır (bk. Resim: 33)

---

[144] Neşe Sarısoylu Karatay, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler*, Sinemis Yay., Ankara (2011), s. 374.

[145] İskender Gilyazov, a. g. m., s. 87.

[146] Ryosuke Ono, "Muhacerattaki Bir Özbek Türkü'nün Mektuplarına Göre Türk Dünyası - Abdülvahap Oktay ve Mektupları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* LIII/ 2 (2013), s. 568.

İdrisî, Mısır'da bulunduğu sırada da siyasi konularla ilgilenmiş, Avrupa'da bulunan Tatar esirleri için bir yerleşim merkezi kurmak istemiş, bu konuda kraldan da destek almış ancak böyle bir merkez kurulamamıştır.[147]

1952 yazında Mısır'da devrim olmuş ve Kral Faruk tahtan indirilmiştir. Aynı yıl İdrisî'nin küçük oğlu Orhan Sadık Han İdris, eğitimi için Amerika'ya gitmiştir.[148] Orhan İdris, eğitim almak üzere Amerika'ya gidebilmek için annesinin elmas yüzüğünü sattıklarını belirtmiştir.[149] İdrisî de Mısır'ı terk ederek, Suudi Arabistan'a gitmiş ve orada da tercümanlık işleriyle uğraşmıştır.[150]

Eğitim konularıyla da ilgilenmeye devam eden İdrisî'nin 1958 yılında Münih'te Deutsches Museum salonunda yapılan Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü'nün 10. İlmî Konferansı ve Yıllık Kongresi'nde[151] Zeki Velidi'nin yanında yer aldığını, bu duruma şaşıran Abdülvahap Oktay'ın mektubundan öğrenilmektedir.[152] İdrisî bu konferansta gazeteci unvanı ile bulunmuş olmalıdır.

Bir müddet (Orhan İdris'in Recep Küçükizsiz'e belirttiğine göre 1948-1955 yılları arasında Kahire'de kalmışlar) sonra Suudi Arabistan'a dönmüşler ve İdrisî kralın yanında müşavir olarak çalışmaya başlamıştır. İdrisî ve ailesi Riyad'a yerleşmiştir. Gözleri katarakttan rahatsızlanınca ameliyat olmak için Münih'e gitmiştir. Recep Küçükizsiz'in, İdrisî'nin oğlu İldar ile görüşmesinden aktardığı bilgilere göre çocukları babalarının ameliyat olmasını istememiş ancak İdrisî okuyamıyorum, okumadan yapamam gibi söylemlerle ameliyat olmuştur. Yattığı hastanede mikrop kaptığı için kısa bir süre sonra prostat iltihaplanmasından vefat etmiştir.[153] Katarakt ameliyatı olup hastanede yatmaktayken prostat iltihaplanması sonucu ölmesi şüphe uyandırmaktadır ve belki de oğlu İldar'ın korkularını haklı çıkarmaktadır. İldar İdris, Recep Küçükizsiz'e anlattığına göre babasının ameliyat olmasını istememiş ancak İdrisî ameliyat olmakta

---

[147] İskender Gilyazov, a. g. m., s. 87.

[148] Recep Küçükizsiz'in arşivinden.

[149] http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9505E4D8133AF934A3575BC0A9619C8B63

[150] Recep Küçükizsiz, a. g. m.

[151] Kongre hakkında bkz. "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsünün Hayat ve Faaliyetinden," *Dergi*, S. 14 (1958), s. 103-104.

[152] Ryosuke Ono, a. g. m., s. 568.

[153] A. Ahat Andican, [*Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul (2003), s. 288.] İdrisî'nin Macaristan'a geçtiği ve orada öldüğü bilgisini vermektedir. Bu bilgi yanlıştır.

ısrar etmiş, sonuç olarak da oğlu İldar korkularında haklı çıkmıştır. İdrisî'nin cenazesi, Münih Waldfriedhof mezarlığına defnedilmiştir.

İdrisî, memuriyeti sırasında sağladığı siyasi güç ve otoriteye müstenit değil mizaç itibariyle karizmatik bir kişidir. O daha öğrencilik yıllarında sosyal işlerle uğraşmaya başlamış ve giriştiği hemen her işte lider konumuna gelmiştir. Bunda onun kültürlü bir aileden gelmesinin yanında zeki ve kurnaz olmasının da etkisi büyüktür. O; hakkındaki iddialarla hiçbir şekilde ilgilenmemiş, Alman hükümeti tarafından yürütülen soruşturmaları atlatmıştır. Her ne kadar sivri dilli, aksi ve inatçı görünse de o ömrünün sonuna kadar öğrenci cemiyetlerinde çalışmış, birçoğunda da kurucu olmuştur. Yalnızca din adamı olmakla kalmamış, aynı zamanda yazdığı yazılarla topluma seslenmiş, din bilgilerini değerlendirmiş, eğitimin önemini vurgulamış bir eğitmen olmuştur. İslam'ın ıslâh edilmesi gerektiğini düşünmüş ve bu düşüncesini her fırsatta dile getirmiştir.[154] Onun hayatının büyük bir bölümünün modernizasyon projesinden ibaret olduğunu söylemek doğrudur.[155] Fıkıh, tefsir, hadis konularından başka İslam Tarihi, Hikmet-i Teşrî, Fıkıh Usulü, Dinler Tarihi, Osmanlı Coğrafyası, Modern Zamanlar Tarihi, Felsefe, Siyer-i Nebî, Teracim-i Meşahir-i İslam (İslam meşhurlarının biyografileri) gibi derslerin okutulmasının lüzumundan söz etmiştir. İdrisî hakkında ajan olduğuna dair iddialar ileri sürülmeye devam etmektedir. Eldeki bilgiler ile onun hakkındaki idiaları açıklığa kavuşturmak, ikna edici bir cevap bulmak zor görünmektedir.

İdrisî'nin büyük oğlu İldar İdris, çocukluk yıllarında babasının onlarla az ilgilendiğini, fakat onlara Tatarca Kur'an öğrettiğini bildirmiştir.[156] 1943 yılında Leo Şlageter adlı yüksekokulu bitirdikten sonra Berlin Üniversitesi Tıp Fakültesini bitirerek tıp doktoru olan İldar İdris bu mesleği yapmamıştır. 1959-1984 yılları arasında kız kardeşi Gülnar ile birlikte *Seçmeler/Selekta* adında bir tıp dergisi yayımlamıştır. Bu dergi, Almanya'da tıp dünyasında önemli bir otorite olmuştur. İldar İdris, Alman asıllı bir kadınla evlenmiştir. Bu evliliğinden iki kız, üç erkek çocuk sahibi olmuştur. İdrisî'nin isteği üzerine oğullarından birinin bir yıl boyunca Ankara'da çocuk yuvasına

---

[154] "eğer bu din-i İslam hakkıyla ıslah idilib mekâtib, cevâmi, talebe ve ahâliye hakikat-i İslamiye bütün hurafelerinden tecrit idilerek safvet-i asliyesiyle telkin olunmazsa iki yüz seneye kadar yeryüzünde hiçbir Müslüman kalmaz." [Âlimcan İdrisî, "Mekteblerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisâtı", *Sırât-ı Müstakim*, VII/171 (14 Aralık 1911), s. 227-228.]

[155] Данияр Рустамович Гильмутдинов, "Дистанционное" просветительство у татар в начале XX века: "самоостракизм" или выход на новый уровень? (Анализ опыта творческой деятельности Алимджана аль-Идриси), Исламоведение, № 4, 2015, s. 27-34.

[156] Recep Küçükizsiz arşivi.

gönderilerek Türkçeyi öğrenmesi amaçlanmıştır. Ancak çocuk Ankara'da bir yıl kalmamış, ailesinin yanına dönmüştür. Recep Küçükizsiz'e, Özbek bir grubun kendisine babasının Orta Asya haritasını aradıklarını söylediğini, kendisinin de o haritayı hatırladığını, babasının çalışma masasının hemen arkasındaki duvarda asılı büyük bir harita olduğunu ve zaman zaman bu odaya girdiğinde babasının bu haritanın başına geçerek odasındaki konuklara bir şeyler anlattığını, ancak küçük yaşta olduğu için konuların neler olduğunu hatırlayamadığını bildirmiştir. Emekliliğinde Muğla/Datça'daki yazlık evlerinde vakit geçiren İldar vefat ettiğinde babasının mezarına defnedildiği babasının mevcut mezar taşına onun isminin eklenmiş olmasından anlaşılmaktadır.

İdrisî'nin kızı Gülnar da tıp alanında okumuş ve kardiyoloji alanında uzmanlaşmıştır. Hiç evlilik yapmayan Gülnar vefat edince Münih Orman Mezarlığına babası, annesi ve ağabeyinin yanına defnedilmiştir.[157] Gülnar'ın vefatından sonra oturduğu evin boşaltılması için eve gelen temizlik görevlilerinden biri Recep Küçükizsiz'in arkadaşı bir Türk'tür. Bu kişi Gülnar İdris'in evine girdiklerinde, şahşahalı bir kaftan, çeşitli madalyalar, Arapça yazılmış eserler ve çok sayıda eski fotoğraflar görünce çok şaşırır. Fotoğraflardan sadece dört tanesini alıp, ilgileneceğini düşünerek Recep Küçükizsiz'e verir ve bu dört fotoğraf ile İdrisî, Recep Bey'in ilgisini çeker ve onu araştırmaya başlar.

Ailenin en küçük çocuğu Orhan, Liege'de öğrenim gördüğü sırada I. Dünya Savaşı'nın başladığını, bu yıllarda babasının Almanların Türkiye'ye girmemesi için çalıştığını ve bu çalışmaların netice verdiğini anlatmıştır. Orhan İdris'in paylaştığı diğer bilgilere göre 1952 yılında eğitim almak üzere Amerika'ya gidebilmek için annesinin elmas yüzüğünü sattıklarını belirtmiştir.[158] Ekonomi tahsil etmek için gittiği Amerika'ya yerleşmiştir. Stanford Üniversitesi'nde ve NBA'da okuduğunu, her zaman birinci olduğunu belirtmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra burada bankacılık, petrol ve otomotiv işleri ile meşgul olmuştur. Orhan İdris, kullandıkları "Han/Khan" soyadının babasına, Kahire'ye gidebilmek için Afganistan'da, pasaport ayarlandığı sırada verildiği bilgisini paylaşmış. Orhan İdris, babası ile pek fazla vakit geçirmediklerini, babasının genelde evde olmadığını, evde olduğu zamanlarda da çoğunlukla misafirlerinin

[157] İskender Gilyazov, a. g. m., s.81.

[158] http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9505E4D8133AF934A3575BC0A9619C8B63

olduğunu, dolayısıyla annelerinin onları yetiştirdiğini belirtmiştir. II. Dünya Savaşı başında Turan davasının konuşulduğunu, babasının da bir Turan haritası hazırladığını, evlerine Suudi Arapların ziyarete sık sık geldiğini de anlatmıştır.[159] Yıllarca kanser ve Parkinson hastalığı ile mücadele eden Orhan İdris, 1 Ağustos 2007 günü kanser hastalığına yenik düşerek yatmakta olduğu Greenwich Hastanesinde vefat etmiştir.[160] Bu konularda bilgilerini almak üzere Orhan İdris'in ilk evliliğinden olan kızı Janette Sadık Han ile irtibat kurmaya çalıştık ise de başarılı olamadık.

1.6. Âlimcan İdrisî'nin Tezde Verilen Makalelerinin Değerlendirilmesi

"Dârülfünûn'da Tedrisat" adlı makalesinde, 1909'da Dârülfünûn'da muallimlerin sayısının azaltıldığı haberini değerlendirmiş ve bunu gerekli bir adım olarak görmüştür. Derslerde de azaltmaya gidilmesine, bu sayede Arapça ve Farsça hatta İngilizce ve Fransızca bilen öğrenciler yetiştirmek gerektiğine işaret etmiştir.

"Buhara'da Tahsil" adlı makalesinde İdrisî, Buhara'da eğitimin niteliğinden ve sorunlarından bahsetmekte, orada okutulan ders kitaplarını bütün ayrıntısıyla anlatmaktadır. Sonra Osmanlı ulemasını yardıma çağırmakta, Buhara ulemasına akıl ve tavsiye vermelerini onlardan niyaz etmektedir. İdrisî, Buhara'daki eğitimin acıklı durumuna dikkat çekerken Osmanlı eğitiminin çok daha gelişmiş olduğunu da imâ etmektedir. Orada sadece mekteb-medrese şeklinde bir ayrım var iken, Osmanlı okulları İbtidaî, Rüşdî, İdadî ve Dârülfünûn şeklinde düzenlendiğini, yani modern tarzda şekillendiğini belirtmiştir. Bu makaledeki konulardan daha önce Sadreddin Aynî'nin *Eski Mektep*[161] adlı eserinde bahsedildiği bildirilmiştir.

İngiltere'nin 1910 yılında İran'a destek için yapılan konuşmalarda İdrisî de bir nutuk vermiştir. "Âlimcan Efendi'nin Nutku" başlıklı makale de bu nutkunu içermektedir. Bu makalede ilginç olan, kendisini takdim eden kişinin, onun hakkında "münevverülfikr genç, saf ve sevimli simalı Tatar genci" ifadesini kullanmasıdır.

İdrisî'nin "Kavaid-i Fıkhiyye Hakkında" isimli makalesi, Türk müceddidlerinden Musa Cârullah'ın o günlerde yayınlanan Kavâid-i Fıkhiye (Kazan 1910) adlı eseri hakkında yazdığı değerlendirmedir. Kütüphanelerinde Kavaid-i

---

[159] Recep Küçükizsiz'in arşivinden.

[160] http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9505E4D8133AF934A3575BC0A9619C8B63

[161] Sadreddin Aynî, *Eski Mektep*, Taşkent, 1975, s. 166. [Şerafettin Erşahin, "Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dinî Araştırmalar*, Ocak-Nisan 1999, I/3, s. 221.]

Fıkhiyye kitabının olmamasından ve dolayısıyla kütüphanelerindeki eserlerin noksanlıklarından, halkı aydınlatacak kitaplar olmadığından bahsetmektedir. İstekleri üzerine ilgililerin oluşturduğu Kavaid-i Fıkhiyye Heyetinin çalışmalarını takdir ederek Rıza Efendi ve Musa Cârullah Bigiyef Efendi'yi tebrik ederek onlara teşekkürlerini iletmektedir. Söz konusu çalışmaların sayesinde Kavaid-i Fıkhiyye eserinin Türk lisanı üzere ilk defa meydana getirildiği gibi Arap ibâreleri ile yazılan dini eserlerin de emsaline nadiren rastlandığını belirtmiştir. Makalesinin sonunda da dini emirlerin arasında olan ilim öğrenmenin önemine vurgu yaparak, Musa Cârullah'ı ilmi gayretlerinden dolayı övmekte, mektep ve medrese konularına daha fazla eğilmesini temenni edip, İlm-i Fıkh'ın ibadetlere ait olan kısmını da tertib ve tanzim etmelerini istemektedir.

"Hutbelere Dair" makalesinde Beyrut'ta bulunduğu sırada şeyhülislamlık makamına, kendisinin de bir zamanlar (üniversitede okurken) hocası olan Musa Kâzım Efendi'nin getirilmesini önemli bir adım olarak gördüğünü, onun ilk icraatı olan hutbelerin Türkçe olarak okunması kararını isabetli bulduğunu belirtmektedir. İstanbul'a dönüp hutbeyi dinlemek için sabırsızlandığını, 1910 yılı Temmuz ayında, İstanbul'a döndüğü günün cuma gününe denk gelmesiyle hutbeyi dinlediğini, tamamı Türkçe olarak okunmamasından dolayı alınan kararın uygulanmadığını görüp üzüldüğünü anlatmaktadır. Yine de yapılanın önemli bir başlangıç olduğunun, hutbenin halka seslenmek demek olduğunu ve dolayısıyla hutbenin okunduğu bölgenin dili ile okunması gerektiğinin önemini vurgulamıştır.

"Islah-ı Medaris Hakkında" isimli makalesi ile medreseler hakkında yapılacak ıslah çalışmalarının öneminden bahsedip, mevcut heyetin yetersizliğini eleştirmiş, bu çalışmadan sorumlu yeni bir komisyon kurulması gerektiğini ve bu komisyonda bulunması gereken özellikleri belirtmiştir. Oluşturulacak komisyona, bahsettiği özellikleri taşıyan İslam dünyasının tanınmış âlimlerinin (Kazan'dan A. Barudi ve Musa Carullah'ın) çağırılmasını istemiştir. İdrisî'nin aynı makalesinde Suriye'nin geleceğine dair öngörülerde bulunması da dikkat çekicidir.

"İstanbul Mektupları I" adlı makalesinde Musa Cârullah Bigiyef'in Kavaid-i Fıkhiyye'ye dair yaptığı izahatı değerlendirmiş. Musa Cârullah'ın izahatında insan ruhunun ölümden sonra da yaşamaya devam ettiğine dair bilgileri eleştirerek, ruhun da öldüğünün söylenmesinin yanlış olmayacağını belirterek, ruhun ölmediğini belirten ayet

var ise Musa Cârullah'tan bu konuda bilgilendirmelerini istemektedir. Bu makalenin sonuna turna kuşu ile ilgili bir de hikâye eklenmiştir.

İdrisî, biyografi yazmanın inceliklerine değinerek başladığı "Mirza Bîdil'niñ Muhtasaran Tercüme-i Hâli" adlı makalesinde Mirza Bîdil'in biyografisini kaleme almıştır. Bu biyografide Mirza Bîdil'in eserlerine ve deyişlerine de yer vermiştir.

"İnsanlarga İñ Küb Hidmet İtüvçiler Kimlerdir?" isimli makalesiyle, farklı ilimleri değerlendirmiş ve bu ilimlerin ihtiyaca göre hizmetlerinden bahsetmiş, son olarak da ahlakın önemini vurgulamıştır.

"İstanbul'da Pek Mühim Bir Konferans" adlı makalesinde 1911 yılı 30 Mart'ta İstanbul'da Şark Tiyatrosu'nda Türklüğe dair toplanan konferanstan bahsetmektedir. Konferansta Türk tarihine değinilerek Türklükten bahsedilmiş ve Türk coğrafyasında yaşayan Türklerin birbirinden habersiz oldukları vurgulanmıştır. Yusuf Akçura, Ahmet Agayef ve Rıza Tevfik beylerin konuşmalarına yer verdiği makalesinde bu konferanstan dolayı duyduğu memnuniyeti de belirtmiştir.

"Ahlâk-ı İslamiye" adlı makalesi Namık Kemal'in aynı isimli makalesinin tercümesidir. Namık Kemal, bu makalesinde İslam ahlakını bir hukuk kaidesi haline getirmiştir. İslam ahlakı ile Avrupa ahlakının kıyaslamasını yaparak söylediği gibi Avrupa ahlakının İslam ahlakından daha iyi durumda olmadığını belirtmiştir.

İdrisî, "Mekteblerimizde Ulum-ı Diniyye Tedrisatı" isimli makalesini yazarak, okullarda okutulan dini dersler hakkında Şeyhülislam Musa Kazım Efendi ile Abdurrahman Şeref Beyefendinin dikkatini çekmek istemiştir. Eğitim için vaad edilenlerin yerine getirilmemesinden duyduğu rahatsızlığı belirtmiştir. Öğretmenlerin aldığı eğitimi ve eğitimde okutulan kitapların eleştirisini yapmıştır.

"Tevhide Dair" adındaki makalesinde İdrisî, İslamiyet'in insanlar için akla dayalı yeni bir yol inşa ettiğinden, insanları düşünmeye davet ettiğinden bahsederek Hazreti Osman dönemine değinmiştir. Hazreti Osman'ın yumuşak huylu olmasından dolayı Emevilerin İslam ahalisinin başına bela kesildiğinden, ihtilâl ateşinin her tarafı sardığında mevki ve makam isteyenlerin bu durumu fırsat bildiğinden bahsetmiştir. Abdullah bin Seba'nın, Hazreti Osman'ın katlinde etkin olduğunu iddia etmiş ve İslam dininin mezheplere ayrılmasına değinmiştir. Netice olarak da Müslümanların çoğaldığını, ancak İslamiyetin azaldığını iddia etmiştir.

"Kâfiye ve Molla Cami Kitapları Hakkında" isimli makalesinde İdrisî, Kâfiye kitabını beş maddede eleştiriyor. Bunlar; anlaşılmayan ifadeler içerdiğine, kaidelerin açıklamasının az olduğuna, zor kaideleri yerine basit, anlaşılır kaidelerin kullanılmadığına ve kelimelerin cümle kurarken doğru kullanılamadığına dairdir. Ayrıca İbn Hâcib'in *Kâfiye* kitabının sadece Nahiv ve Sarf kitabı olmadığına, Sarf ilmine ait Tesniye ve Cem zikredildiği halde, Sarf'ın mühim olan Tasgir ve Nispet bahisleri ile Evzan-ı Cumu' bahislerini kaldırdığına dikkat çekmiştir. İdrisî; Zemahşerî, İbn Malik, İbn Hâcib gibi ulema senin kadar bilmiyor mu denilerek eleştirildiğini, bu nedenle Sarf ve Nahiv mevzularını beyan edip, hakikatlerin ileride nasılsa anlaşılacağı düşüncesiyle konuyu noktalamıştır. Makalenin devamında Kâfiye kitabını dokuz maddede incelemiş ve zaman zaman Şeyh Abdülkadir el-Cürcâni'den nakiller yaparak kendi beyanlarına deliller sunmuştur.

"Tufan Meselesi Hakkında" isimli makalesinde iki yıl önce Ahmed Midhat Efendi'nin Tarih-i Umumi dersinde kendisi ve yanındaki yoldaşlarının sorduğu sualler ve edilen itirazlar üzerine tufan meselesini bir hafta okuduklarını belirterek bu makaleyi yazma nedenini açıklamıştır. Makalede tartışılan konulara değinmiş ve tufanın sadece o bölgede gerçekleştiği, Nuh Peygamber'in sadece bulunduğu kavme peygamber olup olmadığı meselelerini tartışmıştır. Nuh Peygamber ile kavmi arasında geçen diyologlara da yer veren İdrisî, tüm bunları belirtirken ayetlerden de deliller sunmuştur.

"Va'de Vefa yahud Mevlüd Bayramı" isimli makalesinde, yazdığı tarihten on yıl, on ay önce bayram nedeniyle Medrese-i Hüseyniye'de tatil olduğunu, bu tatilde yaşadıklarını anlatmıştır. Tatilde hem dinlenmek hem de bayram münasebetiyle düzenlenen at yarışını görmek için Kargalı'ya, şeriki Abdülaziz Efendi Rahimof'un yanına giden İdrisî, Kargalı'da yaşayan halkın Başkurd ve Mişçan isimlerinde iki gruba ayrıldıklarını anlatmıştır. Bu iki grubun birbirlerini düşman olarak gördüğünü, bayram günlerinde de barışmadıklarını belirtmiştir. Bayramda okunan Arapça mevlüdü eleştirmiş ve bu nedenle yaptıkları tartışmaları bu makalesinde açıklamıştır.

İdrisî'nin deniz yolculuğu sırasında edindiği izlenimleri anlattığı "İstanbul'dan Lozan'ga" isimli makalesinde bulunduğu gemideki yolculardan yola çıkarak Arap ve Yahudi milletleri hakkındaki düşüncelerini paylaşmıştır. Yahudilerin, Araplara göre daha çalışkan ve tutumlu olduklarını iddia etmiştir. Ayrıca Arapların kendilerinin Müslüman olduğunu, ancak Lâ İlâhe İllallah'tan başka bir şey bilmediğini, Arapların

Müslümanların fikirlerini zehirlediğini ve Türklerin aleyhine döndürmek için konferanslar verdiğini, Rusya'daki ve diğer ülkelerdeki Müslüman Türklerin iyi niyetinden ve Arap kavmine karşı olan bağlılığından istifade edip Türklerin özlerine hakaret edip Arap hilafeti yararına uğraştıklarını belirtmektedir.

İdrisî, dil ve felsefe eğitimi aldığı ve mecburen bulunduğunu bildirdiği Lozan'da, yeni yıl münasebetiyle 15 gün tatil ilan edilmesini fırsat bilerek, Lozan ile Peterpavel'i kıyaslamalarını içeren "İsviçre Mektupları I" adlı makalesini yazmıştır. Bu makalesinde Lozan Dârülfünûnu'nda düzenlenen üç adet konferansa geniş ver vermiştir. Bu konferansların ikisinin kendi mesleğiyle ilgili, birinin de meleğine yakın olduğunu ve konferanslardan çok istifade ettiğini belirtmştir. Konfernslar Cenevre Üniversitesinin profesörleri tarafından verilmiş. Biri ahlak, ikincisi diyanet, üçüncüsü Fransız İnkılabı hakkında olduğunu bildiren İdrisî, bu konferansların ikinci konferansını Prof. Frank Toma'nın verdiğinin ve bu konferansa ilginin çok olduğunun üzerinde durmuştur. İdrisî, Prof. Frank Toma'nın insanlar için ilim ve fen yeterli olmadığı, fen ile beraber dinin olması gerektiği ancak bu dinin gerçek bir din olması gerektiği içerikli konuşmasını iletmiştir. Daha sonra Peterpavel'den gelen mektup ile aldığı habere sevinen İdrisî bu haberi yazısında paylaşmıştır. Mektupta, Peterpavel'deki kızların kıraathaneden faydalandığını, ancak bazı imamların kızların kıraathaneye gitmesinin haram olduğunu içeren yanlış vaazlar verdiğini anlatmıştır.

İdrisî, I. Dünya Savaşı başladığı sırada Belçika'nın Liege şehrinde olduğunu bildirdiği "Müslümanlar içün İbret Levhaları: Azın Çoğa Galebesi" adlı makalesi ile Almanya ve Avusturya ile Rusya'yı kıyaslamış, Almanların askerî üstüğünlüğünü bildirmiştir. Rusya'nın, sokaklarda kiliselerde bulunan malzemeleri gezdirerek halkı galeyana getirip, dualar ettiğini; Almanya'nınn ise kendinden emin olduğundan böyle işler yapmadığını belirtmiştir. Rusya'nın daima dünyaya hâkim olmayı hedeflediğini, milletleri esareti altına almak istediğini, ancak Rusya'nın bu konularda ehil olmadığını, Sibirya kıtasında kilometre başına 1-2 kişinin düştüğünü belirtmiştir. İdrisî'ye göre Rusya elindeki toprakları değerlendiremiyor ve gözünü diğer topraklara dikiyor. Verimli topraklara sahip olduğunu belirttiği Sibirya kıtasını da buna örnek göstermiştir.

"Ömer Hayyam" isimli makalelerinin ilkinde, 1913 yılında *Lozan Gazetesi*'nin 23. numarasında Prof. Berthe Clerc'in Ömer Hayyam hakkındaki makalesini tercüme etmiştir. Burada Ömer Hayyam'ın hayatını ve fikirlerini tahlil etmenin 9 asırdır zor bir

mesele olduğu ve bu durumun devam ettiği bildirilmiştir. Ömer Hayyam'ın hayat nedir, niçindir, ölmek ne demektir, ölümden sonra hayat var mıdır gibi sorularla ilgilendiği, bazı kimselerin Allah, ruh ve kıyamet gibi varlığına inanılanları inkâr ettiği belirtilmiştir. Ömer Hayyam'ın, Alman bilim adamları Goethe ve Henry'nin üstadı olduğu iddasında bulunulmuştur. Daha sonra Ö. Hayyam'ın biyografik bilgileri verilerek, kişiliği tahlil edilmeye çalışılmış, zekâsının hem şair hem de matematikçi olmasından kaynaklandığı iddia edilmiştir. 17. yüzyılın birinci yarısında Dr. Thomas Heyd, bir eserinde Hayyam'ın Rubaiyat'ından bir kısmını inceledikten sonra 19. yüzyılda Alman ve Fransız yazarlarının Ö. Hayyam'ın şiirlerini Avrupa'ya tanıttığı, Edward Bill Kovil'den Ö. Hayyam'ın Rubaiyat'ını alan İngiliz yazar Fitçeral'in bu eseri şaşkınlıkla karşıladığını ve tercüme edip bastırdığı bildirilmiştir. Bu tercümenin sevimli ve basit olduğu, İngiliz edebiyatının saf ve sevimli eserlerinden olan bu tercümenin basıldığı dönemde pek ilgi görmediği, ancak Fitçeral'in ileriki zamanlarda ilgi göreceğinden emin bir şekilde bu tercümeyi yaptığı belirtilmiştir. Ernest Renan'ın, Ö. Hayyam'ı pek tanımadığı, onu ikiyüzlü ve fasık biri olarak tabir etmesinden anlaşıldığı belirtilmiştir. 1903 yılında Ferdinand Henry'nin, Fitçeral'in İngiliz tercümesinden Fransızca'ya tercüme ettiği ve bu tercümenin ölmez eserler arasına girdiği iddiasında bulunulmuştur.

"Ömer Hayyam" adlı makalenin ikinci kısmında kendi düşünce ve eleştirilerini sunan İdrisî, Clerc'in tercümesinin hatalar içerse de tamamen yanlış olmadığını, Ö. Hayyam'ın tamamen dinsiz olmadığını belirtmiştir. Bu duruma örnek olarak, Rubaiyat'ın yarıdan fazlasının şarap hakkında olmasına rağmen, şarabın fazlasının zararını da anlattığını bildirmiştir. İdrisî, Müderrislerden Ö. Hayyam'ın Rubaiyat'ının, Hâfız'ın Külliyat'ı, Sadi'nin Gülistan ve Bostan'ı gibi faydalı eserlerin Türkçeye çevrilmemesini de eleştirmiştir.

"Avrupa'da Okuyan Türk Talebesinden Alınan Cevaplar-2" adlı makalesi, bir öğrenciye cevap olarak yazılmıştır. Avrupa'da ne kadar masraf edilerek kalınacağı üzerinedir.

"Biz Nige Onakaybiz?" isimli makalesinde insanların genel olarak sağ taraflarını kullanmasının nedenlerini tedkik etmiştir. Sağ taraf kullanmanın nedenlerinin başında yetiştirilmeden, terbiyeden ileri geldiği savı üzerinde durmuştur. Ardından ceninlerin anne karnındaki duruş pozisyonlarından başlayarak sağ tarafın daha çok

güçlendiği belirtilmiş. Ayrıca beynin sol tarafının vücudun sağ tarafına, sağ tarafının da vücudun sol tarafına hükmettiği, insan dilinin beynin sol tarafı ile idare edildiği, dolayısıyla da sağ tarafın güçlü olmasının insan söyleşisini etkilediği örneği verilmiştir. Kalbin sol tarafta bulunmasından dolayı da sol kolun kullanılarak yorulmasının sağlıklı olmayacağı anlatıldıktan sonra sol tarafını kullanan başarılı insanların var olduğu da belirtilmiştir. Bu birkaç başarılı kişiden yola çıkılarak genelleme yapılamayacağı da makalenin devamından anlaşılmaktadır.

İdrisî, "Napolyon Müslüman mı İdi" isimli makalesiyle Napolyon'un Katolik olduğunu ve o şekilde vefat ettiğini belirterek bunu ispat etmeye çalışmıştır. Buun için de Napolyon'un söylemlerine, yaptığı işlere yer vermiştir. Napolyon'un yazılmış olan biyografik bilgilerinin eskimiş ve yalanlardan ibaret olduğunu iddia eden İdrisî, bencil ve asabi olan Napolyon'un tabiat ve ahlakının bozuk olduğunu savunmaktadır. Napolyon'un Doğu tarih ve felsefesi tarafından asla affedilmeyeceğini düşünen İdrisî, Jules Claretie'nin Napolyon adlı eserinden Napolyon'un vefatına dair bilgileri de aktarmaktadır.

"Maşinaçılıknıñ Terakkisi" adlı makalesinde Parij laboratuvarında incelediği satranç makinasından yol çıkarak Avrupalıların ilerlemekte olduğundan ve İslam dünyasının gitgide Avrupalıların esiri olacağından, medreselerden mezun olanların bu duruma engel olması gerektiğini izah etmeye çalışmıştır.

"Belçika'da ve Bizde Avul Hayatı" isimli makalesi ile Belçika'nın dünyanın en kalabalık ülkesi olduğunu, burada yaşayan halkın ya fabrikalarda işçi olarak çalıştığını ya da çiftçilik, sütçülük, tavukçuluk ile uğraştığını ve yetiştirilen ürünlerin bolluğunu anlatmıştır. Kendi memleketinde de bu derece bol ve çeştli ürün yetiştirilebileceğini izah etmiştir.

Ocak 1912 tarihinde Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti kulübünde İsmail Gaspıralı adına düzenlenen geceden bahsettiği "İsmail Bey Hakkında Küçük Bir Hatıra" adlı makalesinde İsmail Gaspıralı'nın, Tatarların da Başkırdlar, Mişerler, Kırgızlar, Özbekler gibi Türk olduklarını ispat ettiğini ve bu sayede buna itiraz edenlerin susturulduğunu anlatmıştır.

"Ramazan" adlı makalesiyle orucun sadece belirli yiyeceklerden uzak kalmak demek olmadığını, insanın tüm uzuvlarını kötülüklerden uzak tutarak oruç tutmasının gerektiğini, dinin zorlayıcı olmadığını anlatmıştır.

"Musa Cârullah Efendi Bigi" adlı makalesi ile Musa Cârullah Bigi'nin biyografisini kaleme almıştır. Ayrıca onun 20 yıl Arapça eğitimi alanların karşılıklı Arapça konuşamadığını belirterek eğitimi eleştirdiğini, Musa Cârullah Efendi'ye bazı kimselerin "Müslümanların Luther'i" dediğini, fakat onun bu söylemden hoşlanmadığını belirtmiştir. İdrisî'ye göre Musa Cârullah Bigi, Hazret-i Peygamber'in "İnnallâhe yeb'asü Ii-hâzihi'1-ümmeti alâ re'si külli mieti senetin..." diye haber vermiş olduğu müceddidlerden biri, hatta en büyüğüdür.

2. BÖLÜM

ÂLİMCAN EL-İDRİSÎ'NİN BASINDA ÇIKMIŞ MAKALELERİ

2.1. "Dârülfünûn'da Tedrisat"[162]

7187 numerolu *Sabah* gazetesinde "Mekteb-i Âliye Muallimlerinin Tensîkâtı" unvanıyla derc idilmiş makaleyi okuyub cüda [çok] memnun oldum. Çünkü hergün cerîdeleri elime aldığım vakit ilk aradığım şey muallimler ve dersler tensîkâtı idi. Bu memnuniyetimi ve an-samimü'l-kalb teşekkür itmeyi merciine takdimle beraber, ehl-i urefânın ve bilhassa Dârülfünûn müdir-i evvel ve sânilerinin nazar-ı muşikâfanelerine yukarıdaki tensikin tevaimi olan ikinci bir tensiki de arza cesaret idiyorum.

Dârülfünûn İlahiyat Şubesi müntesibîninden olduğumdan en ziyade hedef-i nazarım olan da Dînîye Şubesi'dir. Muallimlere tensîkât yapılmış. Çok güzel olmuş. Yapılması lazım olan bir şey idi. Zannımca bundan daha elzem olan derslerde de tensîkât icrasıdır.

Derslerde de tensîkât yapılacak mı? Yahud eski hamam eski tas dedikleri gibi gine geçen senedeki tarzda tefsir okunurken *Kadı*'dan beş satır okunub da fî nefsihî pek mahdud olan bir saat zarfında onun tahlilat-ı sarfiye ve nahviyesiyle, fıkıh okunurken ibtidaî mekteblerinde tahsil olunan aksâm ile hadis okunurken *Buharî-i Şerif*'den yalnız bir iki hadisin tercümesiyle ve alâ hazalü'l-kıyas ömür geçirilecek mi? Şimdi en ziyade zihnimi işgal iden mesele bundan ibaretdir. Zann-ı âcizaneme nazaran tefsir ve hadis okunurken yalnız tercümeleriyle iktifâ olunmayub bunların meâni-i lugaviye ve şer'iyeleri talebeye bittafsil anlatıldıktan sonra en mühim olan cihet-i felsefiyeleri ve müştemil oldukları hikemiyat-ı nâ-mütenahiyenin velev bir kısmı olsun izah idilmeli ki, fıkıhdan İbâdât, Muâmelât ve Ukûbat bâbları felsefeleriyle beraber tedris olunmalı. Tâ ki her an Avrupa misyonerleri tarafından hedef-i taarruz olan din-i mukaddesimizi himaye ve onların tecâvüzâtını bihakkın müdafaaya ve asırlardan beru anâsır-ı İslam beyninde yerleşmiş bir takım i'tikâdât-ı bâtıla ve taassubât-ı câhilaneyi kökünden kırub atmaya muktedir feylesoflar ile gavâmiz-i fıkhiyeye vâkıf bihakkın kadı ve müftü denilecek zevât-ı kirâm yetişdirilebilsun.

---

[162] *Sırât-ı Müstakim*, III/57 (7 Ekim 1909), s. 75.

Bir de tedrisat lisan-ı Arabî üzere olmalı ve bununla beraber Farsî lisanı bir tarz-ı müfîd üzere talim idilüb Arabî ve Farsî tekellüme muktedir talebeler yetiştirilmeli ki kesb itdikleri feyz-i maarif pek mahdud bir muhîte münhasır kalmayub bilakis bir tarafdan Ceziretü'l-Arab diğer tarafdan Maveraünnehir'e kadar gidüb neşr-i maârif ile ila-yı kelimetullaha bihakkın ifâ-yı hizmet itsünler. Hatta İngilizce veya Fransızca lisanı da tedris olunmalı ki bundan sonra Avrupa'ya gönderilecek talebelerimiz beyninde ulum-ı diniyye müntesiblerinden de üç beş efendi bulunsun da onlar da bir dereceye kadar fünûn-ı Garbiyeye kesb-i vukûf iderek bu millete bihakkın hidmet itsünler.

Dinilmesun ki bir hoca içün Avrupa'ya gitmek neye lazım? Elbette lazımdır. Çünki hocalarımızın en büyük vazifelerinden biri de ahaliye va'az söylemek ve onları âlât-ı cedide-i sanaîye ve ziraiyenin isti'maline ve bilâhire memleketimizde müteaddid fabrikalar ve dârüssınaalar te'sisine tergib ve teşvik itmek değil mi? İşte bu vazifeyi hakkiyle eda idebilmek içün vaiz-i muhterem hoca efendinin velev bir dereceye kadar olsun fünûn-ı mezkûreden behre-dâr olması elbette lazımdır, zan iderim. Bununla beraber ahâli üzerinde nâ-kabil-i inkâr büyük bir nüfuz ve te'sirleri olan talebe-i ilmiyenin tenvir-i efkârına hâdim dini, ictimai, tarihi ve felsefi konferanslar da ilâve olunmalı. Bunlar yapılmadan yalnız muallimlerin tensîkâtıyla iktifâ olunursa "غمدمن ذهب على سيف من خشب" kabilinden olub faide-i matlube istihsal idilemez.

Taadâd itdiğim mevaddın biran evvel husûle gelmesi benimle beraber sınıf arkadaşlardan ekseride arzu itdiklerini muhterem müdirlerimizin ve yegâne rehberlerimiz olan bilimum muallimin-i kiram hazerâtının nazar-ı tedkiklerine kemal-i ihtiramla arz eylerim.

Sibiryalı: Âlimcan el-İdrisî

2.2. "Buhara'da Tahsil"[163]

Bu unvan altında hoşa gidecek bazı şeyler okuyacağız diye zannetmeyiniz. Bilakis acı, hem de pek acı hakikatleri okumaya hazırlanınız.

Buhara ahalisi kabul-i İslâm-ı şerif ile müşerref oldukları 2'nci asır hicri bidayetinden 8'inci asrın nihayetine kadar geçen 7 asır zarfında ulum ve fünune pek büyük hidmetler itmişler; Muhammet bin İsmail, Ebu Nasr Farabi, Şeyh Reis, Ömer Nesefî ve Ali Pezdevî gibi yalnız İslamiyetin değil bütün âlem-i insaniyetin medâr-ı iftiharı olan daha pek çok zevat-ı kiram onlardan yetişmiş: "İlmül-lisane" unvanını ihraz eden Arab lisanının kavaid ve edebiyatına Arabların kendilerinden daha ziyade hizmet itmişler… usûl ve füru' İslâmiyenin cemi ve telifine keza bütün İslamlardan fazla bir gayret sarfetmişler… Elyevm Avrupa lisanlarına tercüme olunub rehber-i selamet ittihaz idilen felsefe-i ictimaiye ve ahlakiyeye dair eserlerin bir kısm-ı mühimi onların himmetleriyle vücuda gelmiş… Hatt-ı tıb ve nücûm fenlerinde de muâsır oldukları kavimlerden çok ileriye gitmişlerdir ki: Rûy-i zeminde ilk rasadhane meşhur Emir Timur'un hafidi Mirza Uluğ Bey tarafından Semerkand şehrinde bina idilmiş olması bu da'vâmıza bir bürhan-ı celîdir.

Hal böyle iken 8'nci asır hicri nihayetlerinde bu eslaf-ı kiramın bed halefleri Mantık, Kelam ve Cedel fenleriyle tevaggul itmişler ve bu fenlerde münazaa ve mücadeleleri o kadar çoğaltmışlar ki, himmetlerini sırf şu niza'lara dair ciltlerle yazılar yazmaya hasr itdiklerinden selefleri tarafından hazırlanarak ellerine tevdi olunmuş başka fünûn ile iştigal idüb bittabi' muhtaç olan tekâmülüne hizmet itmek değil, ulûm-ı diniyemizin esas ve münebbihi olan tefsir ve hadis fenleriyle de iştigale bile vakit bulamamışlar.

"الشر اسرع سراية من الخير" muktezasınca mürur-ı zaman ile bu nizâlara ta'dad etdiğimiz Kelam ve Mantık fenlerine münhasır kalmayub emraz-ı sâriye gibi başkalarına da sirayet ve tevsi daire itmiş o derecede ki sırf lisanın kavaidi olmak üzere yazılan Sarf, Nahiv, Meân, Beyan kitabları keza füruat-ı şer'iyeden mesail kesire-i fıkhiyeyi müştemil fıkıh kitabları üzerine birçok şerah ve muhşiler tarafından şerh ve haşiye, şerhül şerih ve hâşiyetü'l-havâşiler yazılub bu bî-faide, belki muzır ve muzil cidallere zemin ittihaz idilmiş ve bu kavaid ve fıkıh bâbında yazılmış birçok eser-i

[163] *Sırât-ı Müstakim*, III/59 (21 Ekim 1909), s. 111-112.

müfide böyle bir sui-istimalin neticesi olarak bir talebenin zihnini karışdırub ömrünü tazyi itmekten başka bir işe yaramayacak bir şekle ifrağ olunmuştur ki aşağıda karîn-i kiramın enzâr-ı dakikalarına arz edeceğim cedvel-i dürûs bunu daha açık bir tarzda irâe edecektir.

Buhara Hanlığı'nın makarr-ı hükümeti olan Buhara beldesinde üç yüz mekteb-i ibtidai ve iki yüz miktarında da medârese-i cesîme mevcuttur. Orada derecât-ı tahsil bizim bildiğimiz gibi ibtidai, rüşdî, idadi ve âli kısımlarına münkasım olmayub yalnız iki kısım üzere münkasımdır: İbtidai; âli yahut tabir-i diğerle mekteb, medrese!..

Mekteblerde müddet-i tahsil hesab ve satı ile yedi senedir. Bu yedi sene zarfında bir çocuğun mekteb-i mezkûrede tahsil edecek şeyleri: Farsî okuyub yazmak, ulûm-i diniye nâmına tahâret, salavat, zekâvet ve savmın ahkâmını mücmelen beyan iden "*Çahar Kitab*" nam Farsî bir risale ve bir de Ahlak namına çocuğun tashih-i ahlâkından ziyade ifsâdına hizmet iden, ekser kasidelerinin mazmun-ı aşk ve muhabbet bahislerinden ibaret olan *Divân-ı Hâfız,* bundan maada ne tecvit ne hesab ne de coğrafya hattı en ziyade hissiyat-ı milliyelerini terbiyeye hâdim olan şanları, tarihleri mektebte okunmak değil bunların nâmlarını bilen mekteb hocalarına bile nadiren tesadüf olunmaktadır.

İşte şu suretde 7 sene zarfında mekteb ikmal itdikden sonra tahsil içün müracaat olunacak yerler medreselerdir. Medreselerde ise müddet-i tahsil on dokuz seneden ibaret olub okunacak şeyler bervech-i atidir:

Birinci sene: evvel-i ilim, *Bedan,* ikinci sene: *Muazzi*, *Zencanî*, üçüncü sene: *Kâfiye*, dördüncü sene: *Molla Cami*'den mefuât bahsi, beşinci sene: *Mecrurat*, altıncı sene: *Mensubat*, yedinci sene: *Mübâneyat*, sekizinci sene: *Evvelin*'den "İslam" bahsi, dokuzuncu sene: *Şemsiye*'den "İlim" bahsi, onuncu sene: *Akâid*'den "hamd" bahsi, on birinci sene: "veba'dü failim" cümlesi, on ikinci sene: "semeva" cümlesi, on üçüncü sene: hakâyıkül eşya-i sabıta, on dördüncü sene: *Tehzib*'ten tekrar "hamd" bahsi, on beşinci sene: ilmin tarif ve taksimi, on altıncı sene: *Hikmetül-Ayn*'den "el hikmet-i istimal-i nefs", on yedinci sene: "el-vücut bedîhî cümlesi, on sekizinci sene: *Molla Celal*'den "yamn ve fakına" cümlesi, on dokuzuncu sene: "sittefetrik ümmetillah" hadisi şerifi, sonra da *Sahîhü'l-Buhari*'nin evvelinden "innema ül amal binniyat" hadisi ile *Tefsir-i Kadı*'nın ahirinden "muavezeteyn" tefsiri okunub ahiz icazet ve müderris olduktan sonra ayni cümleleri tedris.

Molla Cami ile beraber okunan haşiyeleri: Abdulgafur, Üsameddin, Mevlevi Şerif, Mevlevi üsamettah, ahun şeyh, Abdulhakim, Şemsiye ile Şerh-i Mirseyid, Abdulhakim, Kul Ahmet, Mevlevi Üsamettin, Mevlevi Ahmet, Akâid-i Şerh-i Hayali, Molla Hasan, Mevlevi Ahmet, Mevlevi Abdulhakim, Üsamettin, Mevlevi Kasım, Tehzib ile Şerh-i Mirza Zahid, Kadı, Mevlevi Cemal, Mevlevi Celal, hanımla, Ahund Şeyh, Ahund gelen, hukumetül ayn ile şerh, Mirseyyit, Mevlevi Hasan, Mirzacan, ahund gelen, ahund şeyh, Mevlevi Abdulhakim, Şirvani, Molla Celal ile şerh-i Hankahi Tetimme, Tekmile, Mevlevi Şerif-i Kadim, Mevlevi Şerif-i Cedid, Ahund Şeyh gelenboydan ibaretdir. Bunlar yakinen tahattar edebildiklerim olub derhâtır idemediğim hâşiyeleri daha vardır.

Bir sene zarfında müddet-i tahsil ancak altı aydan ibaret olub her senede tadad itdiğim kitabların metinlerinden yalnız bir cümle okunub kalan vakitler ise saydığım safsataları okumak ile geçirilmekdedir.

İşte Buhara'da resmi suretde ikmal-i tahsil iden bir zâtın müktesebat-ı ilmiyesi daha toğrusu bu nâm altında topladığı safsatalar yukarıda arz itdiğim şeylerden ibaretdir. Bunlarla din ve millete mi? Fen ve sanata mı? Vatan ve millete mi? Hizmet idilecek?.. Burasının tayin ve takdirini karin-i kirâm hazerâtına terk ediyorum.

Bu resmi derslerle iştigal itmeyüb kendi menfaat ve mâzuratını tefrik iderek hususî suretde çalışan bir efendinin de tahsil edebilecek şeyleri: ulûm-ı Arabiyeden Sarf, Nahiv, Aruz ve Belagat, Ulûm-ı diniyeden de Usul-ı Fıkıh, Fıkıh ve bir nebze Tefsir ve Hadis ile Feraiz fenlerinden ibaret olub Fünûn-ı Tabiiye ve Riyaziye nâmına katiyen hiçbir şey yokdur.

En ziyade şâyân-ı teessüf olan ciheti de yukarıda saydığım safsatalar, her biri bir Dârülfünûn olmayacak sezavar olan cesim ve muntazam medreselerde tedris olunub ve bunları tedris eden medreselere de dört yüz kuruştan başlayub altmış bin kuruşa kadar senevî ücret-i tedrisiye verilmesidir ki bu mebâliğ-i cesîme vaktiyle kâr-ı hayra sarf içün vakf olunan evkaftan te'diye edilmektedir.

Buhara arazisinin sülûsaniyle beraber Buhara'da mevcut bilcümle dükkanlar ve saraylar vaktiyle sahib ve bânileri tarafından mekâtib ve medâris menfaatine vakf idilmiş olduğundan, ufacık Buhara'nın evkafı kocaman Türkiye evkafına emsal teşkil itmektedir.

İşte İslamların bir kısım-ı mühimi olub pek şanlı tarihlere malik olan ve pek çok efâzıl yetiştiren vaktiyle maden ilm-i şerif olduğundan Buhara-ı şerif unvanı ihraz eden Buhara'nın hâl-i hâzırı şundan ibaretdir. Sırasıyla Buhara'da İslamiyet'ten ve Buhara'nın idaresinden de karîn-i kirâma malumat-ı mufassala verecek isem de bir kavmin maarufu okumak miratı dimek olduğundan karîn-i kirâmın şimdiden bir hükm-i icmali vereceklerinden eminim.

Bu arz itdiğim hakikati okuyub da bu zavallı din kardeşlerimizin ahvâline teessüf itmeyecek hiçbir hamiyetli müsellim tasvir edemem. Lâkin iş yalnız teessüf olunmakla bitmez, çaresine bakılmalı. Uzakta ve yakında olan ihvân-ı din bu fenalığın izâlesine çalışmalıdır. Dünyada önü alınmayacak, velev koklaştıktan sonra olsa da erbâb-ı hamiyetin himmet ve gayretleriyle kali ve kam olunmayacak hiçbir fenalık yokdur. O halde iş yalnız esbab-ı muhakkaya teşebbüs itmekde kalıyor. Bu da Türkiye ulema ve fâzılasının himmet ve gayretleriyle Buhara efâzılından Müftü Muhammet Rezzak, Müftü İkram ve Müftü Devs Muhammet gibi zavat-ı muhteremenin çeşm-i ibret beynlerini biraz küşat idüb usul-ı talim ve tedrisi ıslah itmek kâr-ı hayrına sarf-ı himmet ve gayret eylemeleri sayesinde az bir zaman içinde husul-pezir olacak bir şeydir. Bura ulema ve fâzılasının devş hamiyetlerine isabet eden vazife-i insaniye, oranın şeyhülislamına ve re's-i kârda bulunan müftülerine mektublar göndermek tarikiyle usûl-ı talim ve terbiyeyi ıslah itmenin lüzumunu onlara tefhim eylemekten ibaretdir.

Böyle bir emr-i hayra teşebbüs olunduğu takdirde Buhara talebesinin hemen kâffesinin:

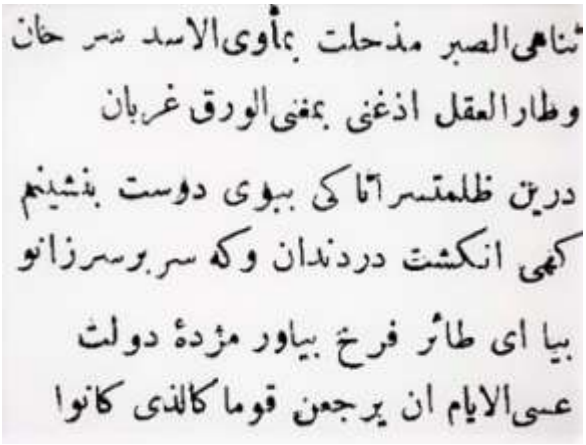
تناهى الصبر مذحلت بمأوى الاسد سر خان
وطار العقل اذغنى بمغنى الورق غربان
درين ظلمتسرا تا کی ببوی دوست بنشینم
کهی انکشت دردندان وکه سر برسرزانو
بیا ای طائر فرخ بیاور مژدهٔ دولت
عسى الايام ان يرجعن قوما كالذى كانوا

diyerek küşâd olunan bu aguş-ı şefkate ilticaya şitâbân olacaklarından eminim. Minna et-tevessül ve minallah et-Tevfik [istemek bizden başarı Allah'tan].

2.3. "Âlimcan Efendi'nin Nutku"[164]

Âlimcan Efendi, münevverülfikr, genç, saf ve sevimli simalı bu Tatar genci, bu muhterem kardeşimiz de samimi alkışlarla istikbal olundu.

Samiîn-i kiram hazerâtı(!) diye başladı.

Bendeniz İran'ın tarih-i kadîmine ve hâl-i hâzırına dair tafsilâta girişecek değilim. Zira hutebâ-yı kiram hazerâtı bu babda söylenecek sözleri kemâl-i belâgat ve talâkatle söylediler. Ben ancak bu son günlerde İngiltere hükümeti tarafından i'tâ olunan ültimatom sebebiyle hâsıl olan tesir ve infiâlimizi izhâra hasr-ı makal edeceğim.

İngiltere hükümetinin İran hükümetine bir ültimatom gönderib üç aya kadar cenubî İran'da sükûn ve asayiş tamamıyla takrir olunmadığı takdirde bizzat müdahale iderek muhtell olduğu farz olunan âsâyişi temin itmek istediğini beyan itmesi, daha doğrusu böyle ber-vech-i zahiri göstererek minelkadim ızmar etdiği maneviyatını tatbike kalkışması, değil yalnız İslamları belki bilcümle hiss-i insaniden behr-dar olan her ferd-i beşeri son derece müteessir ve münfail eylediği herkesin malumudur.

Biz Rusyalı İslam gençleri ise bütün İranlı kardeşlerimize insaniyet ve İslamiyet gibi iki büyük râbıta-ı kaviyye ile merbût, hatta yekvücut denilecek derecede müttehid olduğumuzdan, tabiidir ki bu felaket-âmiz haberden en ziyade müteessir olanlar cümlesindeniz. (Alkışlar)

Bu tesir o dereceyi bulmuşdur ki, bugün İngiltere hükümetinin bu hareketini daha doğrusu İngiltere ve Rusya hükümetlerinin birleşerek binlerce senelerden beri pâyidar, pek büyük ve şanlı maziye mâlik olan kocaman İran'ı ikiye taksim idüb iltikam itmek istediklerini bütün mevcudiyetimizle reddettiğimizi gizlemeye muktedir olamayarak izhâr idiyoruz.

Evet, insaniyete hizmet nâmı altında icrâ olunmak istenilen bu mezâlim ve bu tahribâttan bütün ruhûmuzla nefret ve müsebbiblerine de lanet ideriz. Nasıl itmeyelim ki İran'ın cenûbunda beş altı İngilizin menafi-i iktisadiyeleri sektedar olduğu bahane ittihaz olunarak milyonlarca ahali-i İslamiyenin ayak altında çiğnenib taht-ı esarete alınması Ruslarla hürriyet, insaniyet ve uhuvvet namını taşıyan İngilizler tarafından

---

[164] *Sırât-ı Müstakim*, V/112 (28 Ekim 1910), s. 134-135.

arzu olunuyor. Hangi bir kaide-i hukûkiye var ki bu hareketi tecviz etsin? Hangi bir İslam nâmını taşımaya lâyık ferd var ki bu teşebbüsü tasvib eylesin?

Bugün İran hükümeti çeteler teşkil idüb ve onlara da milyonlarca tahsisât virüb İngiltere ve Rusya dâhiline dağıtmıyor ki böyle bir harekete müstahak olsun. Kendi memleketinin ıslahıyla kendi uğraşıyor. İranlıların hürriyet kazandıkları ancak üç senedir. Böyle bir hürriyeti kazanmak içün Fransa milleti gibi sahib-i irfan bir millet tam bir asır uğraştığı halde binnisbe cahil olan İran kavminin üç sene zarfında hürriyet ve adaleti memleketlerinin bilcümle nekâtında tesis ve tatbik itmedikleri ve idemedikleri vesile ittihaz idilerek başkaları tarafından zabt ve istila idilmek gibi bir hareketi, doğrusu vicdan-ı insaniyet tecviz itmez.

Şurası cây-ı tesellidir ki, bundan 27 sene evvelki İngiltere'nin Mısır hareketi bütün an'anâtı ile meydanda bulunduğundan, İranlı kardeşlerimiz bu harekete karşu her dürlü tedabire tevessülden sonra icab iderse son damla kanlarını akıtmak suretiyle mukabelede bulunurlar ümidindeyiz ve yegâne çare de budur. Bundan maada bu hareket-i zâlimâneye karşu tekmil âlem-i İslam'ın lakayd kalması imkân haricinde olduğu gibi, diğer düvel-i muazzamanın da bu vak'aya karşı bütün berterine agmaz-ı ayn idecekleri aşikârdır.

Bir daha tekrar ediyorum, muhterem kardeşlerimizin tek bir ferd kalıncaya kadar vatan ve haysiyet uğrunda feda-i can iderek müftehirâne şarâb-ı şehâdeti nûş eylemeleri, zelilâne düşman ayağı altında ezilmeden yüz bin defa müreccahdır (alkışlar) ve bilcümle İranlı kardeşlerimizin de bu itikatta bulunduklarından eminim. Feylesof-ı şehir Ebû'l-Tayyib el-Mütenebbî: " انالمنية عندالذل قديد " buyuruyorlar, pek doğrudur. (Alkışlar.)

Şimdi aralarında bir derece ihtilaf olunduğu zan olunan kabail-i muhtelifede o anda müttehiden hareket iderek müdafaa-i vatan içün şitaban olacakları şek ve şübheden varestedir.

Hakiki suretde insaniyet ve adaletperver olan devletlerin -eğer varsa- ila yevmil kıyâma devam ve bekalarını ve böyle insaniyet ve medeniyet perde-i riyakârânesi altında tâkat-ı beşeriyenin tahammülü haricinde olan envâi mezâlimi zavallı ve zayıf insanlara tatbik itmekte bulunan düvel-i zalimenin bir an evvel mahv ve izmihlallerini temenni iderek hatm-i kelam iderim. (Sürekli alkışlar.)

2.4. "Kavaid-i Fıkhiyye Hakkında"[165]

Teârüf-i Müslimîn'in 19'uncı numarasında "Şeriat-ı İslamiye Nâmına Bir Rica" namıyla *Vakit* cerîde-i muteberesinden naklen yazılmış makaleyi kemal-i dikkatle okuduktan sonra alelacele cemiyetimizin kütübhanesine inüb mevcut kitabları karıştırmaya başladım. Her ne kadar aradım ve kütübhanemiz müdüründen sordumsa da neticede böyle bir kitabın maatteessüf kütübhanemizde bulunmadığını anladım. Ve bu adem-i muvaffakiyetimden pek ziyade müteessir oldum. Şimdi maksada şüru' itmeden kabl, şu teessürümü izale ve bir de "Rusyalı İslam Talebesi Cemiyeti'nin" ricalarını muellifîn-i kiramın sem-i kabullerine tekrar isal eylemek içün müsaadenizle bir iki söz söylemek istiyorum.

Geçen sene cemiyetimiz kütübhanesi müdüriyeti tarafından bir ilan yazılarak Rusya'da neşr olunan cerâid-i İslamiyenin kâfesine gönderilmiş ve müellifin-i kiramımızın telif-kerdeleri olan kitab, risale ve jurnallerinden la-ekall birer nüshasını cemiyetimize ihda ile kütübhanemizi tezyin ve talebe kardeşlerinin istifadelerini bir kat daha temin eylemeleri rica olunmuş idi.

İşte şu ricamıza karşu muharririn-i kirâm hazerâtından pek azı matlûbumuzu isâf eylemek lütfunda bulundular. Ekserisi cemiyetimiz tarafından yazılan ilanı görmediler. Yahut görseler de aldırmadılar. Lihaza muharririn-i kirâmımıza bir daha müracaat ve yazdıkları eserlerinden birer nüshasını küçük biraderleri olan talebe kardeşlerinin kütübhanesine göndermek suretiyle büyüklük göstermelerini istirham iderim. Ve bu istirhamda kendimi pek haklı buluyorum. Zira memâlik-i mütemeddinenin kafesinde kitab, risale, gazete hatta beyanname ve ilanname tab eden bir matbaacı bastığı şeyin iki veya üç nüshasını devlet kütübhanesine göndermeye kanunen mecbur olunduğu gibi, bizim müellif ve muharrirlerimiz de neşr itdikleri eserlerinden alelekall birer nüshası[nı] milli kütübhanelerimize göndermeye, yukarıda mezkûr kanunun kat kat fevkinde mukaddes ve âli olan kanun-ı ilahî ile mecburdurlar. Ve bu kanun da cenab-ı Hakkın "تعاونوا على البر والتقوى" kavl-i şerifi ve emsâli âyât-ı Kur'âniye ve ehâdis-i nebeviyenin medlul menbağıdır.

Avrupalılar tarafından bugüne kadar vaz' olunan ve rûz-be-rûz vaz' idilmekte bulunan kavânin ve nizâmâtın kısm-ı küllisi kaysı belki de suret-i hakikiye menâfi-i

---

[165] *Teârüf-i Müslimîn*, II/25 (8 Aralık 1910), s. 5-6.

beşeriyeyi mutazammın olan kavâninin kâffesi bundan on üç asır mukaddem şeriat-ı İslamiyede vaz‘ ve tesbit olunmuştur. Lâkin bu kavânin-i mukaddeseyi okuyub anlayan ve anladıktan sonra mucibi ile amel eden kaç Müslüman var acaba!

Gayr-ı ihtiyari olarak sözü bir derece uzattım. Şimdi ise sadede gelelim. Kütübhanemizde *Kavaid-i Fıkhiye*'yi bulamadıktan sonra, doğru Bâb-ı Âli caddesindeki kitabçılara gittim. Meğerki oraya da gelmemiş imiş. Lihaza on beş, yirmi gün kadar beklemeye mecbur oldum. Nihayet Zaman Kütübhanesi'ne geldiğini haber alır almaz gidib aldım ve o akşam mütalaasıyla şerefyâb oldum.

Kavaid-i Fıkhiyye hey'et-i umumiyesi itibarıyla şayan-ı takdir ve sezavar-ı istifadedir. Bilhassa 186-195 olan kavaid ve onlara ait olarak yazılan tafsilât gayet vâkıfanedir. Böyle beyânât-ı katiye ve vâzıha Türk lisanı üzere birinci defa olarak meydana getirildiği gibi, Arabiyyülibâre olarak yazılan âsâr-ı diniyyede de emsâline nâdiren tesadüf olunmaktadır. Daha doğrusu böyle bir suret-i muntazamada kaleme alınanlara bugüne kadar tesadüf itmedim.

Lihaza böyle bir emr-i hayra delalet eden üstad-ı muhterem Rıza Efendi cenablarına teşekkür ve pek büyük himmet ve gayret sarf iderek pek çok tetebbuât sonunda umumun istifadesini mûcib ve müshil olan böyle bir eser-i nâdirülmisâlin cem‘i ve telifine muvaffak olduklarından üstâd-ı muhterem Musa Efendi Bigiyef cenablarını da evvela tebrik ve bu ağır vazifeyi tahammül idib sırf menâfi-i İslamiyeyi teshil maksad-ı âlisiyle bu gibi âsâr-ı müfideleriyle evlad-ı islamı müstefid etdiklerinden kendilerine teşekküratımı arz iderim. Ve *Ahkâm-ı Şeriyye Mecellesi'*nin de biran evvel cem‘ ve tasnifine sarf-ı himmet eylemelerini de ayrıca istirham iderim. Ve muallim-i kiram ile müderris-i azam hazerâtının talebelerine Fıkıh diye *Dürer* ve *Muhtasarül-Vikâye* okutacakları yere onları kaldırub da yerlerine şu *Kavaid-i Fıkhiye*'yi talim edeceklerine ümidim berkemaldir. Hem öyle yapmaları da lazımdır. Nitekim İstanbul'da Dârülfünûn İlahiyat Şubesinde *Dürer* dersini iskat idib birine el-Mecelle dersi koydular ve bu sayede talebe de bir takım kıylü kallerle uğraşmaktan yakalarını kurtararak *Kavâid-i Külliye-i Fıkhiye*'yi hıfz edib de kazandıkları fırsatlarını başka şeylere sarf itmeye muvaffak oldular.

Merâsim-i tebrikiye ile vazife-i teşekkürü ifadan sonra üstad-ı muhteremin afv-ı âlilerine igtirâren bazı kaideleri üzerine birkaç kelime söz söylemek istiyorum.

1 ve 165'nci kaideler manen mütekarib belki de mütesâdif olub her ikisinden ukûd-ı sasa-i meşhure, müstesna olmalıdırlar "ثلاث جدهن جد و هزلهن جد" ve 164'nci kaideden son 165in zikr olunması zaid gibi gözüküyor. 98'nci de katil vâris olduğu suretde velev başka bir maksatla öldürse de mirastan mahrum olmalıdır. Sima-i maktul katilin pederi ise 119, 121'nci kaidelerin ibarelerinde te'kid var.

194'nci kaidenin tafsilâtındaki "ruhun bekasına iman bahsi biz Müslümanlarca biraz düşünülecek bahistir cüzü inkâr itmemekle beraber, rûhun bekâsına itikat itmekte levâzım-ı diniyeden değildir zannederim. Zira rûhun bekâsına sarâhaten delâlet eden bir âyet-i kerîme veyahut bir hadis-i sahih yokdur. Bir de Avrupa'daki dinle ilmin münâzaasına başlıca sebeb şu bekâ-yı ruh meselesidir. Binâberin, rûhun bekâ ve fenâsı meskûtunanh [sükût geçilmiş] ise bırakub geçersek maslahata daha münâsib ve din-i mübînimizin fünûn ve ulûma muhâlif bir din olmadığı bir kat daha teyit etmiş olur.

Makâlemme hitam vermeden evvel üstâd-ı muhterem Musa Efendi Hazretlerinden daha bir şey rica edeceğim. Oda şu ki: *İlm-i Fıkh*'ın ibâdâta ait olan kısmını da tertib ve tanzim iderek ferâiz-i diniye beyninde olan tertibâtı ve bu tertibâta riâyet etmek nefs-i ibadetden daha mühim olduğunu ve "طلب العلم فريضة على كل مسلم ومسلمة" [İlim talep itmek her Müslüman'ın üzerine farz kılınmıştır] Hadis-i Şerif'indeki ilmin miktarını ve bu miktar ilim tahsil edilmedikçe hiçbir ibâdâtın sahih ve indallah makbul olmayacağını ve hiçbir şeyden haberleri olmayan cahil ahâlinin uzun uzun seferelere inhimaktan vaz geçerek o mebâliğ-i cesîmeyi mekteb ve medrese inşasına hasr idib hem kendilerinin hem de evlatlarının tahsil ve tâlime olan ihtiyaçlarını def eylemeleri en birinci farzı kati olduğunu beyan edib ahâli-i İslamiyeyi bu cehalet ve inhitattan kurtarmaya sarf-ı gayret itmeleridir.

Bu millet-i habide [uykuda olan bu millet] zâtınız gibi himem-i âliye ashâbının ikaz ve tenbihlerine pek ziyade muhtaçtır. Ama şimdilik hak sözünü işitenlerden işitmeyenler çok imiş. Varsın öyle olsun. Lâkin pek çok geçmeden o işârât-ı hâkîmânemizin tesir-i semâvi ile hakkı muhafaza ve istima edenlerin çoğalması ve bu sayede zavallı millet-i İslamiyenin de mübtela olduğu hâb-ı gafletden bîdar olacakları şek ve şübheden vârestedir. Zira; mazisi pek parlaktır.

فالنجم من بعد الرجوع استقامة والبدر من بعد المغيب طلوع

[Yıldız için istikametinden sonra dönüş vardır; ay için de battıktan sonra doğuş vardır.]

Âlimcan el-İdrisî

2.5. "Hutbelere Dair"[166]

Beş ay mukaddem, Beyrut'ta bulunduğum zaman ber-vech-i mûtad dersten dönerken İstanbul gazetelerini okumak içün o fiilen haris-i hürriyet olan muhterem İttihat ve Terakki Cemiyeti kulübüne girmiştim. Kulübün mütalaa salonunda gazeteleri karıştırırken *Tanin* gazetesinde üstad-ı muhterem Musa Kâzım Efendinin makam-ı meşihati ihraz eylediklerini okuyub pek ziyade memnun olmuştum. Evet pek ziyade. Zira Dârülfünûn sıralarında iki seneden fazla üstâd-ı muhteremin rahle-i tedrislerinde bulunduğumdan, umumca müsellem ve ma'ruf olan ilim ve irfanlarıyla beraber ne kadar durbîn, hür-endiş ve efkâr-ı âliye sahibi bir zat olduklarını re'yül ayn müşahede eylemiş gibi idim. Binâenaleyh bir gün kulübte re's-i kâre geçecek olurlarsa cehliye olmasına ramak kalmış olan ilmiyemizde ıslâhât-ı esâsiye icrasıyla mahkûm-ı zeval olan ilmiyemizin terakki ve teâlisine pek büyük hidemât-ı nâfiada bulunacaklarına ümidim berkemal idi. İşte üstad-ı muhteremin Şeyhülislamın olmaları benim bu tatlı ümidimin sabah-ı infilakı olduğundan, ben de neş'e-i sürûr ile dilsir oldum.

Vâkâ bu mesernetim boşa çıkmadı. Bir hafta sonra gelen "*Tanin*" numralarının birinde "Meşihat-ı Aliyyenin Mühim Bir Kararı" unvanı altında bundan sonra zaman-ı saadetde olduğu gibi hutbelerin hâl ve zamana muvafık ve mutabık suretde ve ahalinin anlayabileceği bir tarzda okutturulması taht-ı karara alınarak bu kararın icrası içün erbab-ı ihtisastan mürekkeb bir komisyon intihab olunduğunu okudum. Bunun üzerine artık kalbimde hâsıl olan meserretin tarifinden acizim. Zira benim makam-ı Meşihatten beklediğim ıslâhâtın en mühimi ve en birincisi şu hutbeler meselesiydi.

Vâkıa bu hutbeler meselesi pek mühimdir. Zira hutbelerimiz daha doğrusu hutebamız hakkıyla ıslah ve ihzar olunursa bunu yalnız Hükümet-i Osmaniye'de değil, tekmil âlem-i İslamiyet'te mühim bir tesiri ve İslamların terakki ve teâlileri içün pek büyük faidesi olacağı vareste-i izahdır.

Yine bundan üç ay mukaddem şu neş'e-i meserretle sermest olarak Beyrut'tan İstanbul'a avdet itdiğim zaman en birinci işim cevâmi-i kebirenin birinde edâ-ı Cuma ile beraber ıslah olunan zemin ve zamana muvafık tam manasıyla fasih ve beliğ olan hutbeyi işitmekti. Ne güzel tesadüf! Bindiğim Rus kumpanyası vapuru üçüncü İyul'e

---

[166] *Sırât-ı Müstakim*, V/120 (22 Aralık 1910), s. 263-264.

[Temmuz'a] müsâdif Cuma günü sabahı İstanbul'a vâsıl olarak beni nâr-ı intizardan kurtarmıştı. Badelistihmam doğru cevâmi-i kebireden birine gittim. Gittim ama iki aydan beri sabırsızlıkla bekleyib de şimdi istimâıyla mütelezziz müstefid olmak arzusunda bulunduğum halde karşumdaki hatibin "Elhamdü-lillah" lafz-ı celilini kendisine mahsus bir şive ile üç defa tekrar itdikden sonra narmat-ı müteselsile-i sâbıkayı taganniye başlaması üzerine birdenbire şaşırdım kaldım.

Her ne kadar vehleyi ûlâda kulağıma inanmamak istedimse de bilâhire silsile-i narmatın tevâlisi üzerine başka türlü tevcihe koyuldum. "Hutbe ve hutebâyı ıslah ve ta'dil itmişler, bir tanesini de evladımıza mazinin numûnesi olarak ulû'l-ebsara ibret kalmak üzere ibka eylemişlerdir" diye hükm ettim. Bundan sonra her Cuma sırasıyla başka camileri gezmeye başladım ve bugüne kadar büyük küçük onu mütecâviz camide bulundum. Nihayet hepsini de maalesef aynı halde gördükten sonra gayr-ı ihtiyari olarak Ömer İbnu'l Haris'in:

"كانوا فى القديم الزمان يفعلون ولا يقولون ، ثم صاروا يقولون ويفعلون والآن صاروا يقولون ولايفعلون"

"eskiden yaparlar, söylemezlerdi; sonraları hem söylerler hem yaparlardı. Şimdi ise söylerler fakat yapmazlar" kavlini tahattur eyledim.

Ne olurdu hutbe-i kiram hazerâtı hutbenin hitab demek olduğunu, hitabta ise her kavim ve milletin kendi lisanlarıyla hitab eylemek "وما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه" gibi ayet-i kerime ve pek çok ehâdis-i nebeviye muktezâsınca lazım ve farz olduğunu düşünseler, zemin ve zamana muvafık Arabça mukaddemelerle müterafık Türkçe olarak hutbeler okusalar. Bilhassa kolera alet-i müdhişesinin şiddetle hükümferma olduğu şu günlerde hatiblerimiz Cumalarda nezâfet ve tahfîzin lüzûmunu, her derdin devası olduğunu, âlim, âlim-i esbab olub, esbâba teşebbüs biz Müslümanlar içün lazım olduğunu ve hıfz-ı sıhhate Peygamberimiz sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimizin ne derecede riayet itdiklerini ahalimize lisan-ı münasible anlatsalar da şu illet-i müdhişenin def-i izalesine hizmet etseler… Salât-ı Cumayı suret-i sahihada edâ itdiklerinden maada, vezaif-i İslamiyenin en mühimlerinden biri olan vazife-i nasihati de ifa etmiş bulunurlardı. Bir hatibin Cuma gününde minber üzerinde ahaliye ilka edeceği bir hutbe gazetelerin sayfalar dolusu yazılarından ve heyet-i nâsihanın tek tük ifa itdikleri nasihatlerden daha müesser bin kere daha ziyade müfit olurdu.

İtiraf edelim bizde bugün gazete okuyub mündericatıyla istifade edenlerimizin adedi pek mahduttur.

Ahalimizin kısm-ı azamı gazetelere nazar-ı istikrahla bakarlar. Değil avamımız, talebelerimiz, hatta Dârülfünûn talebelerimiz beyninde bile "gazeteler birer safsata yığınından ibaretdir" diyenlerimiz de yok değildir.

Bir de hutbelerde riayet olunması lazım gelen nokta zeminden ziyade zamandır. Zira birinin tedariki mümkün olduğu halde diğerinin gayr-ı kabildir. Bizde her nasılsa bu zamana riayet etmek de yokdur. Buna bir şahit olarak mücahid-i muhterem Abdürreşid İbrahim Efendi Hazretlerinin Kurban Bayramından sonra intişar eden 119 numerolu *Sırât-ı Müstakim'*de münderiç hutbe-i beliğalarını irad edebilirim. Üstad-ı muhteremin yazdığı hutbe hakikaten beliğdir; pek münasib ve muvafıktır. Lâkin bir ay evvel yazılmış olsa hüsn ve belagat bin kat ziyade olur idi.

Şu hutbe-i müfide *Sırât-ı Müstakim'*in 114'nci numerosunda yazılub da o numerodan birkaç yüz nüshası Belde-i Tayyibeye gönderilmiş olsa yahut Arabî ve Farisî lisanlarına da tercüme ve ayrıca tab olunub Arafat'ta hüccâc-ı kirâma tevzi olunmak üzere irsal olunmuş olsa ne olurdu? Şübhesiz ki o zaman her şey olurdu ve başka türlü bir tesir icra iderdi. İnsan böyle vak'alara sık sık tesadüf itdikçe o koca Mütenebbi'nin:

وما كل ما هو للجميل بفاعل ولا كل فعال له بمتمم

Kavli hakîmânesini tekrardan başka bir diyecek bulamıyor.

Âlimcan el-İdrisî

Sırât-ı Müstakim: Abdürreşid Efendi Hazretleri ve *Sırât-ı Müstakim* bu bâbda lazım olan ve elden gelen vazâif-i hamiyete ifa etmişti der. Şu kadar ki bu kabil umûr-ı mühimme için vâsi' mikyasda çalışabilmek, münevver ve muktedir Müslümanların tevhid-i mesai ve ibzal-ı fedakârisine mütevakkıftır.

Meşihatin hutbeleri ıslah teşebbüsüne gelince, o benlik teşebbüsattan olduğu cihetle gazete sütunlarına geçmekten başka fiili bir semeresine intizar olunamaz.

2.6. "Islâh-ı Medâris Hakkında"[167]

Tanin cerîde-i muteberesinin 17 Kânunnuevvele musâdif 834. numerosundaki "Islah-ı Medaris" unvanlı makaleyi okuyub herkes gibi ben de pek ziyade sevindim. Zannediyorum ki bu mesele-i mühimme ulemâ-i kirâm ve esâtize-i âzam hazerâtından pek çoğunun enzâr-ı dikkatlerini celb itmişdir ve bu hafta neşr olunacak *Sırât-ı Müstakim*, *Tearüf-i Müslimîn* ve *Beyanü'l-Hak* gibi dini ve ilmi mecellelerimizin kıymetdâr sütunları, bu bâbda ulema-i benâmımızın gühernisâr kalemleriyle yazılmış makâlât-ı müfideyi ihtiva edecek ve o sütûr-ı âliye meyânında bu fakirin yazdığı cümle-i adiye hiçbir kıymet ve meziyeti haiz olmayacak. Bununla beraber, şu anâsır-ı İslam'ın naçiz bir uzvu olmak sıfatıyla bu bâbdaki temenniyatımı ve fikrimi yazmaktan bir türlü zabt-ı nefs edemedim.

Evvela: Bir an ihmal ve te'hiri caiz olmayan bu vazife-i mühimmeyi bittakdir ifası içün zevat-ı muktedireden mürekkeb bir komisyon intihab eylemelerinden dolayı üstad-ı muhterem Musa Kâzım Efendi Hazretlerine an-samimü'l-kalb teşekkürâtımı takdim idiyorum.

Sâniyen: Komisyon azâ-i muhteremesinin lazım gelen bilcümle esbâba tevessül ederek deruhte itdikleri bu ağır, ağır olmakla beraber pek âli ve mukaddes ve tekmil âlem-i İslamiyetin terakki ve teâlisine medâr olan vazife-i celîlede muvaffakiyet-i tâmme istihsal eylemelerini cenab-ı Hak'tan temenni idiyorum.

Bu komisyonun geçende hutbelerin ıslahı içün teşkil olunan komisyon gibi hiçbir netice elde itmeksizin dağılmalarını temin, ıslah programını tanzimden sonra tatbikini teshil ve tesri' hususunda ne gibi esbâb ve mukaddemâtın istihzarı lazım ise kâffesini tehiyye eylemek komisyon azâ-yı kirâmıyla beraber üstâz-ı muhteremin de en birinci yapacakları iş olduğundan bugüne kadar elbette yapılmıştır zannederim.

Komisyonun teşkili hususuna gelince; bu bâbda *Hikmet* gazetesinin 37'nci numerosunda neşr olunmuş Şeyh Mihriddin Arusî Efendi hazretlerinin fikrine tamamıyla iştirak idiyorum. Evet komisyona intihab olunan zevat-ı kiramın iktidar ve irfanlarını teslim ve takdir eylemekle beraber, diyorum ki bu kadar mühim bir ıslah programını tanzim içün ancak yedi kişiyle iktifa olunmamalı idi. Bu komisyonun azası la-ekall otuz kişi olmalı. İstanbul'daki Mahmut Esad, İsmail Hakkı Dârülfünûn müdir-i

[167] *Sırât-ı Müstakim*, V/122 (5 Ocak 1911), s. 293-294.

sanisi ve Tahir Bursa mebusu beyler gibi esâtize-i kiram hazerâtı da intihab olunmalı, bir de Mısır, Fas, Hindistan ulemasından ıslahın lüzumunu takdir eden efâzıl ile Kazan ulemasından Âlimcan el-Bârudî, Musa Bigiyef gibi Şark'ın bilcümle muessesat-ı ilmiyesini tetkik ve teftiş eden zevât-ı kirâm dahi teşrik olunmalı idi. Bu meyanda Şam, Beyrut ve saire gibi kendi vilayâtımız ulemasını da unutmamak icab idiyordu.

Bu suretle pek çok fuzelâ-i İslam'ın iştirakiyle yapılacak program daha vâsi ve daha müfit olurdu ve bunun böyle yapılmasında fazla bir külfet ve zahmet de yokdur. Çünkü diyar-ı baîdede ve bilhassa memâlik-i ecnebiyede bulunan zevâtın bizzat hazır olmaları biraz müşkilat-ı bâdî olacak olursa, o zaman yalnız bilvasıta efkârlarının istihzarıyla iktifa olunurdu. Belki hizmet-i İslamiye uğrunda maruz kalacakları müşkilatı istisgar edib gelenleri de bulunurdu.

Islahat hakkındaki maruzatım: Medreselerimizin kâffesinde olmazsa bile esasen ikiye tefrik olunarak bir kısmında veyahut tâli ve âli namlarıyla taksim olunduktan sonra kısm-ı âlisinde, tedrisat, lisan-ı Arabî üzere olmalıdır, medrese ikmal eden hocalarımızın ekserisi Arabça tekellüm, kitabet ve hitabete muktedir olmalıdırlar.

Böyle olmaları bizim içün dinen ve siyaseten lazımdır ve yapacağımız mehamm-ı umurdandır. Dinen lazımdır; çünkü esâs-ı dinimizi teşkil eden Âyât-ı Kur'âniye ile ehâdis-i nebeviyeyi hakkıyla anlayub, mutazammın oldukları hakâyık-ı ulviye-i nâmütenâhiyeden istifade edebilmek ancak bu sayede olabilir. Siyaseten de lazımdır; çünkü bugün maalesef itirafa mecburuz ki koca Arabistan'ın tekmil Suriye ve Cezîretü'l-Arab kıtalarının bize irtibatı pek zayıf ve gevşektir. Hatta hemen hemen elimizden gitmek üzeredir. Bugün ortada "Arablık ve Türklük" meselesi maatteessüf mevcuttur. Hem de kemal-i dehşetle hükümfermâdır. Bunu itiraf itmeyerek "böyle bir şey yokdur, bu ancak iki taraftan da üç, dört bedhah serserinin işâa itdikleri haberdir" demek, bir hakikat-ı zahireyi setre çalışmak ve bu suretle kendi kendimizi aldatmaktır. Bunun böyle olduğu birkaç haftadan beri Babanzade İsmail Hakkı Beyefendi'nin *Tanin* sütunlarında neşr itdiği vukuat ve vesaik ile sabittir. 121 numerolı *Sırât-ı Müstakim*'deki Mehmet Me'mun Efendinin makale-i Arabiyesi de bunu teyit idiyor.

Evet, hakikat bu merkezdedir. Buna sebep olan da yine biziz. Çünkü biz o koca Suriye kıtasına ateş-i isyan birden bire parladıktan sonra yirmi otuz tabur askerle gider ve muvakkaten o ateşi itfâdan sonra bunu büyük bir muvaffakiyet ad iderek tekrar döner gelir. Oralarda muntazam mektebler küşâd ve muktedir hatib ve vaizler irsal idib onların

kalblerini teshir iderek bir daha isyan itmeyecek bir suretde rabt etmeği düşünmüyoruz, yahut düşünüyoruz da yapmıyoruz.

Hâlbuki Avrupalılar tekmil Suriye'yi zabt etmişler, büyük şehirlerinden başlayub ufak köylere varıncaya kadar mektebler, hastaneler, matbaalar tesis itmişler. Fransızların, Almanların, İngilizlerin, İtalyanların cesim cesim müesseseleri var, hatta en garibi şurasıdır ki Rusya hükümeti de kendi memleketindeki köylerin pek çoğunda mekteb olmadığı halde bizim Cebel-i Lübnan'daki bazı köylerde mektebler küşad itdirmiş. Bu devletlerin bunca fedakârlıklarından maksatları nedir? Maksatlarının unvanı pek mübeccel: İnsaniyete hizmet! Mânun ise bunun taban tabana zıttı. Bunu her Osmanlı biliyor ve her hamiyetli yürek bunun çün kan ağlıyor zannederim.

Şu halde biz bu hakikatleri itiraf edelim ve esaslı ıslahata başlayalım. Muktedir hocalar ve muallimler yetişdirib oralara gönderelim. Bir tek Fransız tebaası olmadığı halde on beş, on altı milyon Arab tebaası bulunan Memâlik-i Osmaniye'de Lisan-ı Fransevi üzerine tedrisat olunan Mekteb-i Sultani bulunsun, hatta bununla da iktifa olunmayub yegâne çare-i necât vesile-i terakki tedrisâtın Fransızca olmasından ibaret imiş gibi, vilâyatda bulunan idadiler de sultaniye tahvil olunsun da tedrisat-ı lisan-ı Arabi üzerine icra olunacak velev bir tek mekteb-i sultani olmasın. Evet, niçün olmasın? Hiç olmazsa niçün medreselerimizde tedrisat lisan-ı Arabi üzerine olmasın?

Binaenaleyh şimdiki komisyonun taahhüd itdiği vazife pek büyük ve pek ağırdır. Hatta din ve vatanın ma-bihi-l-necâtıdır. Komisyon aza-yı muhteremesi bu babda pek uzun ve derin düşünüb tedâbir-i esâsiye ittihaz ve acıklı yaralarımıza yegâne merhem olacak esbâba tevessül itmezlerse o zaman koca Mütenebbi'nin:

كان الجرح ينفر بعد حين اذا كان البناء على فساد

dediği gibi işimiz noksan ve tedabirimiz na-tamam olmuş olur.

Bugünlük şu kadarla iktifa iderek maruzatımı diğer kısmını atiye terk ediyoum.

[II][168]

Geçen hafta medreselerimizin ıslahında en birinci nazar-ı itibara alınması lazım olan cihet, tedrisatın velev kısmen lisan-ı Arabî üzerine olmasından ibaret idüğünü yazmış ve bu cihetin lüzumunu isbata çalışmıştık. Bu hafta ise ıslah olunacak medreselerimizde okunması lazım gelen ve elzem olan ilimlerden bahsedeceğim. Sayacağım fenlerin lüzumu umumun taht-ı itirafında bulunan fıkıh, tefsir, hadis fenlerinden başka tarih-i İslam, hikmet-i teşri, usulü fıkıh, tarih-i edyân, coğrafya-i Osmani, tarih-i asr-ı hâzır, felsefe, siyer-i nebevi ve teracim-i meşahir-i İslam fenlerinden ibaretler. Bunlardan başka yarım yamalak Fransızca, hesap, hendese, cebir, hikmet-i tabiiye, kimya gibi fenlerin de medreselerimizde okunması taraftarı değilim. Zira ulûm-ı diniye mütehassısı olacak hocalarımız fakih, müctehid, müverrih olabilirler. Ama mühendis ve kimyager olamazlar. Olmak isterlerse hendese, ulum-ı tabiiye mekteblerine girerler. Medrese talebelerimiz ise mekâtib-i ibtidaiyede okudukları mukaddemât-ı fünûn ile iktifa idib medreseye girdikten sonra kısm-ı tâlisinde sarf ve nahv-i Arabi, hitabet, inşâ, belagat fenlerini tahsil iderek, kısm-ı âlisinde yukarıda tadâd itdiğim ulûma hasr-ı evkat eylemeleridir. Evet, böyle olmalı çünkü bir adam hem ilahiyûndan hem riyaziyûndan hem tabiiyundan olamaz. Taksim-i a'mâl kaidesine riayet olunmalı. Bizim sertac-ı ibtihacımız olan eslaf-ı kiram hazerâtı da böylediler. Muhammed bin İsmail bir muhaddis, Ebu Hanife bir müçtehit, Seybuya[?] bir nahvi, İbn Rüşd bir filozof ve ilh idi. Geçen sene Meclis-i Mebusan'da bütçe müzakeresi esnasında Boşo Efendi'nin Maliye Nazırına: "Mademki Maliye Nazırısın her şeyi bilmeyesin" yollu gayr-ı mantıki tarizine karşu, muhterem Cavit Beyefendi Hazretleri: "Her şeyi bilmek iddiasında bulunan bir adam varsa o mecnundur" cevab-ı müskiti ile mukabelede bulunmuş idi. Pek doğru bir söz.

Fünûn-ı mezkûreye gelince, ulûm-ı diniye mütehassısı ve koca millet-i İslamiyenin rehberi olmak isteyen her fert içün onların bilinmesi lazım ve la-büddür. Zira tarih-i İslam bilmeyen bir zat sünnîlik ve şiîlik, eşari ve maturidilik taassubundan kurtulamaz. Binaenaleyh tarih-i İslam mufassal bir suretde her türlü ifrad ve tefritlerden ârî bîtarafâne bir muhakeme ile tâlim olunmalı. Hikmet-i teşrî bilinmedikçe Hakayık-ı İslamiyenin kudsiyeti ve mesail-i diniyenin ulviyeti lâyıkıyla fehm ve idrak olunamaz

[168] *Sırât-ı Müstakim*, V/123 (12 Ocak 1911), s. 310-311.

ve bu kudsiyet ve ulviyeti idrak itmeyen zat ise bittabi bunları başkasına tefhim ve talimden aciz hatta kendi iman ve itikadında mertebe-i taklidi gayr-ı mütecaviz olur.

Usul-ı fıkıh ise isminden de anlaşıldığı üzere ulum-ı İslamiyenin en mühimlerindendir. Bu bir ehemmiyet-i mahsusa ile talim ve tedris olunmazsa edille ve ahkâmın ahvali meçhul kalır. Onlar meçhul kaldıkça istidlal ve istinbat yolları bilinmez, içtihat kapuları kapanır. Vadi-i taklidde hufre-i cehl ve zulmetde sürüklenir, *Şerh-i Akâid* ile *Dürer*'de gördüğümüz mesâil-i itikâdiye ve fe'riyenin haricinde bir şey söyleyeni tekfir ve tel'in ideriz. Bu suretle hâdî olacağımız yerde dal ve muzıll ve bütün beşeriyete karşu har ve zelil oluruz.

Medreselerimizde tarih-i edyânda okunmalı ki bu sayede her şey gibi dinlerin de birçok edvâr-ı tekâmüliye geçirdiklerini ve bizim kabul ve tasdik itdiğimiz hakâyık-ı İslamiyenin birçoğu pek eski hakikatler olub bundan otuz kırk asır mukaddem Mısırlılar ve Çinliler tarafından da kabul olunmuş hakâyık-ı ezeliyye olduğunu ve elyevm beynel Müslimîn kökleşmiş bir takım hûrafâtın ne zamandan kalma şeyler olduğunu bilelim de din-i Mübin-i Muhammedî'nin ne kadar ulvi ve mukaddes hakâyık-ı ezeliyei müştemil ve evham, hurâfâttan müberrâ bir din-i tabii olduğunu Müslümanlara belki bilcümle insanlara anlatalım.

Tarih-i Osmânî ile coğrafya-yı Osmânî'nin bir Osmanlı hocası içün lüzumu hakkında söz söylemek bile abestir. Binaenaleyh bu hususta ufak bir şey arz itmekle iktifa edeceğim:

O da şu ki geçen [1910] yaz tatil mevsiminde Beyrut'ta bulunduğum zaman Avrupa haritası almak içün Yesuiye mekteb ve matbaasına gittim. Orada bizim Suriye'miz hakkında yapılmış mükemmel haritalar ve pek mufassal yazılmış coğrafya kitabları gördüm. Bununla kalsa neyse, hal bu ki daha ziyade canımı sıkan şeylere de tesadüf itdim. Cümleden biri mezkûr mektebin kütübhane nâzırı olan ihtiyar bir papasın coğrafya-ı Osmânî ve bilhassa Suriye kıtası hakkında pek mufassal ve etraflı malumat sahibi olduğunu öğrenüb dilhûn oldum. Ecnebi bir papaz bizim memleketimizi bizden daha ziyade bilsin de biz niçün bilmeyelim ve hocalarımız niçün bilmesinler? Eğer biz bu gaflet ve müsâhelemizde devam idersek koca Suriye kıtasının elimizden tamamen gideceğine emin olalım. Rusya hükümeti kıta-i mezkûrede yüzden fazla mekteb küşat itmiş niçün? Bizim içün mü?

Hayır, Suriye kıtasını zabt ve istila içün. Bunu kendisi de itiraf idiyor. Başkalarının ise daha fazla.

Asr-ı hâzır tarihini bilmeyen ise bu yirminci asır medeniyetde yaşamamak dimektir. Bunu da bilmeliyiz ve medreselerimizde de okutulmalı, bu sayede diğer akvam-ı mütemeddinenin son bir asır zarfında ne derece terakki itdiklerini ve şimdiki mertebe-i kusvaya vusûl içün ne gibi esaslar ittihaz itdiklerini öğrenelim de o yolları ahalimize anlatalım ve Avrupa papazlarının ne gibi mekteblerde tahsil idib bizim memleketimizi elimizden kapmak içün ne derece akıllara hayr-ı tebahhüş olan hile ve desâise müracaat ve bu yolla ne kadar fedakârlıklarda bulunduklarını da öğrenmiş oluruz. Hiç olmazsa onlardan ibret almaya çalışırız. Zira bizler milel-i kadime ve hâzıranın ahval ve harekâtına bakarak tezekkür ve itibar eylemeye cenab-ı Hak tarafından memuruz. Siyer-i Nebevi ile Meşâhir-i İslamın tercüme-i hallerini zabt ve hıfz idib ikmal ve etvârımızı onların harekâtına tatbike çalışmış olsak şübhesiz ki bu yirminci asrın Alman ve İngilizleri biz olmuş olurduk. Biz ancak sureten ve kavlen Müslüman olub, sîyreten ve fiilen olmadığımızdan dolayıdır ki mezelletin bu derekesine indik. Cenab-ı Peygamber'in:

"سافروا تصحوا و تغنموا . لصبر ساعة فی بعض مو اطن الاسلام خیر له من عبادة احدکم وحده اربعین عاما"

ve emsali akvâl-i münîfeleri mazmûniyle amel eylemeyi terk idib de Müslümanlık yalnız bir kısım vâcibatı ifa itmekden ibaret itikâdına zahib olduğumuzdandır ki bu derece fakr u sefalete giriftâr olduk.

Hadis ve tefsir fenlerinin hakkıyla tedris olunması içün Mısır ve Beyrut gibi yerlerden ehil olan zevât-ı muhtereme celb olunarak bu dersler onların yed-i iktidarlarına tevdi olunmalı. Yoksa bizim burada her cümleye belki her kelimeye kırık kırık mana vererek tercüme eylemeye adetlenmiş hocalarımızın uhdelerine tahmil olunur ve onlar da eskisi gibi Kelâmullah yerine *Tefsir-i Kadı*, ehadis-i nebeviye yerine *Kastalanî* ibarelerinin tahlil-i sarfı ve nahvîsi ile uğraşırlarsa o zaman elbetde bu iki fen-i celilden matlub gaye hâsıl olmaz.

Felsefe ve onun aksâmından olan ilm-i ahval-i ruh ve ilm-i mantık hocalarımız için tahsil lazım olan fenlerdendir. Zira ilm-i ahval-i ruh bilinmedikçe tarik-i talim ve terbiye hakkıyla bilinmez mantık okunmadıkça söylenen sözler muhatabda nâ-kabil-i

zeval bir tesir icra edecek kadar kuvvet ve katiyet-i haiz olamaz. Hâlbuki bizim hocalarımız hem muallim hem de vaiz olacaklardır.

Hâtime-i makal olarak komisyon aza-yı muhteremesinin müdekkikane bir say-i mütemadi neticesinde muvaffakiyat-ı tâmme istihsal eylemelerini temenni iderim.

Âlimcan el-İdrisî

2.7. "İstanbul Mektubları I"[169]

Fazıl-ı muhterem Musa Bigiyef Efendi cenablarına!

1911 senesi ikinçi aded *Şûrâ* mecellesinde *Kavaid-i Fıkhiye'*ge dair olan izahatıñızı okub pek memnun ve müstefit oldum. Yalñız huzuruñuza tekrar arz edecegim bir nokta var, o da ruh meselesi. Ben 1910 senesi 24 aded *Şûrâ* ya yazdığım makalede ruhuñ vücuduna dair hiçbir şey söylemedim. Bençe de ruhuñ vücudu buyurduguñuz kibi bedihiyât-ı evveliyedendir. Ruhuñ vücuduna – gine buyurduguñuz kibi – pek çok âyât ve ehadis sarâhaten delâlet itmektedir. Ruhuñ vücuduna tekmil ilmen ve hikmen fail oldukları halde, inkâr edenler maddiyattan başka hiçbir şeye inanmayan müfrit materyalistler ginedir. Binaenaleyh hâzâ ben de ruhuñ vücuduna ve beden-i insaniniñ bir sır meknuna gılaf [kılıf] olduguna ve hakikat-i insaniye o sırrı mevdudan ibaret olub onu terbiye eylemesiyle melaikeye bile rüçhan peyda edebilecegi kibi [gibi] terbiyesini ihmal iderse iñ bayagı hayvanlardan daha aşağı bir derekeye tenzil edecegine gayr-ı mütezelzil bir itikat ile mutekidim. Benim arz itmek istediğim mesele ancak bekâ-i ruh meselesi ve bunuñ esas-ı İslamiyeden olması keyfiyetidir. Maksudumu suret-i vâzıhada ifade edememiş olmalıyım ki zat-ı aliñiz *Şûrâ* 2'de "işte size ruhuñ vücûduna Kur'an-ı Kerim'iñ muciz lâkin gayet câmi bir bürhanı, ne kadar şerh söylenir ise de tahammül ider" buyuruyorsuñuz. Bunuñla benim şübhem halledilmiş olmuyor. Lihaza maksadımı açık bir tarzda beyan iderek zat-ı aliñize tekrar müracaat idiyorum. Ruhuñ bekasına delalet eden bir ayet ve bir hadis kösterseñiz memnun ve müstefit olurum ve bu bâbdaki fikrimi ta'dil ve tebdil iderim. Şimdilik beka-i ruh meselesini esasat-ı İslamiyeden olmak üzere tanımıyorum, belki hükemâ-i Yunaniyeden Eflatun'nuñ vaz itdigi bir nazariyesi olmak üzere tanıyorum. Cesed nasıl fâni olursa ruh da öyle fâni olsun, cenab-ı Hak rûz-i cezada izam-ı remimeniñ ihyâsına muktedir oldugu kibi ervâh-ı fâniyeniñ tekrar iadesine de elbetde muktedirdir. Belki her ikisini tekrar halk ve icat eylemesi kudret-i azimesiyle daha ziyade mütenasibdir diyorum. Binaberin, ruhuñ bekasını inkâr itmek şan-ı İslamiyete nakîs iras idemez, bilakis i'la ider zannındayım.

[169] *Şûrâ*, no. 5, (1 Mart 1911), s. 146-147.

119 madde yerine “hâkimniñ hükmü aña tevakkut eden sözde aded şart degil de adalet şarttır, ama beyyinede her ikisi şarttır” tarzında bir ibare yazulsa daha vâzıh olur kibi hatıra geliyor.

II

Edebiyattan Bir Parça

فمن جهلت نفسه قدره رأى غيره منه مالا يرى

Bu beyt, meşhur Ebu’l-Tayyib el-Mütenebbî’niñ ebyâtındandır. Mütenebbi munuñ mazmûnunu bir turna hikâyesinden ahz eylemiştir. Şöyle ki: Bir kir yuvıçı Dicle kenarında kir yuvar imiş. Her kün bir turna havadan oraya inüb nehriñ etrafindagi böcek (kübelek)lerni sayd idib taayyüş ve onuñla kanaat idermiş. Bir kün âdet-i me’lûfesi üzere böceklerini avlab taayyüş iderken bir laçin kuşunuñ havada uçuşan güverçinlere hücum idib birini ıstıyad ve onuñla tagaddi eyledigini körüb kendi kendini melamet itmiş ve demiş ki: “Benim cesedim laçiniñ cesedinden büyük, hem ben ondan daha yukarıya uçabilirim; şu halde niçün böyle müzayaka ilen maişet edeyim zehi dûn-i himmet?!”

Böyle diyerek laçine takliden uçmakta olan güverçine hücum eylemiş. Hâlbuki turna uçarken laçin kibi süratle istedigi tarafa eylene alamadıgından [dönemediğinden] güverçine tesadüf idememiş ve pek ziyade şiddetle hücum eylediginden kendisini zabt idemeyüb aşagıya dogru süratle inmiş ve Dicle kenarındagı sazlıga batub kalmış.

Bunu kören kir yuvıçı fırsatnı ganimet bilerek hemen turna üzerine hücum eylemiş ve tutub hanesine götürürken bir dostuna tesadüf itmiş. Dostuñ: “Bu eliñdegi hayvan nedir?” sualine: “كركى يتصقر” cevab sevabnı virmiş. Yani bir turnadır ki hadnâşinas olarak nail oldugu nimete kâni‘ olmayub vus‘a ve iktidarınıñ fevkindeki bir işe mübâşeret itdi ve “sâid iken musîd oldu” dimekdir.

Mütenebbi de bu kıssayı tazmin iderek:

فمن جهلت نفسه قدره رأى غيره منه مالا يرى

buyurmuşdur. Yani bir kimse kendi kadir ve mertebesini bilmezse başkaları aña haddini bildirirler ve kendisine görünmeyen ayıb ve kusurlarını oña kösterirler.

Âlimcan el-İdrisî.

2.8. "Mirza Bîdil'niñ Muhtasaran Tercüme-i Hâli"[170]

Muteber *Şûrâ* mecellesiniñ 1910 sene 24'nçi numerosunda "Kermine"den Bahram Bey Devletşayef imzasıyla yazılmış iki satırlık sualini ve oña ilaveten idare tarafından yazılmış cevabnı okub pek mütehayyir ve hatta müteesif oldum. Tahayyür ve teessüfüme sebeb Bahram Bey Efendiniñ suali tügil. Çünki bir insannıñ bilmediki bir şeyni ögrenmek içün hususan ekâbir milletden olan bir zatıñ tercüme-i halini bilmek içün başkalarına müracaat eylemesi pek müstahsin bir hüsn-i taharri dimek oldıgından, şâyân-ı hayret ve teessüf degil, belki sezâvâr-ı takdir ve tahsin bir keyfiyetdir. Hâkezâ idare tarafından virilen cevabnıñ da birinçi şıkkı tügil. Zira bir veyahud birkaç kişinin her şeyni bilmesi imkân haricinde oldıgı kibi "ادراك العجز ادراك" muktezasınça bilmediki bir şey hakkında olan adem-i vukûfun bilitiraf başkalarına havale eylemesi fazail-i ahlakiyeniñ eñ büyüklerinden oldıgından, bu da şâyân-ı takdir ve tebcil âlicenâbâne bir hareketdir.

Şâyân-ı tehir ve teessüf olan şey ise cevabıñ ahirindeki iki satırlık: "Frenkler ve Müsteşrikler yardım itmediki halde biş on satır olsun tercüme-i hal yazmak kolumuzdan kelecek midir? İşte mesele bunda!" ibaresidir. İşte şu ibare ulema degil de talebe-i İslamiyeniñ eñ naçizlerinden olan baña pek agır keldi. Agır kelmesi de haysiyet-i şahsiyeme tokundıgından degil belki şeref-i milliyemize temas ve onı cerh itdikinden tolayıdır.

Her an ve zeman içün rehber-i insaniyet olan hükmiyat-ı ahlakiyesiyle aliyyülabidanamnı ibkâya muvaffak olan hakîm-i şehirimiz Şeyh Saidi aleyhürrahmeh cenabları:

نامرد سخن نگفته باشد　　عیب وهنرش نهفته باشد
هر بیشه گمان مبرکه خالی است　　شایدکه پلنگ خفته باشد

kavl-i hükmiyanesiyle ahvâlini bilmeden bir şahıs hakkında bile su-izanda bulunmayı men itdiki halde, koca millet-i İslamiyeye karşı su-izanda bulunmak iñ büyük cür'et ve cesarete tevakkuf iden keyfiyetlerdendir zan iderim.

Bîdil unvanıyla tehallüs iden şair-i müşkilpesendniñ asıl ismi Abdulkâdir olub *Kamusü'l-A'lâm* cild 2 sahife 1428'de mezkûr Bîdil'dir. Kendisi İran şuârâsındandır.

---

[170] *Şûrâ*, no.6 (15 Mart 1911), s. 163.

Sülâle-i Timuriye'den olub 977'de tevellüd 1015'de cülus iden, şair ve edebiyata pek meraklı olub *Cihangirnâme* isimli gayet güzel bir şiir kitabı yazan (bu kitab İngilizçe'ye de tercüme olunmuşdur) Cihangir Şah'nıñ zamanında yetişmiş, Hindistan'a kiderek padişah müşârün ileyhiñ ta'zim ve iltifatına mazhar olmuşdur. *Nikât-ı Bîdil*, *Rukaât-ı Bîdil* ve *Çerhar Unsur* namlarıyla üç kitab yazmışdır. Kitablarınıñ herbiri, hususiyle *Nikât-ı Bîdil* müşkil ve muglaklıgıyla meşhurdur.[171]

Şul derecedeki Farsîyi pek güzel bilen üdebâ-i İran'a ve Buhari'ye arasında *Nikât-ı Bîdil*'ni hakkıyla añlayabilen zevat bir eliñ barmaklarıyla sanalaçak kadar nadirdir.

Kendüsine karşı; añlaşılmıyan şeyleri niçün yazıyorsun? sualini irad iden zâta: "Sen niçün yazılan şeyleri añlamıyorsun?" cevab-ı müsekkitni virdiki mervîdir. Pek âlî bir üslub ile yazmayı sever ve: "Yazılan şeyler pek kolay ve âsân tarzda yazılırsa mütebezzil olur evâsıt ile eâli beyninde fark kalmaz" dirmiş.

Bu tahrir meselesi zemanmıza kadar sûret-i müttefikada haline muvaffakiyet hâsıl olmayan meseleler cümlesinden olub Fransızlar tahririn sade olmasını tercih itdikleri halde Almanlar bilakis müşkil ve muğlak olmasını tercih idiyorlar. Tahrirden maksud ifade olduğundan, faideyi ta'mim içün birinçi usûl elbette müreccah olsa kerek.

Nikât-ı Bîdil'niñ muttali' şu beytdir.

باوج کبر با کز پہلو عجزست رہ آنجا
سر موی کر بنجا خم شوی یشکن کلاہ آنجا

Bu beytni Sa'di'niñ yukarıdaki beytine kıyas idersek aralarındaki fark birdenbire köze çarpar. Sa'di'niñ beytleri sehlü'l-feham oldugu halde bunuñkiler añlaşılmayaçak derecede müşkildir. Bîdil'niñ yazdıgı şeylerniñ heman kâffesi hikemiyât ve tasavvufa aiddir. Onunçı asır bidayetinde vefat iderek Delhi'de defn olunmuşdur. Rahmetullâhialeyh. İleride – inşaallah – tercüme-i hâlini mufassal yazacagımı vaad iderek şimdilik bu kadarla iktifa ve bu karaladıgım satırları mukaddemasıyla beraber mu'teber cümleñize derc eylemeñizi rica iderem.

Âlimcan el-İdrisî. İstanbul

---

[171] Bîdil hk. Bkz. Revân Ferhâdi, "Bîdil", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 134, 135.

[II][172]

1910 [doğrusu 1911] senesi adet 6 *Şûrâ'*da Mirza Bîdil'niñ tercüme-i hâline dair biraz nerse yazgan ve "tagın da uzunrak itüb yazarmin" diye vaade itken idim. Hâzır kiçrak bolsa da mümkün kadar şul vademni ifa itmekçi bulam. Sözge kirişmesden evvel şul yılnıñ 11 adet *Şûrâ'*sında kâri Âli Ekber Nogâyef Efendi tarafından yazılgan açık hatka karşu bir-iki söz itüb ötmiyçe togru kilmiy. Efendi hakkında:

Bu sualge cevab birmek içün evvela: Hadem-i beşeriyyet olan ehil alimni başlıca bir niçe sınıfka ayırmak lazım şöyle ki:

Tabiiyyun, riyaziyyun, ruhiyyun, ahlakıyyun, ilahiyyun, tıbbiyyun, siyasiyyun, harbiyyun, hukukıyyun, cografiyyun, iktisadiyyun ve müverrihîn ilh.

Saniyen: Bu sınıflardan her biriniñ meşgul oldukları mevzu ile takib itdikleri gaye ve maksudnı bilgülemek derkâr.

Salisen: Bunlarnıñ bahs itdikleri mevzular ile közetdikleri maksudlarnı birbirine mukayese itüb kayusı bîgerek faideli oldıgını tayin ve evnesini tercih itmek kerek.

Şu halde körüliyor ki bu sualge cevab birmek pek kolay ve âsan bir iş tügil. Şunuñ içün ben bu bâbda, kendi kusurmnı itiraf itüb mucîb suretiyle tügil de sâil sıfatuyla meydanga çıgam. Şunda da bolsa okuvçılarnıñ afvlarına magruren bu hakdagi öz fikrimni de muhtasaran arz itmekçi bolam.

Sözime mukaddeme olmak üzere şunı söyleyim ki, beşeriyyetniñ terakki ve teâlisi içün yukarıda sanalgan sınıflarnıñ hemesi de lazım ve insanlar bu sınufıñ kâffesine muhtacdırlar. Lâkin ihtiyac bilen ihtiyac arasında fark bar: Bazılarına ihtiyacı, teneffüs içün havaga ihtiyacı kibi, bazılarına ihtiyacı gazaya ihtiyacı kibi, bazılarına ihtiyacı ise, libas ve meskenge ihtiyacı kibidir ilh. Bunlarnıñ hemesi de ihtiyaç ise de tabiî aralarında pek zor [büyük] farklar vardır. Sözmini tekrar item, insanlar terakki ve tealilerinde hiçbir istisnasız, başkalarıyla beraber bu sınıflarnıñ kâffesine de muhtacdırlar. Çünki benim itikadımca "muhabbet-i umumiye" veyahut "muhabbet-i beşeriyye" fikirleri tatlı bir hayalden ibaretdir. Bu fikirni terviç itüvçi: Eflatunlar,

[172] *Şûrâ*, no.2 (29 Ocak 1912), s. 42, 43.

Gaffarîler, Celâlîler, Sadîler, Hügolar, Tolstoylar daima pek az bir ekalliyetde kalmışlardır. Ve bu eslâf-ı izâmnıñ halefleri olan ve şu mukaddes fikrniñ tevessüüne hidmet itmek isteyen zevât-ı kiramnıñ dahi hal-i hâzırda maksadlarını ta‘mîm itarge muvaffak olmadıkları kibi yakın veyahut uzak bir istikbalde de muvaffak olabilmekleri pek baîd bir ihtimaldir. Ama ben kendi hisseme: "ليت الفكر يعم يوما diyerek bu zevatnıñ muvaffak olmaklarını her daim temini item. Lâkin yukarıda arz itdikim kibi bu maksud tatlı bir hayalden gine ibaret bulganlıgından fi‘len bu maksudka hidmet ite almiym. Mutasavvıfanıñ ba‘z efkârını tedkik iderken İmam Gazali'nin "الافكار عالية والادانة واهية didiki kibi fikr ne kadar âlî ise de sebeb o kadar kasırdır. Sözmini tenbid içün dahi şehir merhum Namık Kemal Beg hazretleriniñ bir makalesini tercüme itmekni münasib kördüm bakıñız ne diyor:

> Hikmet-i tecrübîye (ki dünyanıñ iş bu kördükmüz kemalat ve terakkiyâtına her şeyden ziyade hidmet itmişdir) bu kadar faideler ile beraber iki asırdan birli her türli çıkarını üstün üstke kitürüb; fikrlerde ni kadar itikadlar, köñüllerde ni kadar hisler var ise hemesini birer birer nazır tedkikden kiçirmişdir. Hiçbir fikr ve hiçbir itikad yokdur ki hikmet-i tecrübiye ileginden kiçirilmiş ve anınla süzülmüş olmasun. Tecrübe ismiyle hakikat izlevçiler arasında izlegan nerselerini yalñız maddiyat içinde tabmaga tarışuvçı pek küb muahez ve müntekidler körlür ki dünyada köz ilen köznimi ve kul ilen totulmiy turgan her ne var ise anı mevhûm veya mâdum hükmünde tutmakçı bulalar. Umumnıñ faidesinden başka hak tanımiyler. Tasarrufka sirkat ve verâsetke gasb, nikahka da esaret diyler. Yani bunlarnıñ hiçbirsi bolmasun diyler. İşte insaniyetni şuşı noktadan temaşa itüvçilerdir ki eger anlarga mukaddes olan vatan fikrinden bahs itülse, özlerniñ turgan memleketlerni mesela Fransiyeni tasvir itüb: "Vatanını tayin itken mâda bir niçe miñ mazlumnuñ kanı yahud ba‘z bir diplomatlarnıñ kalmiy ile sızlamış bir hat merhumdan ibaret tügil mi? Munuñ şikilli [gibi] akl ve tabiat ilen hiç de münasebeti olmiyçe yalñız mevzuat-ı beşeriyyeden olan ve insanlarnıñ uhuvvet ve itilaflarına mâni olmakdan başka dünyada hiçbir tesiri ve kıymeti olmayan bir vahimeniñ insaniyet nazarında ne hükmü olabilür?"

diyler.

Evet, sâni-i hakîm olan cenab-ı Hak insanlarnıñ fikrini darb [çarpım] cedveli veyahud hendese mikyası şikilli tefâvütsüz yaratmış olsa idi o zaman dünyada aile, milliyet, mesken, vatan fikirleriniñ vücudu mümkün olmaz idi. Ol vakıt yalñız maddi faidelerden başka hiçbir nerse oylanılmaz idi. Lâkin cenab-ı Haknıñ mukteza-yı hikmeti olarak insanlar başka sıfatda ve başka hasiyyetde halk olunmuşlardır.

Akl: (2x2= 4 davasını) ni kadar bedâhetle kabul iderse, vicdan da bir kadın ile bir erkek arasında meyl-i tabii ve kabul-i şer‘î ile irtibat ve nikâh hâsıl olsa bir aile vücudge kilür hükmünü o derece bedâhet ile tasdik idiyor.

Akl: “Murabba başkadır müselles başkadır” kaziyyesiniñ hakikatine ni derece kuvvet ile hüküm eyliyorsa; vicdan da “vatan başkadır hâric vatan başka” sözüniñ sıhhatine şuluk [şu] derecede itimad idiyor.

İmçak balası bişgeni, balalar üyini turgan yerlerini, yaşlar maişet ite turgan orunlarını, kartlar kuşe-i feragtelerini, evlad-ı validesini, peder ailesini ne derecede bir his ile sever ise; insan da vatanını aynı derecede, belki daha ziyade bir his ilen sever. İnteha.

İşte büyük vatanperver Namık Kemal Beg hazretleriniñ sözü ne kadar togru bir söz, “ان من البيان لسحرا” cümlesine mısdak olacak mucize bir ifade!

Mukaddemada irâd-ı kelam iderken hadden biraz hârica çıkdıgımdan, söz uzadı. Lihaza şimdilik yalñız fikir ve davamı zikr idüb delilini kelecek numeroya terk iderim ve minallahittevfik.

Davam: İnsaniyete eñ çok hidmet idenler ahlâkiyûn ile etibbâdır.

Âlimcan el-İdrisî. İstanbul.

> "Bî-tahkik ve bî-tetkik bazı kitab ibarelerine taklit idüb meydanga koyulmuş her nerse husûsunda, şeref-i millimizni sakliymiz diyb malumat-furuşluk kılucılarnıñ ahvâline mütehayyir ve müteessif olmamalı. Elbette bu töre (!) malumat-furuşluk şeref-i milliyemizni saklav bolmasa kerek, belki milletimizniñ yüzüne karagına yagu bolsa kirek"

diy.

Bundiy açı açı [acı acı] sözler, hiç tanımayan ve bilmegen bir kişige karşu yazılgan açık hatda tügil, yabıgında da yazılmaska tiyüşlü [gerekli] bolsa kerek. Til birlen her şey söylerge, kalem birlen her nerse yazuvga mümkün bolsa da, bu ikisini edeb ve insaf dairesinde idare itmek kâr-ı akıldır.

On birinçi asır bidayetinde birine hataen "onunçı" yazılmış. Bir de Şeyh Saadi'niñ "هر بیشه گمان برکه خالیست" mısranıñ ahirine "فکر مسلمانها ازعلم لا گریست" mısrasını koşmak, süte su katmak kabilinden bir şeydir. Ashâb-ı mütâlaadan her birine âyât ve ehâdisden başka her şey kâbil-i tenkit olundugunu, hiçbir fenge dair yazılgan kitablardan hiçbirisiniñ hatadan sâlim olmadıgını, bilhassa tarih ve terâcim-i ahval fenleriniñ senet ve mehazlarından başluçaları rivâyet-i menkûle olduğundan, bunlarda hatanıñ tagın da kübrek bolaçagını bilmek ve her okudugu bir kitabnı bir nazar-ı tenkit ile karab okumak lazımdır.

Mene şul bik küb hata itüçiler cümlesinden olarak min de Mirza Bîdil'niñ tercüme-i halinde hata itkenmin. Bu kün şul hatamnı itiraf itüb tashih ider ve bulay tashih itüge muvaffak olmaklıgım Buharalı şerikim edib-i muhterem Sadreddin Aynî Efendi'niñ muâvenetiyle olganlıktan şuşı fırsattan istifade itüb muhterem şerikime alenen arz-ı teşekkür item.

6 aded *Şûrâ'*da Bîdil'niñ tecüme-i hâlini muhtasar bir suretde yazgan Buhara'dagı şerikim Sadreddin Efendi'ge hat yazub bu hakta mufassal malumat soradım. 1911 sene Mart 3'te cevab hem aldım ise de birçok sebeblerden tolayı bu vakıtga kadar tercüme itüb yibere almadım. Şimdi tübende [aşağıda] yazacakım şeyler, şu aldıgım ferisiü'l-ibare mektubnuñ aynen tercümesidir:

> Mirza Abdulkadir Bîdil'niñ tercüme-i hali on ikinçi asırda Belkiramlı Mir Âzad tarafından te'lif olunmuş Hizane-i Âmire isimli tezkirede, hem de Siraciddin Hannıñ telif kerdesi olgan *Mecmaü'n-Nefais* de mezkûrdur. Bunlar her ikisi Mirza Bîdil'ni Hindistan şûarâsından saniyler. Binaberin, Şemseddin Sami Beg'niñ "İran şurasından" dimesi muvâfık-ı hakikat olmaska kerek. Mirza Bîdil'niñ tarih-i tevellüdü yazılmamış ise de tarih-i vefatı "Mirza Bîdil ez-âlem reft"

mısraı olarak kayd olunmuştur ki 1133 senesi dimekdir. Şu halde tarih-i tevellüdünün sizin yazdıgınız kibi 977 olmayıb 1077 olması lazım kelir.

Mirza Abdulkadir Azim-Âbad şehrinde togmuştur, Maveraünnehir'de ikamet ite turgan Türk kabilelerinden Barlas kabilesine mensubdur. Azim-Âbad'da togdugu halde ömrünüñ kübregini Bengale şehrinde kiçirmişdir. Yigitlik zamanlarını Muhammed Âzim Şehzadeniñ hizmetinde kiçirdi. Şehzadeniñ hizmetkârlarından biri şehzadeye Mirza Abdulkâdir'niñ şair oldugunu ve pek güzel şiirler inşâd itdigini söyledi. Bunuñ üzerine şehzade kendüsi içün bir kaside-i methiye yazmasını Mirza Abdulkâdir'e emr itdiyse de Mirza Efendi bu dalkavukluknı (tarilke [tabak, çanak] tutuvnı) kabul itmedi. Dostları ni kadar yalinseler de kabul itmeyüb suret-i kat'iyede red itdi. "Min mundain [bu gibi] تملق ve meddahlıknı hiç de kabul ite almam" diyerek şehzadeniñ hizmetinden istifa edib Şah-ı Cihanabad Dârüssultanesine gitdi ve ömrünü kalgan kısmını şunda ötkerdi [geçirdi]. Mirza Bîdil gına-i kalb sahibi, âlicenab bir zat olub agniyâ ve ümerâ kapusına hiç kitmez, bilakis onlar Mirza'nıñ huzûruna kelürler ve onu ta'zim ve tekrim iderlerdi. Nüfuz ve iktidar sahibi ümerâdan birisi Mirza'ya bir mektub könderüb üyine [evine] davet itdigi zaman:

دنیا کر دهند نه‌خیزم ز جای خویش
من بسته‌ام خنای قناعت بپای خویش

beytni cevab olarak yazub ibermiştir (Beytniñ manası: Eger baña dünya kadar mal ve cah virseler de ben yerimden turmam [kalkmam]. Çünkü ben ayagıma kanaat kınası bagladım. Yani kanaatkârmın. Şunuñ içün törelerge ve baylarga temlik itüge ihtiyacım yok dimekdir). 1133 senesi Saferü'l-hayrıñ üçüncü künü vefat iderek, "Şah-ı Cihanabad" beldesindegi hanesiniñ kurasına defn olundu. Müellif Mir Azad Efendi tarih-i vefatı hakkında tübündeki iki beytni inşad eylemiştir ki soñ mısraı tamamıyla tarih-i vefattan ibaret olur:

سراسر کرده ارباب سخن ازغم اباد جهان خرم رفت
کفت تأریخ وفاتش آزاد: «میرزا بیدل ازعالم رفت».

Buraya kadar hazane-i amireden menkuldur. Üstazlarımızınıñ ağızlarından işittigimiz malumat da mundan artık tügil. Şul kadar bar ki bazı bir rivayete köre Barlas kabilesi Emir Timur'nuñ askeri ile beraber Hindistan'ga gitmiş. Ama asıl tavattun [vatan] itdikleri yer Buhara tevabiinden olan Şehr-i Sebz (Kiş) şehri ve etrafı imiş. Şu halde Mirza Bidil'niñ özü Hindistanlı bolsa da âbâ ve ecdadı Buharalı oluyor dimekdir.

على ای حال Mirza Bidil'niñ Türk oglu Türk oldugu müttefikünaleyhdir. Külliyatı 1399 sene-i hicriyede Bombay'da Saff-derî matbaasında tab' olunmuştur. Münderecatı ber-vech-i zir on iki kısma münkasımdır. 1. *Dibace*; 2. *Mesnevî-i İrfan*. İkisinin mecmu'u 160 sahife ve 11700 beyt; 3. *Tavr-ı Marifet-i Mesnevî.* 19 sahife; 4. *Nükat.* Nazım ve nesir olarak hakayık-ı maarif beyanında 28 sahife; 5. *İşarat ve Hikâyetleri. Muhtelif Bahrlardan* 18 sahife; 6. *Rikaları ve Mektublar*. 52 sahife; 7. *Çehâr Unsur.* Nesir ve nazım olarak 36 sahife; 8. *Mesnevî-i Muhit-i A'zam.* 8 bâb üzerine; 9. *Uzliyat.* 356 sahife ve kırk bini mütecaviz beyt; 10. *Rubaîyat.* 100

sahife, yedi bin kadar beyt; 11. *Mesnevî-i Tılsım-ı Hayret.* 52 sahife, 3500 beyt; 12. *Kasideler. Tarihî Kıt'alar* ve *Terci'ler.* 68 sahife, 4500 beyt.

Mirza'nıñ külliyatındaki beytleriniñ miktarı doksan biñden artıkrakdır [daha fazladır]. Bu kadar müteaddid mevzulara dair yüz bin kadar beyt inşad itdigi halde gayet muglak ve müşkil ibareler ilen yazılmış oldugundan eserlerinden istifade bik mahduttur. Mirza Bîdil'ge nisbet ile meşhur olmuş *Şah Cihannümâ*'nıñ da Bîdil'ge nisbeti yañlış bolurga kerek. *Tezkere-i Amire* ile *Tezkeretü'n-Nefais'*niñ hiç birinde tarih-i tevellüdü mezkûr tügil ise de tarih-i vefatınıñ 1133 hicrisi oldugu muhakkakdır. Şuna köre tevellüdü yukarıda didigim kibi 1077 olmalıdır. Muasırı olan Mir Lütfullah Han'nıñ 1101 senesinde vaki olgan izdivacını tarih içün bir kaside yazmış olması da bunu müeyyeddir. Bu kasidesini de öyle üstazane tanzim eylemişdir ki her mısraı izdivaç-ı mezkûr hakkında bir tarihdir. Ber-vech-i ati bir beytni nakl ediyorum:

اوٰلات سعادت دو کو کب شیرازهٔ الفت دوهمزاد

Mirza'nıñ ana lisanı Urdu lisanı idi; Farsini soñradan tahsil itdi. Fevkalâde zeki ve muktedir oldugundan tahsil eyledigi bu lisan-ı Farsini tevsi' eyledi. O derecede ki ihtira ve istimal eyledigi ıstılâhât-ı edebiyeniñ mikdarı pek büyük bir yekûne bâligdir.

İşte buraya kadar mektubuñ aynen tercümesidir. Bundan soñra da şerif-i muhterem Sadruddin Efendi'niñ numune içün irat itdigi iki sahife kadar nükât, uzleyit ve rubaniyat içinden hatime-i makâl olmak üzere yalñız bir rubaisini zikir ve tercüme ile iktifa idecegim:

بنیاد جسدکه کارگاه آسمانست
روزی دوز حکمت طبیعی برپاست
بر صوم وصلات بر میفزا اینجا
تعدیل بهر امر کمال عرفانست

"Cenab-ı Hakkıñ mazhar-ı ifâli olgan cismiñi terbiye et.

Terviz-i nefs edecegim diye sabit olgan kavanin-i tabiiye hilafında hareket itme.

Savm ve salatı miktarı meşrundan fazla kılurga, yani nevâfil ilen pek ziyade iştigale meyil itme.

Zira her işte i'tidal kemal-i irfandır."

Âlimcan el-İdrisî. İstanbul

2.9. "İnsanlarga İñ Küb Hidmet İtüvçiler Kimlerdir?"[173]

2.10. "İstanbul'da Pek Mühim Bir Konferans"[174]

Mart 30'unda Şark Tiyatrosu'nda Yusuf Akçura, Ahmet Agayef ve Rıza Tevfik beyefendiler tarafından Türklüge dair pek mühim hutbeler söylendi. Bu konferans mundan bir hafta mukaddemgine şuşı kişiler tarafından verilmek istenilüb de palitsiye tarafından men olunmuş bir konferans veyahut şunuñ soñu idi. Buña sebeb olan şey de *Tasvir-i Efkâr* gazetesiniñ başmuharriri Ebüzziya Tevfik Begi'niñ gazetesinde Tatarlar aleyhine yazdıgı bir makale idi.

Bu defa konferans Rusyalı İslam ve Kırım Talebe Cemiyetleri ilen Tatar Cemiyet-i Hayriye'sinin teşebbüsleriyle ve bu üç cemiyetiniñ taht-ı himayesinde olarak verildi ve gayet mükemmel oldu. Tiyatro binası dolu hiçbir oturulacak yer kalmadıgından yüzleb kişi ayakta turalar idi. Tahminen 1500 kişi var ve bunlarnıñ köbüsü mekteb talebesi idi. Konferans kiç [akşam] saat tokuzda başlayub ikide bitdi.

Tam saat tokuza perde açıldı. Yusuf Akçura Efendi sözge başlab bir saat kadar söyledi. Men bu satırlara hatiblerniñ söylegen sözleriniñ hülâsasın ve iñ ruhlu noktalarına yazam. Yoksa anlardan bazısı bir saat, bazısı bir yarım saat söylediler ve bu dört saatlik nutuklarnıñ kâffesini yazmak mümkün tügil. Olsa bile ayruca bir risale şeklinde yazmaga kirek. Añarga da menim vaktim yuk, belki yazuvçılar bulunur.

Yusuf Efendi iki mühim dava ortaga koydu ve her ikisini de pek kuvvetli deliller ilen isbat itdi. Davalardan birinçisi: Türk ve Tatar bir kavimdir; aralarında hiçbir ayrılık yokdur. Bu davasını isbat itüv içün yigirmi üçünçü Martta Fevziye Kıraathanesi'nde başlab da palitse men itkenlikten yartılay kalgan [yarım kalan] konferansda pek küb tarihi deliller kitürmiş ve bu müddeasını orada suret-i katiyede isbat itmiş idi. Bu hususta Duma çilinlerinden [üyelerinden] Tatarlarnıñ Arabça ve Türkçe okuvlarına itiraz itüb anı men itüv kirekligini Aleksiyef'ka karşu müdafaa ve Türklerle Tatarlarnıñ arasında hiçbir ayırma olmayub her ikisiniñ bir kavim olduklarını isbat içün Sadreddin Maksudof Efendi tarafından Duma kürsüsünde söylengen sözlerni Türk şivesi ilen aynen nakl idti.

---

[173] *Şûrâ*, no. 8 (15 April 1911), s. 231-232.

[174] *Şûrâ*, no. 9 (15 May 1911), s. 261-265.

Davanıñ ikincisi Türk ve Tatar kavmi hiçbir vakıt hiçbir yerde terakki ve temeddünge mâni olmamışlar, belki kay yerde bolsalar da ol yerde medeniyetniñ terakki ve tealisine pek büyük hizmetler itmişlerdir. Efendiler! Bu davanı isbat itüvü içün pek küb deliller bolsa da min sizge bir niçesi[ni] mücmelen söyliym:

1) Asya kıtasınıñ ortalarında Türklerniñ mehd-i zuhuru olan Turfan ve Orhun çaylarında bizim babalarımız tarafından bırakılmış pek çok âsâr-ı medeniye Avrupalılar tarafından taharri ve keşf itülüb Berlin ve Paris müzehanelerine nakl olunmuş ve bazıları hâzırda da o yerlerde mevcut ve bakidir. Bu asar-ı medeniye iski Türkler tarafından birinçi asr-ı hicride yani Avrupalılarnıñ hayvan derilerine bürünüb vahşet deñizlerinde yüzüb yürüdükleri bir zamanda vücudge kitürülmiştir. Dimek ki Türklerniñ pek iski ve azîm bir medeniyetleri var. Lâkin şimdiki halde kabahat ve kusur bizde ki biz bunları bilmiyoruz ve bilmek içün çalışmıyoruz da. Mesela Fransiye tarihi ve inkılabı mekteblerimizde pek mufassal bir suretde okutuldugu halde, öz bizniñ iski tarihimiz hiç okutulmiy yahut pek az okutula. Bu hakta kabahat bir derece tarihte ise de kübrek bizde, yani muallimlerde. Bir de biz babalarımıznıñ kıymet ve mertebelerini takdir itmiymiz ve anlarnıñ isimlerini ihya iteçek hiçbir iş işlemimiz. Hâlbuki Ruslar Timur'nuñ hafidi Ulug Bek'niñ nâmını ihya ve ibka içün Semerkant'a inşa itdirdikleri rasathanesinin ornına anıñ ismine bir âbide (pametnik) saldıralar. Bu Ruslarnıñ kadir şinas olduklarına delalet iteturgan bir iştir.

2) Muhammed bin İsmail Buharî, Farabi, İbn-i Sina, Zemahşerî ve Ulug Beg kibi İslamiyet'ke pek zor [büyük] hizmetler itken muhterem zatlarnıñ Türk kavminden bulunmalarıdır. Bu adamlar hakkında asırlarnıñ allâmeleri ve tarihniñ iñ zor simalarıdır. Mesela Farabi pek büyük bir zat idi. Zamanında mevcut olunan elsineniñ kâffesine vâkıf, felsefe, tıb ve musiki fenlerinde üstâz-ı kâmil ve ulûm-ı siyasiyede de yed-i tulâ sahibi bir zat-ı câmiüssıfat idi. Farabi bir âlim oldugu kadar mükemmel bir insan da idi. Asrınıñ padişahları, vezirleri tarafından kendisine pek çok hediyeler takdim olundugu halde hiçbirini kabul itmeyüb seksen yaşına kadar gayet sâde ve fakirâne bir hayat geçirdi. İslam'da felsefeniñ teâlisine hâdim olmak üzere tarih bizge üç büyük sima kösteriyor ki: İbn-i Rüşd, İbn-i Sina ve Farabi'dir. Bunlardan (yukarıda arz itdigim kibi) yalñız İbn-i Rüşd evlâd-ı Arab'tan olub İbn-i Sina ilen Farabi Türk oğlu Türktürler. Bunlar yalñız İslam feylozoflarıyla tügil; Eflatun, Aristo, Espinoza, Kant kibi bütün cihan filozoflarıyla mukayese idilecek olurlarsa, bunlarnıñ arasında birinçilikni ihraz edecek zevât-ı kirâmdırlar.

İstesem sizge tagın da [daha da] pek küb isimler sayabilirim; lâkin müddeamnı isbat içün bu beş zat hatta bunlardan birisi bile kâfi oldugundan fazlasına lüzum körmiym. Şimdi bu kadar eâzım yetiştiren bir millet hakkında niçek itüb, "bunlarnıñ kanı terâkki ve teâliye mânidir" denilebilir? Ben bu sualge cevab birüvden acizim. Mâhâzâ kıska gına bir cevab hâtırga kile. Şunu eytüb kitem: Ya nâdânlık veyahut yalancılık.

3) Asr-ı hâzırda Rus medeniyetinin iñ ziyade terakki ve tealisine sebeb olıçı gine Türklerdir. Ben sizge bunlardan birniçe [bazı] isim saniym: Rus medeniyetini kiliseden tefrik itüge ve papaslarnıñ kolundan kutkaruvga iñ küb hizmet ittüçü Kantimur Rüstem Mirza'nıñ hafidi

Dirjavin, Karamzin, Altın Ordu mirzalarınıñ ahfadından Turginef, Çagatayef, Katanof ilh. Kâffesi Türkdürler.

Şuşı kösterdigim deliller ile Türklerniñ medeniyetke mâni olmayub hâdim oldukları sabit oluyor. Anglo-Saksonlar ve Cermenler kibi kavî ve şeci‘ olduklarından, Türklerge hâdim tügil hadem denilmiş, lâkin bu yañlış bir iddiadan ibaretdir. Çünkü kuvvet ve şecaat fezâil-i insâniyeden sanalmış birer faziletdir. Evet vaktiyle Altın Ordu taştı. Zaten çürümege yakınlaşmış iski Çinlilerni, Farslarnı, Yunanilerni çürüttü ve anlarnı ezüb mahvitdi. Bu ise kavanin-i tabiadan bir kanundur. Zira bu dünyada daima kavîler yaşarlar, zayıflar daima ezilüb mahvolurlar.

İşte efendiler! Görüyorsunuz ki: Ben size kuru dava söylemedim; belki dava itdigim şeyleri tarihî vakıa ve şahıslar ile isbat itdim. Bir millet hakkında bir şey söylenirken böyle söylenmeli, yoksa kuru bir iddianıñ delilsiz sözleriniñ esbâb-ı ukûl karşusında hiçbir kadir ve kıymeti yokdur. Söylenen sözler daima delilli, akıl ve mantıkga muvafık ve hakikatge mukârin olmalı.

Yusuf Beg Akçurin şu cümleler ile sözünü bitirib perde tüşürülgen çakda ahali tarafından o kadar alkışlandı ki: Perde arasından tekrar çıgub halkga temenna ve teşekkür ittüge ki mecbur boldu.

15 dakika teneffüsten soñra perde küterildi ve Ahmet Bey Agayef kalkub tübindegiçe sözge başladı:

Efendiler! Eskiden beynennâs bir hadis-i şerif rivayet olunur “من عرف نفسه فقد عرف ربه”. Bu ne kadar dogru ve belig bir sözdür! Vâkıa bir insan özünü kâmilen bilüb acz ve ubudiyetine muttali olmadıkça teñrisine ve onuñ kudret ve azimetine muttali olamaz, olamadıkça onuñ büyüklügüne lâyık bir ibadetde de bulunamaz. Milletlerniñ hali de aynen böyledir. Bir millet kendi tarihini, şanlı parlak mazisini, asıl ve menbagını, ırk ve neslini hakkıyla bilmedikçe istikbali içün lâyıkıyla hâzırlanamaz ve kendi milletdaşı ile birleşemez. Bu iki esas olmadıkça kendi mevkiini muhafaza edemez. Mahv ve nâbud olur gider. Lihaza biz de tarih ve menbaımızı ögrenelüm. Türk, Tatar, Özbek, Kırgız ilh. Hememiz bir asıldan oldugumuznu bilelim ve elbirligiyle vakıt fevt itmeksizin terakki ve tealimiz içün çalışalım.

Ne kadar acîb bir şey! Bursa mebusu fâzıl ve muhterem Tahir Beyefendi bundan on sene mukaddem *Türkleriñ Ulum ve Fünuna Hizmetleri* isimli mühim bir eser yazub neşritmiş. Avrupa muharrirleriniñ iñ büyükleri bu eserni öz tillerine tercüme itüv içün mebus-ı muhteremden ruhsatlar sormuşlar. Hâlbuki böyle bir eserniñ barlıgından ben bugün haberdar oldum. Eger kardeşlermiz arasında minim şikillü [gibi] bu eserini okumagan kişiler bolsa anlar ile beraber özüme de pek zor teessüf itdim.

Yukarıda ta‘dad itdigim kavimler hemesi bir asıldan ve Türk oldukları halde tarih uleması onlarını mahal ve mevzu-ı cografî itibariyle üç büyük kısma taksim itmişlerdir. Şimalî, şarkî, cenubî. Şimalî: Kazan, Ufa, Samarra, Astrahan, ilh Türktürler idir. Şarki: Sibirya, Türkistan-ı Çinî ve Rusî, Buhara ve Hive Türkleridir. Cenubi: Azerbaycan, Kırım, Kafkasya ve Osmanlı

Türkleri olub bunlarnıñ mecmuu seksen milyon kadar tahmin olunur. İşte biz Türkler şu kadar efrada malik oldugumuz halde birbirimizden bî habermiz ve lihaza perişan ve zayıf olmuşuz.

Bundan soñra Osmanlı Türkleri müstesna oldukları halde başkalarnıñ ahvâl-i iktisadiye ve terakkiyat-ı ilmiyelerine dair Ahmet Beg mufassal malumat virdi. Ben burada özümçe pek mühim sanadıgım bir iki noktasını naklitecekmin.

Ezcümle: Kafkasya, Azerbaycan Türklerniñ mundan on sene mukaddem pek cahil oldukları ve aralarında Sünnî ve Şiilik ihtilafınıñ pek şiddetli ve menfur suretde olmasıdır. Şul derecede ki Tiflis'te iki idare-i ruhaniye var imiş! Bunlardan birine Ömer tarikatı ve digerine de Ali tarikatı deniliyor imiş! Biriniñ riyasetinde müftü, digerinde şeyhülislam bulunur imiş. (Ben bu hezeyannı bu künge kadar işitmegen idim. Pek mütehayyir ve müteessif oldum. Nedir bu rezalet? Nedir bu dalalet? Kimdir Ömer? Kimdir Ali? Ve nedir onların tarikatları? İslamlarda tarikat-ı garra-i Muhammediye'den başka bir tarikat de var mı? Lâkin ben yañılıyorum yahut şiddet-i infialimden dolayı tecahül ve tegafül idiyorum. İtiraf itmeliyim, evet var. Bizde var yalñız Ömer ve Ali radıallahü anhümâ tügil; Ciylanî, Yesevî, Nakşibendî ilh tarikatleri de bar. Biz muvahhid iken mükessir olmuşuz. Men Buhara'da iken ahalinin agzından: "Ya Behaeddin!" cümlesini pek çok işitir, "Ya Allah!" cümlesini ise hiç işitmezdim. Hatta bir âdem yıkılsa ve yahut bir belaya mübtela olsa "Ya Allah!" demez de "Ya Behaeddin!" der. Alla'm [Allah'ım] خلصنا من الغواية واهد صراطك المستقيم . Lâkin hal-i hâzırda Kafkasya'nıñ en kiçkine avullarında birer mekteb oldugunu ve Kafkasya ahalisiniñ umumiyetle bay olduklarını, 150 milyon Frank sermayesi ve on milyon vâridat-ı seneviyesi olan baylar bulundugunu ve bunlarnıñ himmet ve hamiyetleri sayesinde ulum ve maarifiniñ künden kün terakki itdigini söyleb tıñlavçılarnın tesirlerini izale itdi. Bundan soñ Kırım'ga nakl-i kelam idib anda üstad-ı muhterem İsmail Gaspırinski cenablarınıñ Türklügünün nigez taşı ilim ve maarifniñ Kırım'da intişarınıñ yegâne sebebi oldugunu, kendisiyle beraber Yusuf Akçura Efendinin de bu Türklük hüsn-i müşârünileyhten aldıklarından dolayı aña karşu bütün Rusya ahalisi kibi kendülerniñ de medyun-ı şükran olduklarını beyan eyledi. Azerbaycan iñ nazik bir noktadır, İran'nıñ ruhu ve muhafızıdır. İran'da hürriyet istihsal eden ve Muhammet Ali Şah'nıñ istibdadına bir sene mukavemet idüb bilahire galibe çalan Settar Han ve Bâkır Han köylü ve avam Türklerdendir. Türklük âlemine umumi bir nazar idersek tekmil Asya kıtasında Yaponlardan soñra iñ mütemeddin ve müterakki bir millet olmak üzere Türkleri görürnüz. Vakıa şimdilik Avrupalılara nisbetle çok gerideyiz. Lâkin – inşallah

– yakında onlar ile de mukayese olunacagız; hatta el birligiyle müttefikan çalışursak anlara teferruk bile idecekmiz ve bundan emin olmalıymız, diye nutkuna hitam verdi. Ve Yusuf Akçura Efendi kibi pek samimi ve şiddetli alkışlara mazhar oldu. Ve nutku tam bir saat çeyrek devam itdi.

15 dakika teneffüsten soñra perde küterildi. Edirne mebusu feylozof-ı muhterem Rıza Tevfik Efendi kalkub ahaliniñ hararetli alkışları arasında ber-vech-i âti söze başladı ve bir yarım saat devam itdi:

> Efendiler! Benden evvel muhterem arkadaşlarımnıñ söyledikleri kibi biz kendimizi bilmiyorduk. Lâkin Avrupalılara teşekkür itmeliyiz ki onlar bizim tarihimizi ve âsâr-ı medeniyetimizi tetkik itdiler. Bizi bize bildirdiler. "a'danıñ şehadet itdigi faziletden dogrusu olmaz" derler pek dogru bir söz. Avrupalılar tevsi-i mestemlekât ve neşr-i din maksadıyla her tarafnı dolaştılar. Ve pek mühim tetkikat ve keşfiyatta bulundular. Anlarnıñ bu tetkik ve tahkikleri sayesinde iki mühim fen meydanga çıktı. Biri ilm-i sünne, digeri etnografya−ilm-i milel.
>
> Bu iki fen şimdi Türk, Tatar, Kırgız, Kıpçak, Özbek, Uygur ilh isimleriyle zikr olunan ne kadar akvam varsa bunlarnıñ hep bir asıldan olub pek şanlı bir mazileri ve parlak tarihleri oldugunu, lisanları ve şimdiki yahut Arab ve Avrupalılarnıñ aslı olan Samilerniñ lisanından daha mükemmel oldugunu isbat ider. Bundan 1400 sene mukaddem, mükemmel bir medeniyetleri ve o nisbette mükemmel bir lisanları olduguna gine onlardan kalma asar-ı atika delalet idiyor. Orhun'dan tabılgan taşlar üzerine yazulmış bazı bir cümlelerini sizge nakl itiym. Bakıñız bizim şimdiki Türkçemize ne kadar yakın!
>
> "Üze Kök Tengri asdda yakın yir kıldıkda Açu babam Hakan olur" yani uzak gökde olan cenab-ı Hak astımızdagı yakın yerni yaratkandan birli benim büyük babam padişah ve imparator olmuştur.
>
> Bakıñız ne kadar âli bir fikir! Bundan 1300 sene mukaddem mükemmel bir yazuga ve bu kadar âli fikirge mâlik olan bir milletniñ ol vakıtga kadar hiç olmazsa tagın da bir 1400 sene çalışmış olması lazım tügil mi?
>
> Bu kavim yani Türkler şul 1400 sene mukaddem Kültigin nâm reisleriniñ taht-ı idaresinde Çinlilere hücum ve galebe itmişler ve onları haraca baglamışlar ve seyidü'l-kavm olmak sıfatını kazanmışlar. Bir milletniñ seyidü'l-kavm olabilmesi içün yalñız ilim ve fazilet kâfi degildir. Belki saf kanlı, âzâ ve asabı kavî olması lazımdır. Türkler kavî ve fâzıl olduklarından dolayı başka ahlaksız ve çürümüş kavimlerni ezmişler. Daha dogrusu o pis kavimlerden kürre-i arznı tathir ve tanzif eylemişler. Bu hizmetni anlar ifa itmemiş olsalar idi, holira [kolera] veyahut vebâ ifa iteçek idi. Lâkin Türklerniñ kaidesi Avrupalılarınkına muhalif olmuş. Çünkü Avrupalılar zabt itdikleri memleketlerni ogullarına taksim itdiler idi. Türk hakanları ise iñ küçük ogullarına teslim idib büyük ogullarına "siz kitiñiz özüñüz içün özüñüz çalışub kazanıñız. Bu hâzır mülk iñ küçük

kardaşñızınkidir" diyorlardı. Onlar da etrafa dagılub hâkim oluvga salih olmayan çürük milletlerini zabt ite idi.

Türkler barbar olmuşlar imiş! Bu ne dimek? Yani düşmanlarına mevlit okumazlar imiş. Elbetde okumazlar ya! Ben bilemiyorum siz bilürseñiz – rica iderim – söyleyiñiz hangi bir millet muhaberede düşman askerine iane bileti yahut aşura çorbası taksim itmiş? (Handeler ve şiddetli alkışlar) "Muhaberede muhakeme olmaz" diyorlar. Pek dogru bir söz. Ya sen uracaksıñ, ya hasım seni uracak.

Çingiz Han ne kadar muharebe itmiş ise hiçbirine kendisi sebeb olmamışdır. Onuñ itdigi muharebeler daima tedafüî oluş. Evvela hasım tarafından ya vatanına veyahut hukukuna taarruz vâki olmuş da bu ânı müdafaa itmiş. Bugün tarihte kahraman olmak üzere tanınıb ismi hürmet ile yâd idilmekte olan Napolyon, ittigi muharebeleriyle iki milyon nüfusuñ telef olmasına sebeb olmuştur. Çingiz'niñ muharebelerinde helak olanlarıñ miktarı ise bunuñ yarısına bile bâlig olmamıştır.

Çingiz Han ahlâk-ı hasene sahibi gayet âlicenab bir zat olmuş, ezcümle Çin kıtasını zabt itdigi zaman ahlakım bozulur korkusuyla Çin'niñ payitahtı olan Pekin şehrinde oturmaga tenezzül itmemiş.

Görüyorsuñuz ki efendiler pek şanlı mazimiz var. O kadar uzaklara gitmeye ne hacet, yakında olan şu Osmanlı Türklerine bakalım altı yüz seneden beri her türlü harici ve dâhili mâniler ve entrikalara ragmen hâkimiyet-i milliyesini muhafaza itmiş ve hiçbir zaman mahkûm olmamıştır. Bundan soñra olmasınıñ ise hiç de ihtimali yokdur. İlelebet hâkim kalacaktır. Mazimiz pek şanlı, halimiz pek ümitli, istikbalimiz ise pek parlaktır.

Bizde her şey var efendiler, yalñız bir şey eksik, râbıtamız yok ve tarihimizi bilmiyoruz. Ne zaman Türkler yendikleriyle kesb-i irtibat itseler, her bir Türk kendi tarihini ve mazisini bilse o zaman istikbal gine bizimdir. Ögrenmeliyiz; bilmeliyiz. Her şeyi ögrenmeliyiz. Zamanımız ilim ve marifet, ticaret ve sanat zamanı. Bunlarnıñ kâffesini ögrenmeliyiz. Bunuñla bizim imanımıza ve dinimize asla halel ve zarar gelmez. Niçek gelsün? Çünkü dinniñ aslı imandır, kalbîdir. O maâd yani ahiret içündir. Ticaret ve sanatıñ aslı ise ilim ve marifetdir, tecrübidir maaş yani dünya içündür. Bunlar ise tamamıyla birbirinden ayrı şeylerdir.

Giçen sene bir söz söylemiştim. Ol sözüm yañlış añlaşılmış. Şundan birli [beri] beni töhmet idiyor ve dinsiz diyorlar. Ben geçen sene nutkumda "Türkleriñ kâffesi Müselman degil" didim, bu dogru bir sözdür. Mesela Bulgarlar Türk oldukları halde Müselman degillerdir. Hâlbuki benim bu sözüm yañlış añlaşılmış. Güya ben "Türklerniñ İslamiyet ile hiçbir alakaları yok" demiş imişim. Haşa! Ben katiyen böyle bir söz söylemedim. Eger söylemiş olsam ol sözüme evvel kendim madde-i nakz olmuş olurdum. Çünkü ben hem bir Türk hem de – elhamdülillah – bir Müselmanmen. Müsülmanlık ilen iftihar iderim. Biz dinimizi, ahlakımızı, milletimizi muhafaza edelim. Avrupalılardan yalñız medeniyet maddelerini alalım.

Bu cümleler ilen nutkunu bitirdigi zaman pek şiddetli ve sürekli alkışlar ile teşyi‘ olundu. Alkışlar layenkat‘ temadî itdiginden tekrar çıkıp ahaliye temenna ve teşekkür eyledi. 10 dakika teneffüsten soñra fâzıl-ı muhterem Abdürreşid İbrahim Efendi çıkub on dakika kadar söyledi ve alkışlandı. Herkes kibi konferanstan ben de pek memnun olarak avdet itdim. Konferans gayet müfit oldu.

Âlimcan el-İdrisî.

2.11. "Ahlâk-ı İslamiye"[175]

(Kemal Bey eserinden tercüme)

Bazı bir Avrupa müellifleri – niçündür – İslamiyet'niñ tehzib-i ahlakga olan hizmetini başka mezheblerniñ hidmetleriyle beraber görmüyorlar. Yani "İslamiyet insanlarnıñ ahlakını tehzib itüvge Hristiyanlık kadar hizmet ite almadı [edemedi]" diyler.

Dünyada İslamiyet'den başka bir mezheb bar mı ki: İhsanınnı adilge şerik itüb ahlaknı vazife-i hukukiye cümlesine idhal eylemiş olsun? Dünyada İslamiyet'den başka bir mezheb [din] bar mı ki: Özüne iyargen efradını birbiri hakkında – miras bilen mahremlikten başka – kardaşlık şartlarınıñ hemesi ile mükellef eylesin?

Dünyada İslamiyet'ten başka bir mezheb bar mı ki her kim ni [ne] kesb itse malından la-ekall kırkta birini fakirlerge taksim iterge mecbur eylesün? Eger bazı müverrihlerniñ bahsitdikleri hüsnü ahlak "bir yañagına orulgan âdemniñ ikinçi yañagını tutmaklıgından ve her kimniñ dünyadan tecerrüt idib magaralarda cabılub yatuğundan [kapanıp kalmasından]" ibaret ise bizniñ itikadımızga köre bu işler ahlaknıñ muktezası tügil, belki acizlik ve zayıflıknıñ neticesidir. Mekârim-i ahlâk ise, acizlerniñ işi tügil belki ashâb-ı iktidarnıñ sıfatıdır.

Malumudur ki delil, insanga bilmegen nerselerini ögretür, tarih ise fikirniñ unutkan şeylerini muhafaza iter. Binaenaleyh biraz da İslamiyet'niñ iñ evvel zahir oldugu zamanlarını oylab [düşünüp] karayık [bakalım]. Ba'sından evvel Arablar içinde – Sa'd bin Ebî Vakkas (radıyallahü anh) eytkençe [söyledigi üzere] acemzâdelerni ötürüb [öldürüp] anlarnıñ mallarını talavçılar, iñ fazıl ve şeci' âdemlerden sanalalar idi. İslamiyet'niñ şu şundîy bir kavm içinde zahir bolub da alarnıñ kalblerini paklav ve halklarını tüzetüv hususunda körsetken mucize-i bâligası niçek itüb inkâr olunur? Hazreti Sıddıyk (radiyallahü anh) bik küb mal ve servetge malik oldugu halinde bütün mülkünü din kardaşlarınıñ muâvenetine sarf itüb, özü fakir bir âdem halinde yaşavnı ihtiyar itdi. Malının ne hükmü kalır ki: Hayatınıñ her dakikasınnı İslamiyet ve insaniyetniñ iñ kiçkine [küçük] bir işi dogrusunda feda itdi. Her kün bir nice şehit olur da ezâ ve cefalar kördügü halde itikadını yaşar ve bulay dursun. Bilakis issi kavimler, keskin taşlar üstüne çıgub bülent tavuş [ses] bilen halkga ilan itüvden kiri durmadı.

[175] *Şûrâ*, no. 14 (15 İyül 1911), s. 420-425.

Garda bir niçe kiçeler ayagını yılanlar ve çıyanlar çakdıgı halde muteda-yı mukaddesine karşu olan fedakarlıknı izhar itüvden uyalub bir mertebe olsun "of!" dimedi. Halife oldugunda iñ evvel halifenin aña itaati anıñ hakka itaatına baglı oldugunu ilan itüb bütün cihannıñ haset itdigi halifelik makâmında bekâ ve devamnı ahaliniñ istevine ta'lik itdi.

Hazreti Peygamber irtihal itdikten soñra Mekke, Taif ve Medine'den başka bütün Ceziretülarab ahalisi mürtet oldukları ve Mekke ile Medine'degi Müsülmanlarnıñ hemesi de mürtedlerge karşu yumuşaklık bilen muamele itügü fikrinde bulundukları halde, vücudunuñ zaifligi ve yaşınıñ kartlıgı ile beraber yalñız başına bütün cihanga karşu turdu "cismimni yüz miñ parça itseler de peygamberimniñ bir emrini bir dakika olsa da kiçiktirmek ihtimalim yokdur" diyerek mürtetlerge karşu ilan-ı harb itdi ve biavnillahi teala İslam'nı küfür ve irtidad belasından kutkardı. Bu suretle bazan rikkat bazan da şiddet isti'mal itüv lazım oldugunu körsetdi.

Halife oldugu halde – مضما للنفس وتنبيها للخلق – Rumlarga karşu yiberile turgan [gönderilmekte olan] askerniñ kumandanı Usame bin Zeyd'niñ üzengüsi yanında yalan ayak olarak bir niçe saatlik yol uzata bardı. Vefat itdigi zaman, Müsülmanlar arasına tefrika tüşüvden korkub, özünüñ ornına [yerine] bir halife tayin itüv lazım oldugunu ictihad itdi. Baytakgına balaları ve kardaşları oldugu halde çitden Faruk-ı Âzam Hazretlerini ihtiyar itdi. Ahaliniñ hakkı olan intihab ve biatge riayet itüb bu ihtiyarını da izhar ve tavsiye derecesinden arttırmadı. Yani "mutlaka Ömer halife bolsun" dimedi. Bütün ömrü boyunça hiç kimse anıñ bir fiilinden rencmemiş ve hiçbir fert, meşru' bir matlabının anıñ tarafından red olundugunu körmemiş idi.

Dünyada bir din, terbiye itdigi bir âdemni mundan da artık daha ne yapar? – haşa – telih mi ider? Yani Alla mı yasar?

Hazreti Faruk radıyallahu anh iman-ı cibillisini Peygamberniñ huzurunda izhar itdi. Bir üyge tügil bütün dünyada sıymaslık gayret-i diniyesi, kırk kişiden ibaret olan din kardaşlarınıñ ol vakıtga kadar yaşrin [gizli] olan imanlarını bütün cihanga karşu ilan ittirmiyçe basılmadı. Yalñız başına Medine'ge hicret itdigi zaman kılıçnı beline baglab, okunu moynuna [boynuna] asub bütün muhaliflerniñ köz aldında Kâbe-i Mükerreme'ni bir niçe mertebe tavaf iderek "men kitem arkamdan kilüvçi olursa anıñ kanı boş ve balaları yetimdir" sözüyle düşmanlarnıñ menhus çehrelerini tahkir ve paymal itmeyinçe yerinden kımıldanmaga Hamiyet-i İslamiyesi hiçbir türlü razı olmadı. Yani Kureyş

uluglarını evvela şuşı suretde tahkir itdi ve soñra akrın akrın [yavaş yavaş] Mekke'ge çıgub Medine cihetine azimet itdi.

Hazreti Sadık'nıñ vasiyeti hiçbir kimse müstesna olmadıgı halde bilumum Müsülmanlarnıñ biat ve itaatleriyle halife oldu. Sikiz yıl içinde ehl-i İslamnıñ miktarını on misli kadar arttırdı. Kumandanlarnıñ bahadırlıgı bir kişini esir itse anıñ her bir işindegi adaleti yüz miñ kişini İslamnı kabul iterge ragbetlendirüb dünyevi ve uhrevi her türlü zahmet ve meşakkatlerden âzât ite idi. Kudüs'nüñ fethine gittigi zaman bir devesi, bir de hizmetçisi bar idi. Yolda barganda devege bir saat özü atlanıb bir saat de adalet hizmetçisini atlandıra idi. Kudüs'ge barub yetkende atlanurga növbet hizmetçige togru kilgenliginden Hazret-i Emîr ül mü'minin feth itdigi mülküne, devege hizmetçini atlandırub özü tizgininden citekleb kirdi. Bu misalsiz manzaranı körüvçilerniñ bendelerge numûne olmak içün adl-i İlahiniñ yeryüzünde körünebileçcek bir derecede zâhir olduguna inanmakları mümkün idi ve şulay da boldu.

Acem Şahı Kisra (Yezdcerd)niñ müzeyyen sarayını bir darbe ile yer tübine kiçiren Halife-i İslam, topraknı döşek, taşnı yasdık itüb mescitlerde ve urmanlarda yata idi. " درفش کاویانی "ni[176] şecaat-i şimşiri ilen parçalayub askerine taksim iden halife-i vacibü'l-ihtiram elli, altmış yamalı bir hırka ilen vücudunu örte idi. Çalışmak içün bilgülegen zamanında biraz boş vakıt kalırsa beytülmaldan aldıgı bir lokma ekmegini nefsine helal itmek içün beytülmaldagi develerge öz kolu bilen katran sürte idi. İstirahat vakti olan kiçelerde bile arkasına bir kapçık ekmek alub Medine'nin etrafında yüriy, muâvenetke muhtaç bulgan fakir ve garib kişilerni izliy [arar] ve anlarnı tabub [bulup] yardım ite [eder] idi.

Bir kün sahrada Sahib Rumî (radıyallahu anh)'nıñ tizine tayanub yatar idi. Firuz isimli bir esir kelüb hocasından [efendisinden] şikâyet itdi. Şikâyetinde haksız oldugu içün Hazret-i Amr'nıñ cevablarına açulandı [kızdı] ve kitkende suikastga işaret ite turgan bir iki söz söyledi. Hazreti Halife: "Bu âdemini ötürmekçi bola" didi. Yanındagi âdemler "ye alay bolgaç niçün anı cezalandırmiysiz?" didiler. "Niyetdeki cinayetniñ cezası yokdur" cevabını birdi. Nihayet Firuz ertesi kün sabah namazında Hazreti Halifeyi agır süratde cerahetledi. Memleketniñ ulugları anıñ yanına cıyıldılar. İçlerinden birisi "Ya Emirül Müminin! Abdullah kibi âlim ve fazıl ogluñ bar, özüñden soñra

[176] Derafş-ı Kâviyani (Sasani bayrağı).

halifelikni aña havale it, biz hemebiz râzı ve memnun olarak biat iterbiz" didi. Aña: "Fatin [?] Allah! Seniñ bu sözden maksadıñ cenab-ı Hakkıñ rızası tügildir. Hatunnı talak iterge küçi yitgen bir âdemni niçek itüb halife ideyim? Ömer'niñ ehl ve evladınıñ halife bolmaga ihtiyaçları yok. Halifelik hayır idiyse biz aña irişdik, şer idiyse ol bizden mündefi' olundu. Ömer'niñ halifelikten algan mesuliyeti özüne de balalarına da yeter" diyerek cevab virdi. (filhakika, nehyi anilmünker içün bir oglunu hadd-i şer'î ilen katl iden öyle bir âdil halifeden özünüñ akrabasını eşraf-ı Müsliminge tercih itmek hatası niçek sadır olsun?) huzûr-ı saadetine kirüçiler, pederlerinden, biraderlerinde de artıkrak şefkat ve merhamet köreler idi. Hem de ecel iki eyerinin arasında duran bir hunhar müstebidniñ yanına kirgen şikillü havf ve dehşet ile çıkalar idi.

Başka bir din ve mezhebniñ terbiye itdigi adamlar içinde bize bir Faruk körsetle bilür mi? Heyhat!

Hazret-i Zinnûreyn (radıyallahu anh)'niñ fütûhat-ı celîle ve fezâil-i a'zamîysinden göz yumub da yalñız sarayında mahsur oldugu zaman körsetdigi fevkalâde merhamet ve mürüvvetine gine karasak bir mezhebniñ mukaddes terbiyesini isbat itüvge yeterlik delil tabarmız: Âsiler daima mazlum halifenin kanını içmekçi bolalar idi. Hatta bir içim sonu men itüv derecesinde azabladılar. Şefkatli halife ise özünün taraftarlarını mukateleden men itüvden başka bir nerse oylamîy idi. Kendisini öltürmege kast itüvçi düşmanlarını hayatlarını saklamaga tırışkan [çalışan] başka bir hükümdar ve padişah tarihlerde hiç görülmüş müdür?

Bir mezhebniñ tehzib-i ahlak husûsundagı tesiri insannıñ tabiatını feriştelikge eylendirse de bunlardan daha mükemmel bir insan yetiştirebilmek kâbil midir?!!!

Hazreti Murtaza – kerremallahü veçhe – Kureyş'niñ Risaletpenah efendimizge kast itmek istediklerini işittigi zaman sabahlara kadar ferrâş-ı saâdetde yatdı. Üyiniñ etrafında saklab yürgen bir niçe yüz Arab anıñ hayatına karavlıçı imiş kibi mu'tadı olan uykusundan da mahrum olmadı. Mütevekkilen alellah rahat rahat uyukladı. Soguşlarda Müselman kardeşlerinden yanında her kim olursa olsun vücudu aña kalkan bula idi. Muharebelerde yalñız kükregine bir zerre kiyüb arkasını köre bilen düşmanga kanını helâl ite idi.

Bir fetret zamanında halifelik makamına kildi ve İslam'dan iki fırka özüne kılıç çekmege mecbur boldu. Lâkin muharebelerinde daima kendilerine hücum iden düşmen askerini müdafaa itüvge himmetni hasr itdi. Yani hiçbir zaman tecâvüzî muharebede

bulunmadı. Şamlılar ise fırsat taptıkları zaman Hazreti Ali'niñ askerine bir tamçı su bir meske tırıştılar. Amma su Hazreti Ali'niñ koluna tüştükden soñra "Cenab-ı Hakkın canavarlardan dirig itmedigi sunu min insanlardan niçün men' itiym?" deyüb hasım fırkasına da su ihsan itdi. Şamlılar daima pusudan Kufîlerin canına kast ve fırka-i hak şehitleriniñ eski ayak kiyimlerine kadar yagma iteler idi. Hazreti Ali ise daima muharebeden yüz çevirgenlerini takib itmemek içün kat'î emirler bire ve maktullerniñ üzerlerinde ni kadar nukûd ve cevâhir ve libâs-ı fâhir bulunsa vârislerine tapşırmak içün hemesini hasm tarafına köndere idi. Biraderi Akil'niñ düşman tarafına iltica ittügüne razı oldu. Ama anı memnun itüv içün beytülmâlden tahsis kılınan kündelikni bir zerre kadar arttırmaga hiçbir türlü razı olmadı. Başkalardan arttıkrak müstahak oldugu hilâfet-i İslamiye şikilli zor bir devletni bir hükmünüñ rehine tapşırmak muhâtarasından katiyen kiri durmadı. Kendüsini katletmek içün cerahetlevçi Abdurrahman İbn Mülcem'ni tutub kitürdiler. Nefsi hakkında cenab-ı Hakknıñ emri sâdır olganga kadar ânıñ lezzetli taamlar ile terbiye olunmasını ve rahat töşeklerde yatıkrılmasını emr eyledi.

Dünyada bir din insan içün daha ne kadar fezâil hâsıl idebilir?!!!

İslam'dagı mekârim-i ahlak bu dört zât-ı muhteremge mahsusdur diyb oylanmasun! Sahâbelerniñ uluglarından kayusunuñ gına âli tabiatları tasavvur olunsa aralarında yuldızlarnıñ nurun dagi fark kadar gına tefâvüt körünebilür.

Cenab-ı Hasan, İslam arasından tefrika ve ihtilafnı bitürmek içün hakkı olan halifelikni Muaviye'ge terk itdi. İmam Hüseyin, zulümnüñ dünyanı kapladıgı bir zamanda yetmiş iki kişi ile bütün cihanga karşu turdu. Mahdumu Zeynelâbidin ile kız karındaşı Zeynep'ten başka bütün evlat akrabasıyla beraber hak yolunda canını feda itkenge kadar himmet ve gayret itdi. Zübeyr ve Talha Radıyallahüanhüma'nıñ halifelikge ve asıl olmakları yalñız bir muharebeniñ neticesine merbut kaldıgı halde cenab-ı Murtaza'nıñ bir niçe kelimesini işitübilen niza'dan baş tartacak kadar hakknı kabul, insafnı ihtiyar itüvde kudret ve mahâret körsetdiler. Ebu Übeyde (Radıyallahü Anh) hasmını zabt itüb ahalisiniñ haracını aldıktan sora bir zaruret bilen Humus'dan çikilmege mecbur oldugu zaman Hristiyanlarını yanına cem' itüb "biz indi hâzırda sizni muhafaza itüvge muktedir tügilmiz, şunuñ içün sizniñ haracıñızda da hakkımız kalmadı" diyerek onlardan alınmış haraç malını özlerine kaytarıb [dönderip] birdi. Abdallar hemen İbn-i Avf (Radıyallahü Anh) cenab-ı Faruk'nıñ hilafet içün vasiyet

itdigi altı ashâb-ı şûrâdan birisi oldugu halde, müzakere başlar başlamaz özünü namzetlikten çıkardı. Sa'd bin Ebu Vakkas ve Sâad bin Zeyd, sabukundan Aşere-i Mübeşşere'den olduklarından başka, birinçisi Kisra Devletni zir ü zeber eden, ikinçisi Rumlar ile olan müteaddid muharebelerde pek zor ve şanlı muzafferiyetlerge nâil olan iki büyük kumandan idiler. Şulay bola turub bunlarga nisbeten bik tübin [çok aşagı] derecedeki kişiler halifelik davâ itdikleri halde bunlar özleriniñ liyâkat ve ehliyetlerini hatırlarına kitürmiçe kûşe-i inzivânı [avlak puçmak] hükümet seririne tercih itdiler. Halid bin Velid (radıyallahüanh) Peygamber zamanında uk muharebelerde kumandan tayin itüle, şeyhin (Ebu Bekir, Ömer) hazretleri de anıñ kumandasında savaşa kiterler idi. Sıddık-ı Ekber'niñ halifelik zamanında Arab, Acem ve Rumlarga karşu icra olungan muharebelerde yüzlerçe muzafferiyet-i azîmege nâil olub "Seyfullah" lakabını almış ve ulug bir cihangir ve bütün asker-i İslamiyeniñ başkumandanı olmuş idi. Hazret-i Ömer halife olduktan soñra kumandanlıktan azl olundugu halde maal iftihar neferlikni kabul itüb daha pek küb muharebelerde hâzır bulundu.

Bu, bik zor ve meşhur sahabelerni bir tarafka koyub da, isimleri ol kadar meşhur ve maruf olmagan ashab ve tâbiinge karasak, anlarnıñ da bazılarından ol kadar mürüvvetler ve metânetler sâdır olmuştur ki akıllarga hayret virir. Vâkidî zikr ider: "Mısır'nı feth itmek içün könderilgen İslam askeri yolda giderken namaz vakti yakınlaşdıgından bir sahilge inerler ve tahâret kılub ikindi namazına başlarlar. Bu aralık nehirden kilmekde olan bir kime kumga oturur. Bunuñ üzerine namaz okuçılarnı saklab turgan askerler kimedegilerni kurtarmaga kiterler. Kiridegi düşman askeri bu fırsatnı ganimet bilerek, mücâhidin-i İslam namazda iken, özlerine hücum itmege başlarlar. Arkadagı saf hemen bütün bütün telef olur. Başka saftagılardan bazıları yedi, sikiz yerlerinden cerâhetlenürler. Bunuñla beraber bu koca ordudan hiçbir fert namazını bozmaz. Huzûr-ı kalb ilen namazını ikmâl itdikden soñra silahlarına sarılub düşmanını kahr ve perişan iterler".

Muhazarâtta meşhurdur ki: "Berrüşşam gazalarınıñ birinde mücahidînden bir sâhib-i mürüvvet mecruhlarga su taşır. Mecruhlar içinde bir tanışına tesadüf iter. Sunu aña birgen zamanda başka bir mecruh ah çeker. Bunuñ üzerine bu mecruh sunu kavliyle red itüb ah itken mecruha buyurulmasını işaret ider. Sunu bu ikinçi mecruha birmek istedigi zaman üçüngü bir mecruhuñ "ve ataşah!" diyen feryadı işitülür. Bu da sunu üçüngü mecruhga könderir. Sunu alub baruvçı körür ki üçüngü mecruh şehit olmuş.

İkinçi mecruhnuñ yanına kelür, bakar ki o da vefat itmiş, derhal evvelki tanışınıñ yanına kider, bir de añlar ki o da irtihal eylemiş". Hayatından bir ramak kaldıgı zaman âb-ı hayatdan kıymetli olgan bir içim sunu özü içüb kardaşlarını susuz kaldırmaga razı olmayan, cenab-ı Hakkıñ şundiy mürüvvetli ve himmetli gazileri zamanında, bütün İslam memleketleri yar ve agyârga açık bir mihmanhâne-i âtıfet idi.

O kadar sehiler var idi ki: Yılda bir niçe mertebe yüz miñ altunga mâlik oldukları halde bazen akşam taamına muhtaç kalurlar idi. Bu fütüvvet ve mürüvvetler Müsülmanlarnıñ erkeklerine münhasır idi diyb oylanmasun muhadderât-ı İslam (namuslu kadın ve kızlar) dahi munuñ şikilli himmet ve gayretlerde özleriniñ irleri ve kardaşları ile beraber idiler. Yermük muharebesinde hâzır bulunan kadınlar Havle Binti el Ezver'nin taht-ı riyasetinde özlerine mahsus bir fırka teşkil itdiler. Bir tarafdan:

نحن بنات طارق نمشی علی المنارق
ان تقبلوا نعانق او تدبروا نفارق
فراق غیر وامق .

diyerek düşmanga arslan kibi hamle iterler ve bir taraftan bik arub, muharebe meydanından yüz çevirüb kiri kaytuvcu mücahitlerniñ karşularına çıkarak müesser ve müşevvik nutuklarıyla onlarını tekrar muharebege sevk iderler idi.

Bazı gazilerniñ "Yermük muharebesinde kadınlardan kördügümüz tazyikni düşmandan körmedik" didikleri tarihler de meşhurdur. Hatta kable'l-İslam "âkiletü'l-ekbâd" lakabıyla meşhur olgan Hind dahi o muharebede zevci Ebu Süfyan'nıñ düşmanga mukabele itüvden yüz çevirdigini kördügi zaman karşusına çıgub ve atının tizginine sarılub: "Namusunu munda taşlab kayda kaçasıñ? Müsülmanlar ile muharebe itdikniñ zamanlarda mundiy hıyanet irtikab ite idiñ mi?" diyerek asabiyyet-i insâniye ve hamiyyet-i diniyesine temas itecek sözler ile yeniden muharebe meydanına çevirmiş idi.

Bu âli hasletler yalñız ashab ilen gine kâim tügil. Anlardan soñ kilen eşraf İslamga dahi şamil idi. Vâkıâ, müteahhirîn hayrat ve hasenâtta mütekaddimîn derecesine kadar varamamışlar ise de başka milletlerniñ haline dahi tenezzül itmemişlerdir. Hak ve adalet içün cellat karşusında, zindan içinde, tayak astında şehit olgan eimmeniñ [imamların], müçtehidniñ, ulemanıñ, sulehânıñ, ekâbirniñ eşrafnıñ her birinden birer vak'a nakl olunmak istenilse, kâmus kadar bir kitab vücudka kelür. Kudemâ-yı İslamdan iki yüz miñden artık hamiyetinden, zulm aleyhinde şehit boldular.

Diyanet ve adalet cihetlerine sarf olunan bir mekarim-i ahlak ve fezâil-i insaniye, en küçük ve âdi meseleler hakkında da carî idi.

Ahlak kitablarında meşhur olgan hikâyelerden ki: Vaktiyle İskenderiye'de Müsülmanlarnıñ bir mescitleri yanar. Bunuñ üzerine Müsülmanlar Hristiyanlardan şübhelenirler. Bir niçe cigit birge cıyulub intikam içün Hristiyanlarnıñ mülkündeki bir üynü yandırırlar. İskenderiye valisi bu cünhanıñ faalini taba almaz. Zâlim bir hâkim oldugundan İskenderiye'de gayret ve şecaat ile meşhur ni kadar Müsülman cigitleri var ise hemesini tutturur. Kiçkine kiçkine kagıdlarnıñ bazısına "katl" bazısına "kat' yed" bazısına "af" yazar ve bu kagıtlarını kur'a usûlüyle tutturdugu adamlarga taksim ider. Her kim kur'asına çıkkan cezaga muntazır olub turdugu zaman, aralarından birisi kagıdına karab "katl" yazulmış oldugunu körgeç me'yus olarak: "Ölüvüme teessüf itmiym, lâkin bir validem bar, minden başka terbiye itüvcüsü yok, min ölgeç anı kim terbiye ider? diye kaygıram" diyüvine yanındagi cigit: "Birader! Benim kur'ama af tesadüf itmiş, hiç kimsem de yok, eyde kagıdlarbızını alamaşiyk [değiştirelim]" der. Evvelgi cigit, bu kadar zor fedakarlıknı kabul itüvden tartınır. Bu ise tekrar teklif ve teklifinde ısrar ider. Anlarnıñ etrafında bulunub bu maceranı işitüvçi âdemlerniñ kalblerindeki fedakârlık galeyan ider. Kimisi bildikniñ, kimisi hiç bilmedikniñ yoluna canını feda itmege hâzırlanur. Katl olunaçak âdemlerden bunlarıñ âdedi kübrek bulganlıkdan müsabakaga çıkarlar. Akıllarga hayret biruvçi bu fedakârlık zalim valiniñ taş kalbini de arıtur. Vali de bu civanmertlerniñ cümlesini birden âzâd ider.

Efrâd ve ahâli bir taraf tursun, tahakküm ve tagallüb ile muttasıf olgan hâkimler ve emirler arasında da o kadar fazilet sahibleri var idi ki: Halleri hamiyet fırkalarınıñ mürüvvet ile meşhur olgan iñ nâmdar reislerine gıbta olunacak bir numûne idi.

Muaviye-i Sâni nefsânî garezleriniñ ve yaşlılık heveslerinin iñ kuvvetli zamanında aldıgı nâçar terbiyeniñ bütün bütüne hilâfını izhâr itüb, vâsıl oldugu halifelik mesnedini – bilistikkak vâsıl olmadıgı içün – dünyada hiç misli görünmemiş bir insaf ile terk itdi ve yerine başka bir ehil ve müstahak olgan bir zatnıñ intihâb olunmasını ahâlige tavsiye itdi. Tarihlerge dikkat olundugu halde evâil-i İslam'da hilafetge tâlib olan bir kişi körünürse; hükümet, ayagına kildigi halde red eden, hiç olmazsa on zâtka tesadüf olunur. Süleyman Emevî bu kadar kardaş ve evlâdını bırakub halifelikni Ömer bin Abdülaziz'ge terk itdi.

Ömer bin Abdülaziz o emanet yükiniñ kendüsine yükletilmesi içün, belki bir haris âdemniñ saltanat içün sarf iteçegi himmetlerden daha ziyade himmet sarf itdi. Bilahare ahaliniñ ısrarı derecesi üzerine halifelik makamına kilgeç – kadınnıñ ziynet altunlarına kadar – her ne mevcudu var ise cümlesini beytülmalga könderdi. Halife ve sultan oldugu halde küçük bir ev, bir kaçir ve bir kat esvabdan başka bir şeye mâlik degil idi. Sind ve Berberistan ahâlisiniñ yarısı din-i İslam'nıñ şerefin anıñ adaletinden istidlâl itüb Müsülman boldular. Her birisi bir türlü fikir ve itikadga iyerüb ihtilâl çıgarmakda olan altmış beş kadar muhalif fırkalar, anıñ adalet ve insafını işitüb kâffesi kurallarını taşladılar [silahlarını bıraktılar]. Nihayet kendüsünü bir köle (kul) zehirledi. Haini tutub Ömer bin Abdülaziz'niñ ölüm töşegine kötürdiler. "Niçün bu cinayetni ihtiyar itdiñ?" didi. Köle: "Düşmanlarıñ seni öldürmek içün maña miñ altun birdiler, min [ben] de şul altunlarga aldandım" didi. Halife, akçelerin aldırtub beytülmalga yibertdi. Köleniñ özüne de "eyde mundan [haydi buradan] kit, yoksa min ölgeç [öldükten sonra] kısas içün seni de öltürürler, diyb huzûrundan kovmaktan başka bir muamelede bulunmadı.

Meslemed bin Abdülmelik – otuz seneden artıgrak asâkir-i İslamiyeniñ başkumandanlıgında bulundı. Rumlar ve Türkler ile bir niçe yüz mertebe soguşub hemesinde gâlib keldi. Bütün asâkir-i İslam anıñ kol astında her emrine itaatli bir halde iken, birniçe mertebe halife almaşuvları boldı. Ul zamanlarda eger tilese halifelikni öz koluna almak bik âsân idi. Çünkü heme asker ânıñ kolunda idi. Hâlbuki hiçbir vakıt mundiy işni hayaline de kitürmedi; kumandanlıgına kanaat itüb itaatden ayrılmadı.

Benî Ümeyye hanedan saltanatnıñ eşrafından, Endülüs kıtasınıñ ikinçi fatihi hükmünde olgan el-Muzaffer halifelik növbeti özüne kilgen çakda [sırada] hiç de kabul itmiyinçe kemâl-i memnûniyet bilen kardaşınıñ oglu Abdurrahman-ı Sâlis'ge terk itdi ve özü ânıñ hizmetinde bulundu.

Musa bin Nusayr Trablusgarp'dan şimâlen İspanya'nıñ müntehâsına, cenûben Kanarya cezîrelerine kadar uzalmış bu kadar kiñ memleketni tamamen feth itüb adalet ile hâkim olub turdugu zaman, düşmanlarnıñ igvâsıyla halife tarafından azl itülüb Şam'ga kitürtildi. Hatta Endülüs'de hâkim olan oglu Abdülaziz'i ötürtüb (ol zamandagi âdet üzerine) kesik başını payitahtına kitürtmiş idi. Halife, Musa bin Nusayr'nı çakırtub oglunuñ başını kösterdi. Ol arslan gönüllü kaharman: "Ya Emirü'l-Müminin! işlegen işiñ [yaptığınız iş] yahşı iş tügil; zâhid ve mücâhid bir âdemni haksız olarak

öltürtmüşseñ” dimekden başka bir söz de söylemedi. Halifeniñ huzûrundan çıkgaç [çıktıktan sonra] bazı dostları “halife seni haksız olarak azl itdi ve ogluñnu da nâhak yerge öldürtdü” diyerek ânı ihtilal çıkarırga teşvik itdiler. Musa bin Nusayr ise “Vallah Afrika’da bir niçe yüz miñ askerim ve anlarıñ içinde bir niçe miñ azadlı kullarım bardır ki: Minim sürûrum ile mesrûr ve hazzetim ile mahzun olurlar, fakat Musa içün ihtilaf ve ihtilâle sebeb olmak ihtimaliniñ hâricindedirler, diye cevab birdi.

Sind şikilli zor [büyük] bir memleketni feth etüvçi Muhammed bin el-Kâsım, yigirmi beş yaşında iken miñ türli zulüm ve cefâ ilen katl olundugu zaman, ne de işkence astında ve ne de cellat karşusında hayatına ve ikbaline zerre kadar tahassür eylemedi. Yalñız arasıra:

„اضاعونی وای فتی اضاعوا * لیوم کریهة و سداد ثغر“

beytini tekrar itüb devlet-i İslamiyeniñ özü şikilli vücûdu lazım olgan bir askerden mahrum oluvuna teessüf ite idi.

Şu şundiy, agrâz-ı nefsâniyesini kâmil bir mücâhid ilen kahr itüb baştan ayak mücessem bir mürüvvet hâline kirmiş. Her sınıftan milyonlarca zor âdemleriñ bir milletde ve bir asırda tabuluvuna başka bir misal körsetilsün de andan soñ terbiye-i İslamiyege taarruz itüv içün sebebler izlensün.

Hazret-i Peygamber’niñ irtihâlinden Hazret-i Osman’nıñ şehâdetine kadar miktarı yüz elli milyonga balig olmuş ehl-i İslam arasında, velev bir defa olsun katl-i nefs cinayeti vaki’ olmamıştır. Şundi bir muharebe ve cengâverlik zamanında akvâm-ı İslamiyeniñ bu terbiyetine bir kere dikkat olunsun da andan soñra İslamiyetke müreccеh bir mezheb-i ahlak taharri olunsun. Yoksa bir taraftan hâzırda buralarnıñ (Türkiye’niñ) ahlakı Avrupa’ga karaganda az bozulmuş oldugu gine Avrupalılarnıñ kendileri tarafından itiraf ve tasdik olub tururken, bir taraftan terbiye-i İslamiyege itiraz itmek, bu itikatda bulunan Avrupalılarnıñ gayretsizliklerinden veyahut garezgarlıklarından başka bir şey tügildir. Bizim rehberimiz olan Peygamberimiz “بعثت لاتمم مکارم الاخلاق” buyuruyor.

Âlimcan el-İdrisî. İstanbul.

2.13. "Tevhide Dair"[177]

Tevhid: Cenâb-ı Hakkın vücûdundan ve ona sübûtu vâcib, câiz, mümtenî olan sıfatlardan, keza – risâletlerini isbat itmek içün − peygamberlerden ve onlara sübûtu lâzım, câiz ve mümtenî olan sıfatlardan bahs eden ilimdir. Bu ilme "ilm-i tevhit" denildiği gibi "ilm-i kelâm" da denir.

Bu ilim ümem-i sâlife nezdinde de maruf idi. Her kavim ve milletin rüesası din ve itikadı muhafaza ve te'bid eylemek içün çalışıyorlardı. Lâkin mesâil-i diniyenin isbatında edile-i akliyeye ve kavânin-i tabiiyeye müracaat itmezler, kendilerinin Kelâmullahı diyerek nakletdikleri menkûlata istinâden her şeyi söylerler, hatta mütenâkız olan şeyleri bile tasdik eylemeye icbâr iderler. Ve bu bâbda kat'iyen çün ve çerâ kabul itmezler idi. Daha ileri giderek akıl ve dinin yekdiğerine düşman olduğunu yine din nâmına olarak söylemişlerdi. Binaenaleyh ulûm-ı kelâmiyedeki netâic ve mukaddemâtın çoğu birtakım asılsız tevil ve tefsirler, mucizelerle korkutmak, hayâlâtla aldatmak gibi pek vâhî şeylerden ibaret idi.

Kur'an-ı azîmüşşân din içün yeni bir yol küşad itdi. O da bürhan ve istidlal yolu idi. Mesela nübüvvet-i Muhammediye isbat olunurken tekmil beligen ve fusahâ muarızaya davet olunarak iskat idildi. Kur'an'da hikâye olunan sıfât-ı ilahiye yalnız Kur'an'da mezkûr oldukları cihetle, onları herkesin tasdik eylemesini taleb itmedi. Belki her birine ayrı ayrı bürhan ikâme iderek isbat itdi. Muhaliflerin mezheblerini nakl idib onları hüccet ve bürhan ile ibtal itdi. Kur'an, fikri uyandırdı ve akla hitab itdi. Erbâb-ı ukûlün enzâr-ı dikkatlerine şu gördüğümüz âlemdeki nizam ve intizamı ve onun her bir cüzündeki ahkâm ve itkânı arz itdi. Bunlara bakıb istidlal iderek kendi vücûd ve vahdâniyetini tasdik eylemeğe davet itdi.

Maziye ait olan bir takım ahvâl-i sâbıka ve vekâyi-i sâlifeyi hikâye iderken bunların her biri hakkında mevzu kavâid-i sabite bulunduğunu

(سنة الله التي قد خلت من قبل ولن تجد لسنة الله تبديلا ـ ان الله لا يغير ما بقوم حتى يغيروا ما بانفسهم ـ فطرة الله التي

فطر الناس عليها لا تبديل)

[177] *Sırât-ı Müstakim*, VII/179 (8 Şubat 1912), s. 363-365.

ve emsâli kavl-i şerifleriyle beyan buyurdu. Asırlardan beri yekdiğerine hasım olan akıl ile dini barıştırdı. Belki de ikisini kardeş ve lâzım-ı gayr-ı müfârık [birbirinden ayrılmaz] yabtı. Bu muahat [kardeş edinme] hiçbir türlü te'vil kabul itmeyecek bir sûret-i sarîhada vukûa geldi:

"لادين لمن لاعقل له" mesâil-i diniyeden vücûd vâcib, nübüvvet gibi bazı meselelerin ancak akıl ile isbat olunabileceği aksi takdirde devr-i bâtıl lazım geleceği bilcümle Müslümanlarca – tabii cühelâ ve hümakâ müstesnâ – takarrur itdi.

Kur'an, cenab-ı Hakkı isâr-ı sâlifede tavsif olunmayan birçok evsâf ile tavsif itdi. Bu sıfatlar meyânında ihtiyar, semi, basar gibi ismen evsâf-ı beşeriyeye müşârik; vech, yed gibi yine ismen âzâ-yı insaniyeye müşâbih olanları da var. Faze lekel'l'ahu ile ihtiyâr-ı beşerî hakkında serd-i makal itdi. Bu bâbda gulüvv eden iki fırka ile mücadele itdi. Hasenata mükabil mükâfat ile vaad, seyyiâta mukâbil de mücâzât ile vaadde bulundu. Sevab ve ukab işini meşiyet-i ilahiyeye tefviz itdi. Hülâsa Kur'an beşeriyyeti tefekküre davet itdi ve bu tefekkürü de hiçbir had ile mahdûd ve hiçbir şart ile meşrût itmedi. Çünkü her bir nazar-ı sahîhanın bilahire cenâb-ı Hakkı itikâda mecbur kalacağı sahibince zâhir idi.

Asr-ı saadet böyle bir safvet-i itikadiye ile geçti. Zira Peygamber izâle-i şübhe içün bir sirac ve merci idi. Ebubekir ve Ömer zamanları da itirâzât-ı itikâdiyeden vâreste idi. Himmetler müctemian ancak ilâ kelimetullaha masrûf idi. Fürû ve ahkâmda vâki olan ihtilaflarda ise halifeye müracaat olunur. O da kibar-ı ashab ile istişâreden sonra ihtilâfı fasl ve hasm iderdi. Bu safvet-i ahlâkiye ve itikâdiye – maatteessüf – pek az bir müddet devam edebildi. Hazreti Osman'ın cülûsuyla başlayan fitne gittikçe tezâyüd idiyordu. Hazreti Osman ziyadesiyle halîm olduğundan Emeviye ahâli-i İslamiyenin başına bela kesilmiş, musallat olmuşlar idi. Binaenaleyh ateş-i ihtilal –pek haklı olarak– her cânibe sirayet idib etrafı sarmaktaydı. Tabii bu esnada şâyân-ı teessüf bazı vukûat da meydana geldi. Zira bu aralık kendine bir külah kapmak maksadıyla çalışanlar da yok değildir. Yahudilerden Müslüman olub Hazreti Ali'yi sevmekte pek ileri giden ve –haşa– Hazreti Ali'ye (Allah) diyen Abdullah bin Seba da onların meyanında idi. Osman mevki-i hilâfetine geçtikten sonra ahaliyi onun aleyhinde teşvik ve tergib eylemeğe başlandığından, Medine'den evvela Basra'ya, oradan Kûfe'ye, oradan da Şam'a bilahire Mısır'a nefiyolunmuş idi. Tabii her uğradığı yerde ahali meyânına nifak ve şikâk tohumları ekerek geçmişti. Mısır'da ise meydanı hâli bularak

istediği kadar teşvîkatta bulundu. Hazreti Osman'ın katlinde de en büyük rolü ifa eden bu herif idi. Hazreti Ali halife olduktan sonra kendisini oradan Medayin'e nefi itdirdi ise de o zamana kadar bir takım efkâr-ı bâtıla ile pek çok zevâtın ezhânını zehirlemişdi.

Bu fitneler Hazreti Osman'ın katl idilib Hazreti Ali'nin mevki-i hilafete geçmesiyle neticelenmedi. Belki gittikçe kesb-i istidad idiyordu. Beynelmüslimîn pek çok hunîn vekâyi tahaddüs itdi. Nihayetü'l-emr hilafetin Beni Ümeyye'de tekrar itmesiyle vekâyi bir dereceye kadar tahfîf itdi. Lâkin o zamana kadar ahâli-i İslamiye – maatteessüf– üç büyük fırkaya ayrılmış ve aralarındaki asa-yı vahdet kırılmış idi.

Üç fırka: Şia, Havâriç ve Mûtedilin fırkalarıdır.

Şia: Hazreti Ali taraftarları olub onu sevmekte ifrata varmışlardı ve o ifrat neticesinde Hazreti Ali'yi mertebe-i ulûhiyete kadar is'ad idib diğerleri hakkında büyük bir adâvet besliyorlardı. Havâriç: Hazreti Ali ile tarafdarannı tekfir idercesine – hakem meselesinden dolayı – Hazreti Ali'ye izhâr-ı adâvet itmişlerdi. Mûtedilin ise: Hiçbir tarafa izhâr-ı adâvet itmedikleri gibi hadd-i marufunda fazla muhabbet de göstermeyen ashâb-ı akıl ve erbâb-ı îtidal idiler.

Bir taraftan ahâli-i İslamiye böyle çirkin manzara irâe itmekte iken diğer taraftan hak olan din-i İslam kemâl-i süratle etrafa intişâr itmekde, Suriye, Mısır ve Acemistan kıtalarını şaşaa-i ziyâsıyla tenvir itmekde idi.

Bu aralık fırka-i Mütedileden bazıları usûl-i akâid ile iştigâle başladılar. Müddeâlarını nakle bina itdikleri gibi aklı da ihmal itmezlerdi; yani her iki tarik ile müddeâlarını isbat iderlerdi. Ve bunlar meyânında Hasan-ı Basri gibi eshâb-ı hamiyet camilerde ahaliye hakâyık-ı İslamiyeyi tâlim ve tedris ile iştigal iderler ve her bir şübhelinin şübhesini hallederlerdi. Dersleri gayet serbest olduğundan herkes bir mesele hakkında fikrini beyan ider ve onların meyânında mâkul olanları intihâb olunurdu. Bazı mesâil hakkında bir türlü ittihâd-ı efkâr hâsıl olmadığından burada da müteaddid mezhebler görülmeye başladı. En evvel bâdi-i ihtilaf olan mesâil şunlardır:

1- Abd kendi efâlinin hâlıkı mıdır, değil midir?

2- Büyük günah işleyib tövbe itmeden vefat iden cennetli mi cehennemli mi?

3- Sıfât-ı ilahiye zâtının aynı mı, değil mi?

4- Hüsn ve kubh aklî mı, şer'i mi?

5- Kur’an mahlûk mu, değil mi?

İşte bir taraftan böyle ihtilafların zuhûruyla mütedelli ad olunanlar bir takım mezheblere ayrılmaktayken diğer taraftan bir takım ulema daha doğrusu (duhela) âsâr-ı Yunaniyeyi Arabiyeye tercüme idib selîmini sakîminden tefrik itmeksizin felsefe-i Yunaniyeyi maârif-i diniye ile mezc itmekte idiler. Hâlbuki bunlardan bir kısmı – ki mevhumâttır – usûl-ı İslamiye ile katiyen tevafuk itmiyordu. Maahaza, avan ve ensârı, vüzerâ ve vükelâsı tamamıyla Şiü’l-mezheb olan hulefâ-i Abbasiye sevk-i cehâletle bu sınıfa muâvenet itmekde idiler.

Padişahların himayesi altında bunların işleri ilerlemekte ve gittikçe mülhid ve zındık çoğalmakta idi. Selef mezhebine temessük edenler ise yalnız ilim ve iman kuvvetiyle onları reddetmekde idiler. Lâkin bunlar red ve ibtallerinde akıldan ziyade nakle ehemmiyet verdiklerinden ehl-i İslam mütekâbil olarak iki tarike inkisâm itdi: 1) Tarîk-i nakil, 2) Vehm ile memzûc olan tarîk-i akıl. Tabir-i diğerle Zâhiriyyun ve Mevilun (melunden bir fırka İsmailiye’dir ki onlar tevilde pek ziyade ifrata giderek Kur’an’da olan salat ve savm gibi her bir amel-i zahiriyi bir serbatıniye haml itmişlerdi).

İhtilafın bir tarafını hükümet himaye idib tercih itdiğinden din siyasete alet ittihaz idilmiş oldu. Bunun içün bu ihtilaf-ı efkârdan dolayı, pek çok İslam kanı döküldü, hem de fazlasından. Dördüncü asr-ı hicri bidayetlerinde idi ki müceddid-i şehir Ebul Hasan el Eş‘arî Hazretleri İslam’ın emr itdiği tarzda akıl ile nakil beynini cem iderek ashâb-ı zevâhir ile ashâb-ı tevil meyânında bir meslek-i mutâvasıt teşkil itdi. Ukelâ-yı ümmet cümleten o zâta peyrev olub takviye ve terviç itdiler. Ve onun re‘yini ehl-i li sünnet ve’l-cemaat mezhebi diye tevsîm itdiler. Bu mezheb hatta böylece ehl-i İslam beyninde kemal-i süratle intişâra başlayınca, evvelki ikisi tabiatıyla gevşemeye yüz tuttu. İki asır kadar bir müddet zarfında o iki mezhebin sâliklerinden pek az kimse kaldı. Lâkin Eş‘arî’nin halefleri kendisinden sonra garib bir nazariye ortaya sürerek Müslümanları tekrar ihtilafa sevk itmeye başladılar.

Nazariye de şundan ibaret idi: Bir meselenin sahnına itikat eden bir adam içün onun delilinin sıhhatine de itikat itmesi lazımdır. Bereket versin ki: Bu aralık Gazâli ve Râzi gibi ekâbir yetişerek bu ihtilafın önünü aldılar. Bunlar da pek doğru olan “bir delil veyahut birçok edillenin butlânı müddeânın butlanını müstelzim olmayub aynı müddeâyı daha başka bir delil ile isbat itmek caiz olması” nazariyesini ortaya koyarak

pek kuvvetli delillerle bu nazariyelerini isbat itdiler. Deliller o derece kuvvetliydi ki muhalifler de teslim-i inandan başka çare bulamadılar. Şu suretle bu ihtilaf da hal idilmiş oldu.

Bu iki asırlık bir zaman zarfında felsefe işi de gayet yolunda gitti. Hakiki filozoflar yetişerek felsefeyi akâid-i diniye ile karıştırmadan –lazım olduğu gibi– ayrı bir fen olmak üzere takib itdiler. Müslümanların ancak terekkiyât-ı maddiye ve fikriyelerine hizmet itmeye say itdiler. Sonraları –bidâyetinde olduğu gibi– maarif-i diniye ile mezc iderek ahaliyi iğvâ ve izlâle kalkışdılar. Yukarıda isimleri geçen Gazâli ve Fahri Râzi gibi hükemâ-i İslamiye bu esnada yetişerek ilm-i kelâmda mesâlik ve mesâil-i felsefeyi tahkik ve tetkik iderek muvâfık-ı akıl olanlarını kabul, netâyic-i vehm ve hayal olanlarını red iderlerdi. İşte felsefenin ilm-i kelama karışmasının sebebi bu oldu.

Binaenaleyh, Beyzavî, İzdi'l-mille gibi müteahhirînin yazdıkları kütûb-ı kelâmiyeyi mesâil-i felsefiye ile memzuc ve mahlut görüyoruz.

Bunlardan sonra –bundan dört asır mukaddem– iş cühelânın eline geçti. Bunlar ulema kıyafetine girerek onların mahallerini işgal itdiler.

(سئلوا وافتوا بغير علم فضلوا واضلوا)

İşte o zamandan beri –İslamlar meyânında câri, belki onlara mahsus olan– tahkik ve tenkit yolu terk olunarak taglit ve taklid mesleğine gidildi. Lebler bırakılarak kuşurla iştigale başlandı. Eskiden efkâr ve mesâlik tenkit olunurken bu defa elfâz ve kavâlib tenkit olunmaya başlandı. Belki tedris ve tederrüs denilen şey yalnız bir münakaşat-ı lafzıyeden ve hiçbir semeresi olmayan ihtilafattan ibaret kaldı.

Bu cühelâ takımı –ki dört asırdan beri maatteessüf onları rüesâ-yı din ittihaz itmiş– her ne söylerlerse din nâmına idâre-i lisan iderler ve bu bâbda da ahalinin cehalet ve safvetinden istifade iderlerdi. Ahali-i İslamiye de hocasına itaat eden köle gibi körü körüne bunlara tebâiyet idiyorlardı.

Bu cühelâ o kadar ileri gittiler ki ortadan sâhib-i hamiyet bir mütefekkir çıkub da hakâyık-ı İslamiyeyi ahaliye anlatmaya kıyâm iderse bunlar hemen onu tekfir ider ve bu suretle onu ahali gözünden düşürüb sözünü tesirsiz bırakırlardı.

Ümem-i sâlifeye takliden ilim ile din beyninde –haşa– adavet bulunduğunu iddia ve ilan itmeye kadar ictisâr itdiler. Bu suretle ahaliyi tamamen cahil ve her şeyden bî-haber bırakarak kendi mevkilerini tersiyen ve menâfi-i husûselerini temin eylediler.

(وقالوالما تصف السنتهم الكذب هذا حلال وهذاحرام ، وهذا كفر وهذااسلام) Hâlbuki din-i İslam onların tevehhüm itdiklerinden bambaşka ve cenab-ı Hak da onların zan ve tavsif itdiklerinin fevkinde idi.

İşte bu suretle Müslüman çoğalub İslam azaldığından dolayıdır ki biz bu hâl-i sefâlete, bu zillet ve esârete, bu acz ve meskenete, bu fakr u cehâlete, bu zulüm ve hakârete, bu gadr ve hıyanete, hepsine bilistihkak dûçar olduk. Ve hâlâ da böylece devam idib gidiyoruz.

Âlimcan el-İdrisî

2.12. "Mekteblerimizde Ulûm-ı Diniye Tedrisâtı"[178]

Çoktan beri bu unvan altında bir makale yazub pek acı ve müthiş hakikatleri meydana koymak ve esbâb-ı insâfın nazar-ı dikkatlerini celb iderek çareler taharri olunmasını iltimas eylemek istiyor ve bir takım eşbab dolayısıyla bu arzuma muvaffak olamıyordum yahut (es-sabru miftâhi'l-ferec [Ferahlamanın anahtarı sabretmektedir.]) mesel-i meşhûruyla müteselli olarak ben sabır edeyim "elbet yakında mekteblerimizde ulûm-ı diniye tedrisâtının ıslah olunduğunu görmekle karîrü'l-ayn olurum" diyorum. Meğer ben yanılıyormuşum. Bu gibi husûsatta sabır, miftâhi'l-ferec değil, miftâhi'l-mesâhib imiş. Üç sene beklediğim halde ara sıra –pek nadir olarak– gazete sütunlarına bu bâbda yazılan bazı makalelerden başka fiilî bir şey yapıldığını mekteblerimizdeki nâ-ehil hocaları hiçbir kimsenin hatırına bakmadan çıkarub da yerlerine ehil olanlarının tayin olunduğunu maatteessüf göremedim. Ama ıslâh-ı medâris içün komisyonlar intihâb olundu. Medresetü'l-vâizîn açıldı. Dârülfünûn İlahiyat Şûbesi'nin ıslah olunacağı da söylendi. Hatta o bâbda heyet-i muallimîn meyânında müzakereler de cereyan itdi.

Bunlar bir takım etdi ve oldular ki meydanda hiçbirinin kanaat-bahş bir eseri olmadığından tatlı bir hayal, güzel bir rüya derecesini geçemezler. Meydandakiler ise zerre kadar fark olmaksızın yine eski hamam eski tastan ibaret. Eğer galat-ı hisse mübtelâ değil isem ben böyle görüyorum. Biri çıkub bunun aksini iddia ider ve davasını da misaller ile isbat iderse memnun ve müsterih olurum. Lâkin heyhat! Çünkü ne varsa meydanda. Eğer bu bâbda ibrâz-ı faaliyet eden gizli çalışanlar varsa onu bilmem.

Mekteblerimizde ulûm-ı diniye dersleri okunuyor. Fakat çıkanların ekseri dinden bî-haber olarak çıkıyorlar. Bunun sebebi ise pek zâhir. Öyle öyle uzun uzadıya fikir yormaya hacet yok: Mekteblerimizde okunan ulûm-ı diniyenin tarih-i enbiya ile vezâif-i şahsiyeden ibâdât kısmına münhasır kalması. Hâlbuki ulûm-ı diniyemizin en mühim ve en âdi aksamı meyanında bir de vezâif-i içtimaiye, vezâif-i vicdaniye kısımları vardır. Biz bunları setr ve ihmal idib İslamiyeti yalnız namaz kılub oruç tutmaktan ibaret diye telakki ve telkin itsek

(الدين لمن لا عقل له ـ الدين النصيحة لله ولرسوله ولعامة المسلمين ان صبر احدكم

[178] *Sırât-ı Müstakim*, VII/171 (14 Aralık 1911), s. 227-228.

ساعة في بعض مواطن الاسلام خير له من ان يعبد الله وحده اربعين عاما ـــ اصلاح ذات البين

خير من عامة الصلاة والصوم ـــ عدل يوم خير من عبادة ستين ـــ من قضى حاجة اخيه فكانما خدم اه

عمره سبعة مشى في حاجة اخيه ساعة من ليل او نهار قضاها اولم يقضها كان خير له من اعتكاف شهرين)

gibi hakâyık-ı ulviyeyi muhtevî olan ehâdis-i şerifeyi ihmal idib ibâdât-ı şahsiye hakkında birçoğu akvâl-i fukahâdan ibaret olan tafsilât-ı zâide ile iştigal etsek ulûm-ı diniye diye müsemmaları isimleriyle taban tabana zıt olan *Derbektâ*, *Tarih-i Âli-i Enbiya* gibi fevâidi pek mahdud olan ibtidaî kitabları *Mekâtib-i İdâdiye* de tedris etsek emin olalım bizim mekteblerimiz Ebu'l-âlâ el-Maʿarrî'nin:

"قسمان اهل الارض ذو عقل بلا دين و آخر دين لا عقل له"

didiği gibi, ikiye münkasım olurlar. Belki de olmuşlardır ve böyle olmakta yerden göğe kadar hakları da var. Çünkü mufassal tarih ve coğrafya okuyan ulûm-ı tabiiye tedris eden fünûn-ı riyaziye tâlim eden ve bu sûretle aklını tevsik ve malumatını tevsi iderek muhâkemeye alışmış olanlar 40 sahifelik bir ibâdet-i şahsiyeye müteallik mebâhis-i fer'iyeyi (malumat-ı âliye-i diniye) diye sellemehüsselam kabul edemezler. Onlar muhâkemeli bir tarih-i enbiya müberhen ve mukanna mebahis-i diniye isterler.

Zira hürriyet-i aklın meziyetini ve o bâbda şeref-sâdır olan:

(يا ايها الناس اعقلوا عن ربكم وتواصوا بالنقل تعرفوا ما امرتم به وما نهيتم عنه واعملوا انه يجتلى عند ربكم ـ ان الاحمق

يصيب بجهله اكثر من فجور الفاجر وانما يرتفع العباد غدا في الدرجات الزلفى من ربهم على قدر عقولهم)

gibi ahadis-i nebeviyeyi ulûm-ı diniye hocalarının ağızlarından işitmemişlerse de selamet fikirleriyle meziyet ve şerifi elbetde takdir iderler. İderler de hiçbir zaman taklidi tahkike, zannı ilme tercih itmezler ve böyle yapmalarıyla cenab-ı Hakkın (ولا تقف ما ليس لك به علم) âyet-i kerimesine tevfik-i hareket itmiş olduklarından sezâvâr-ı takdir ve tahsin olurlar.

Şimdi bu hal böyle devam iderse neticesi pek vahimdir ki Fransa'da olduğu gibi münevver fikirlilerimizden ekserisinin dinsiz, binaenaleyh ahlaksız olmalarıdır.

Bununla da kalmaz, eğer bu din-i İslam hakkıyla ıslah idilib mekâtib, cevâmi, talebe ve ahâliye hakikat-i İslamiye bütün hurafelerinden tecrit idilerek safvet-i asliyesiyle telkin olunmazsa iki yüz seneye kadar yeryüzünde hiçbir Müslüman kalmaz.

Hulasa ya bu din ve tedrisatı ıslah olunur yahut didiğim gibi iki yüz seneye kadar mahvolur. Benim kanaat-i vicdaniyem bu merkezdedir. Benim bu hükmü vermeye cesaret itmekliğim, neticesinin uzak bir istikbâle ait olub tahakkuk itmediği takdirde mahcûbiyetinden kurtulacağıma emin olduğumdan dolayı değildir. Zira benim hakkımda tarihin aleyhime olarak vereceği hüküm yüzlerce mahcûbiyetden daha ağır bir cezadır. Belki bendeki bu cesâret âlem-i İslam'da gördüğüm yüzbinlerce şahitlerin netice-i tesiridir.

Burada İstanbul mekteblerinde okunan ulûm-ı diniye derslerinden başka bir şahit irad edeceğim ki o da *Tanin* idare ve matbuasının yani başında İstanbul Sultanisi'nin karşusında, bilhassa Maarif Nezâret-i celilesinin altında bir harabe, bir türbe ve o türbenin üzerinde bir üfürükçünün bulunması, alenen ahâliyi aldatmakta devam itmesi ve bîçare câhil ahâliden hatta mekâtib-i idâdiye talebesinden bazıları merkum üfürükçüye müracaat idib ondan istişfâ eylemesidir. Bu gibi hâlâtın değil böyle İslamiyet'in merkezi bulunan İstanbul şehir şehrinin göbeğinde, belki Rusya'daki en hücra İslam köylerinden birinin en kirli bir bucağında bile bulunması yalnız şâyân-ı teessüf değil şâyân-ı girye hallerindendir. Bunlar hep İslamiyet nâmına icra ve o nâm-ı mukaddes lekeleniyor. Bu ve emsali husûsatın bilhassa mekâtibteki ulûm-ı diniye tedrisatının ıslahını her an düşündüklerinde şübhe itmediğim üstâd-ı muhterem Şeyhülislam Musa Kazım ve Abdurrahman Şeref Beyefendi hazretlerinin tasavvurlarının bir an evvel tatbikini İslamiyet'in en nâçiz bir uzvî saffetiyle istirham iderek hatm-i kelâm idiyorum.

Âlimcan el-İdrisî.

[II][179]

Bu unvan altında 171 numerolı *Sırât-ı Müstakim*'de bir makale yazub esâtize-i kirâmdan Şeyhülislam Musa Kazım Efendi ile Abdurrahman Şeref Beyefendi hazretlerinin şu mesele üzerine nazar-ı dikkatlerini celb itmek istemiştim. Zannetmem ki buna muaffak olmuş olayım. Zira elyevm re's-i kârda bulunan bu zevât-ı muhtereme kesret-i iştigallerinden dolayı böyle küçük âdemler tarafından yazılan ufak şeyleri

[179] *Sırat-ı Müstakim*, VII/173 (23 Aralık 1911), s. 264-265.

okumak ve kıymetli zamanlarında bir kısmını bu gibi mesaile sarf eylemekle iştigal idemezler.

Bunun için ikinci derecede olan mekâtib-i âliye müdürlerine gelelim. Acaba bunların nazar-ı dikkatlerini celb itdi mi?

Bu sualle ben kendimden bilâ-tereddüt "hayır" cevabını veriyorum. Zira o zevât-ı âliye de mekâtib gibi âli olduklarından, böyle öteden beriden üç beş cümle belleyerek kalemi ele alıb da makale yazmak içün meydana atılan ufak tefek adamlarla gazete sütunlarındaki feryatlarına havâle-i sem' eylemezler. Onlar gazetelerine makale yazan adamların kendileri gibi âli ve mükemmel, ulûm-ı riyâziye, tabiiye ve ictimaiyede yed-i tulâ sahibi zevâttan olmalarını arzu iderler. اسعف الله آمالهم وحصل امانيهم [Allah emellerinde onlara yardım etsin ve sizi emin kılsın]

Şu halde üçüncü derecede mekâtib-i idâdiye ve rüşdiye müdürleri geliyor. Acaba bunlar atf-ı nazar itdiler mi?

İşte burada cidden tereddüt idiyorum ve ümid idiyorum ki şu kadar mekâtib müdürleri meyânında hiç olmazsa bir ikisinin dikkatini celb itmiş veyahut idecekdir. Bu da benim içün büyük bir muvaffakiyet ad olunur. Ben de "مالا يدرك كله لا يدرك كله" [bir şeyin tamamı idrak idilmezse (elegeçmezse, yapılmazsa), tamamı da terk edilmez] mesel-i meşhûru mûcibince iştikâ ve feryâdımda devam iderim ve derim ki evet mekteblerimizdeki tedrisât-ı diniye ıslah olunmalıdır, hem de pek çok tehir idilmeyerek bu işe hemen mübâşeret olunmalıdır. Eğer bu ıslahatı yapmak içün yeni açılmış olan Medresetü'l-Vaizinimizden çıkacak ve vaizlerimizi yahut ıslah olunacak medreselerimizden yetişecek müderrislerimizi beklersek o zaman pek geç kalmış oluruz. Şeyh Sadi'nin: (تا تریاق از عراق آورده شود مار گزیده مرده باشد) dediği gibi o vakit iş işten geçmiş olur. Binaenaleyh şimdiden esbab-ı mevcude ile tevessül olunarak ıslâhâta başlanmalıdır. Ve illâ âkıbet bizi ağlatır, lâkin o zaman ağlamak fayda vermez.

امور تضحك السفهاء عنها _ ويبكي عن عواقبها اللبيب

Başlamalı başlamalı … Ama nereden başlamalı?

Bana kalırsa şimdilik iki taraftan: Biri muallimler, diğeri kitablardan. Muallimlerden nâ-ehil olanlarını ehil ve muktedir olanlarıyla tebdil eylemeli. Lehülhamd ehliyetli muallimimiz yok değil, var. Onlar cümlesinden misal olarak şurada

birini zikredeceğim ki o da Şevketî Efendi'dir. Bu ve emsali zevât-ı muhteremden ne içün istifade olunmuyor? Bunlar ne içün mekâtib-i idadiye ve liselere, hatta Dârülfünûn'a ulûm-ı diniye muallimi olarak tayin olunmuyorlar? Malumatı *Dürr-i Yektâ* mündericatına münhasır, efkârı küçük kafası kadar mahdud olanlarımız bunların yerlerine geçmişler yahut bunlar gelecek yeri işgal idiyorlar, niçün?

Bunlar bu kadar acı hakikatlerdir ki insan bunları düşündükçe cidden müteessif ve âlem-i İslam'ın bu haline karşu lâkayd kalanlara da mütehayyir oluyor. Bunlar öyle dertlerdir ki söylemeden geçilmesi mümkün de değil.

غير ان العليل ليس بمذمو م على شرح مابه للطبيب

İkincisi kitablar meselesidir ki bu da pek mühim ise de muallime nisbetle bunun ehemmiyeti ikinci derecede kalıyor. Zira muktedir bir muallim olursa kitabsızlığı hissetdirmez. Mevcutlardan en müfid olanını intihab idib okutur da noksanını kendisi ikmal ider. Lâkin bu da mükemmel bir kitab tertib ve telif oluncaya kadar bizzarûre ihtiyar olunacak bir tariktir ki (ماشرع للضرورة يقدر بقدرها) kâide-i usûliyesine binaen müfit ve klasik kitablar yazulub Meclis-i Maarif tarafından kabul olunduktan sonra bilcümle mekteblerde onlar talim ve tedris olunur. Aksi takdirde pek büyük bir usulsüzlüğe bâdi olur. Zira o zaman her muallim kendine mahsus bir kitab ve usul takib eylemeğe başlar ki bunun da zararını zavallı talebe çeker, şimdi ekser mekteblerimizde olduğu gibi. Davamı teyit içün delili kendi sınıfımızdan getireceğim hem de bir delil değil iki misal: Siyer ve tarih-i İslam dersleri.

Birinci senede muallimimiz siyerden *Şifa-i Şerif* okuturdu. İkinci sene onun yerine tayin olunan diğer bir muallim onu beğenmiyor yerine başka bir şey, kendisinin topladığı safsata yığınını okutmaya başladı. Üçüncü sene onun halefi ise tekrar baştan başlayarak kendisinin yazdığı *Mukaddimetü's-siyer*'i tedris itdi. Biz bu suretde üç sene mütemâdiyen siyer-i şerif okuduğumuz halde Sadi'nin

مجلس تمام گشت وبآخر رسید عمر _ ماهمچنان در اول بوماندهایم

dediği gibi hâlâ siyerin mukaddimesindeyiz. Bize hakikaten rehber olacak hayat-ı hususiye-i Peygamberiye ve halet-i içtimaiye-i nebeviyeden bir cümle olsun okumaya muvaffak olamadık. Bu sene içün dördüncü bir muallim tayin olunduğunu haber aldık. Bu sene intihab olunmuş zat-ı muhterem ise talebenin hüsn-i teveccünü kazanmış bir zat olub ulûm-ı şer'iyede bilhassa hadis ve siyer fenlerinde yed-i tulâ sahibi olduğundan

bilcümle arkadaşlarımla beraber büyük bir ümit beslemekteyiz ve kendilerinden biri bu sene de mukaddime ile işgal itmeyüb doğrudan doğruya siyer-i şerife-i Muhammediye'yi tedris eylemelerini istirham idiyoruz. Zira biz o mukaddimeyi üç senedir okuyoruz. Bilumum arkadaşlarım da

وفي النفس حاجات وفيك فطانة — سكوتي بيان عندها و خطاب

diyerek benim bu temenniyatıma iştirak iderler zanniderim.

Keza tarih-i İslam içün de dört sene zarfında dört muallim tayin olunarak her biri kendine mahsus bir usul ve kitab takib idti.

Bundan da biz zararlı çıktık. Zirası pek uzun olduğundan geçiyorum.

İkincisi kitabda demiştim. Evet öyledir. Çünkü bugün mekâtib-i idadiye ve rüşdiyemizde tedris olunan ulûm-ı diniye kitablarımız pek sönük şeylerdir ve pek ibtidai tarzda yazulmuş kitablardır. Hiçbiri hakâik-i ulviye-i İslamiye'yi tamamiyle muhtevi değildir. Bazı fuzelamız tarafından yazulan müfid kitablar var ise de klasik olmadıklarından mekteblerde ders olarak okutulamazlar.

Şu halde bunun içün yegâne çare Maarif Nezâreti tarafından bir komisyon-ı mahsus teşkil olunarak hakâik-i İslamiye'yi havi ve klasik kitablar telif olunmakdır. Ama bunun bir şart-ı âzamı var, o da bu teşekkül edecek komisyonun hutbeler ve medreseler ıslahı içün teşkil olunan komisyonlara benzemesi, yani biraz ruh ve eser göstermesi. Bu iki uzuv mühim ihzar olunduktan sonra üçüncü derecede iş üsluba müncer oluyor ki tabii o zaman muhterem A. [ع].N. Beyefendinin kavaid ve mehâzirini bast ve temhid eylemeyi vaad buyurdukları esalib-i muhtelifeden biri tercih ve tatbik olunur da faide-i matlubada istihsal idilir.

ومن الله التوفيق بشرط ان نسعى

[ve minallahi't-tevfik …/ muvaffakiyet sadece Allah'ındır.]

Ama bu iki esas hazırlanmadan herhangi bir üslub ihtiyar olunursa olunsun nafiledir ve bî-faidedir. Zira üslub ne kadar mükemmel olsa da onu tatbik edecek muallim olmazsa boştur, bizim içün faydasızdır. Manahnü fîh [üzerinde durduğumuz mesele hakkında] pek o kadar münasebeti yok ise de buna nazîre olmak üzere tünel meselesini arz itmek istiyorum. İşittiğime göre tünelin kontrat müddeti geçen sene tamam olduğu halde bizde işletecek adam olmadığından tekrar o kumpanyaya icar

olunmuş. Doğru ise ne kadar acıklı bir hal kumpanyanın ahaliye karşu yaptığı muameleye, yani kırk kişilik vagonlarına seksen kişi doldurmasına bakılırsa şâyia doğru gibi gözükür. Yahu! Nedir bu bize karşu reva görülen ihanet? Nedir bizdeki bu sabır ve tahammül? Yoksa ölümüyüz?

2.14. "Kâfiye ve Molla Cami Kitabları Hakkında"[180]

Min bu iki kitabñı ikisini intikad itüb birisiñi bik az faideli, digeriniñ hiç de faidesiz oldugunu isbat itmekçi bulam.

Minim bu sözümnü okugaç veyahut işitgeç de bik küb müderrislerimiziñ açulanaçaklarını [kızacaklarını] ve "özü *Kâfiye* bilen *Şerh-i Molla*'nı yahşı añliy almagan da, المرء عدو لما جهل muktezasınca intikad itmekçi bolub mataşkan bola, alarnı añlarga iñ evvel bik yahşı mütâlaası çıkgan bolurga kirek. İstanbul'da okub kişiniñ mütalaası çıkganı mı?" şikilli hükümler ile mini mahkûm itüb koyacaklarını bik yahşı bilem. Bilsem de hakikatni meydanga koyudan kirü tura almiym. Şunuñ içün muhterem okuvçılardan, yazaçak intikadımnı evvela dikkatle okub andan soñ hüküm itüvlerini ve intikad bitkenge kadar sabr itüvlerini ötünem [rica ediyorum].

Miñge açulanaçak kişilerniñ aytaçak sözlerinden birisini unutkanmen. O da şundan ibaret: "Niçe yüz yıldan birli Buhara-ı Şerif'te, İstanbul'da, Hindistan'da ve bütün Rusya'daki medreselerde okulub bilgen kitablarnı intikad itmekçi bula, ni kadar cesaret, ni kadar edebsizlik!".

Bu söz bizniñ Müsülmanlarnıñ her bir teceddüd ve inkılâb fikrine karşu isti'mal iteturgan kurallarnıñ iñ birinçisi fakat iñ zayıf ve kuvvetçe iñ soñuncusudur. Bu senedleriniñ bâtıl ikenligine iñ zor delil de –bu söznü söylevçi Müsülmanlarnıñ Müsülman boluvlarıdır. Zira din-i İslam zâhir boluvu ilen niçe miñ yıllardan birli insanlar Arab ve Acemler arasındagi Sabiîlik, Mecusilik, muharref Musevilik ve İsevilik şikilli bâtıl itikatlarnı bozmaga ve onlarnıñ yirine nûr-i İslamnı neşr itmege kirişe idi. Biz Türk Müsülmanlar da bik küp vâsıtalar ilen bizge vâsıl olgan şuşı din-i İslamñı hak din diyb bilüb kabul itdik. Lâkin min bu sözlerinden biraz yañlışam bugay. Çünki ol her yañaru [yenilik] ve almaşnu [değişme] fikrine karşu kile turgan bizniñ imam ve müderrislerimizniñ imanları da bolay min digençe kanaat-ı vicdaniyeleriniñ neticesi olan iman tügil belki yalñız irsî ve taklidî bir iman bit. Kalbî boluvdan ziyade kavlî bir iman bit. Şuña köre bit alarnıñ bir kolunda cennet açkıçı, ikinçi kollarında küfür baskıçı (tamgası) yüriy.

Dürüst, *Kâfiye* ve *Molla Cami* kitabları baytakgına iski kitablar. Birinçisi – 570 sene-i hicriyesinde Mısır kıtasında Kavs vilayetiniñ Esna isimli şehrinde togub 646'da

[180] *Şûrâ*, no. 4 (15 Fevrral 1912), s. 107-109.

İskenderiye'de vefat itken İmam Malik mezhebine mensub fakihlerden ve iñ meşhur nahiv âlimlerinden Osman bin Ömer nâm zatnıñ tasnif eyledigi bir kitabtır. Bu künden takriben 730 sene mukaddem yazılmış. İkinçisi ise tahminen 480 sene evvel te'lif idilmiştir. Müellif Abdurrahman Nureddin'dir. 817 tarihinde Horasan vilayetine tâbi Harcerd karyesinde togmuş ve Herat'da ikmal-i tahsil eylemiş ve 898 tarihinde şuluk Herat'ta vefat itmişdir. *Molla Cami*'den başka da kırkdan ziyade tasnifâtı var. Âlim ve fâzıl bir zâttır. Lâkin insandır. Hem de bik küp yañlışkan insanlar cümlesindendir.

Min evvel *Kâfiye*'deki hatalarını muhterem okuvçılarga arz itüb bitirgeç [bitirdikten sonra] andagılar, birem birem meydanga koymakçı bolam. Bu işte muvaffak bula alsam, yani intikadımnı muallim ve müderrislerimizden – tabii maksudum *Kâfiye* ve *Molla Cami* okutuvçı muallim ve medreseler – bir kısmınıñ kulagına işitdirüb anlarnı ikna itebilsem bik zor faide itken bulurmin diyb oyliym. Çünkü neticede: bik malum ve mahdud olgan nahiv kaidelerini öyrenüv içün dört, biş sene baş vatub *Kâfiye* ve *Molla Cami* okuvçı şakirdlerimizni bu belâdan ve bu cefâ-i bî-safâdan kurtkardan bulurmın.

„مرادما نصیحت بود وکفتیم * حوالت با خدا کردیم و رفتیم“

İntikad dimek yalñız tahrib dimek olmayub tahrib ve tamir mecmuundan ibaret olganlıkdan bularnı intikad itkeç bunlarnıñ faidesiz belki de zararlı olduklarını isbat itüb bitirgeç Arabça nahvi ügrenmek içün bularnıñ yerine nindayin kitablar okurga kirek ikenligini de arz iteçekmin. Maksudga kirişmezden evvel mukaddime ve esas olmak üzere bir iki sual kitürüb alarga cevab virmekçi bulam.

Sual 1- Tatarlarga Arab tiliniñ nahiv ve sarfı oku kerek mi?

2- Kirek ise kimlerge kirek?

3- Ni kadarlı kirek?

Bu suallerge cevab virmek içün Tatarlarnıñ hâzırgı darüttahsillerini mekteb ve medrese ismiyle ikige ayırmakçı bulam. Medreseden maksadım ulûm-ı diniye okuna turgan yirler. Mektebden murâdım fünûn ve sanayi okuna turgan mahaller. Çünkü min, din ilen fenni (filvaki hem biri digerinden başka bulganga köre) yekdigerinden tefrik item. „مامن رطب ولا یابس الا فی کتاب مبین“ âyet-i celîlesini başka türlirek añliym. جمیع العلم فی القرآن لکن * تقاصر عنه افهام الرجال diyerlik kadar müfrit Müsülman tügilmin. Bu hususda cenab-ı Haknıñ „ ولا تغلوا فی دینکم غیرالحق “ emrine tâbiyet item.

Müsülmanlarnıñ bu derecege artga kaluvlarınıñ iñ mühim sebeblerinden biri de her nerseni Kur'an ve Hadisten kütüvleri diyb itikad item.

كلوا و اشربوا ولا تسرفوا ayet-i kerimesiyle "المعدة بيت كل داء" hadisini nakl itüb de koyamin. Tıb fenni bunlarnıñ içine kiritüb bitirürge tıruşuvnı [çalışmayı] bik ifratkarâne yañlış bir hareket dib hüküm item. Ve ul fikirge yürgen kişilerge tıb birlen hıfzıssıhha fenlerini ayruvlarını tavsiye item. Çünki yukarıda zikr itdigim ayet ilen hadisniñ tıb fenni ile hiç münasebetleri yok belki bik küb hıfzıssıhha kaidelerinden birisiniñ beyanı gına.

Min Kur'an'nı bir niçe mertebe okub çıktıgım halde anda, mesela cebir, hendese, kimya fenlerine aid hiçbir ayet körmedim ve bunlarga lâzım da tügil. Çünki Kur'an'nıñ ne zaman, kimlerge ve niçün inzâl buyruldugu malum ve minim bu sözlerim Kur'an-ı Şerif'ke karşu hürmetsizlik tügil, belki ayn-ı ihtiram. Çünki bunuñ aksi iftiradır. Alla'ga ve Resulüne iftira eylemek ise iñ ziyade muhâtaralı bir iştir. Kur'an âlidir ve mukaddestir. Zira Kur'an hakâyık-ı âliden ve saâdet-i ebediyyeden ve ânıñ yollarından bahs ider. Hakiki insaniyet ne oldugunu ögretir. Dünya ve ahiret mesut olmak içün ne yapmak lazım oldugunu bildirir.

Biraz hadden hâricike çıkdık. Gelelim asıl maksuda: Şulay mekteb ve medrese nâmlarıyla ikige ayırgaç "Arabça sarf ve nahiv mekteblerimiz içün lazım tügil, medreselerimiz içün kerek" dimekçi bulam. Bunuñla beraber bizniñ Tatar tili Osmanlı Türkçesi kadar Arabî ve Farsîniñ esiri olmasa da bu iki lisanınıñ bilhassa Arabçanıñ tesirinden tamamen kurtulamadığından, mekteblerimizde de biraz Arabça okutmak lazım. Lazım ama bik az lazım. Tilimizge katnaşgan lügatleri [sözleri, kelimeleri] ile onlarnıñ sûret-i istimalleri ve buña hizmet iteçek kadarlı gine kâideler. Ama mesela, sarf kaidelerinden: Mazini meçhul itmek içün ahirinin mâkablin meksur, anıñ aldındagi hareke harflerini mazmum eylemek; emr-i hâzır altı sigadır müzaranıñ altı muhatab sigasından alınmıştır. Hemze sakin mâkabli meftuh olursa elifge kalb olunur ilh. Kibi kaideler. Keza: Kavâid-i nahviyeden –müstesna bazan merfu', bazan mensu', bazan mecrur olur. Nekre-i cümle-i haberiye ilen tavsif olunur; saft-zati ve sebebi nâmlarıyla ikige ayrılır kibi kaideleriñ mekteblerde fünûn okuyaçak talebemiz içün hiç de lüzumu yokdur.

Munda kadar söylegen sözlerim ilen birinçi ve ikinçi suallerge cevab virmek tiledim. Cevabımnıñ hülâsası Tatarlarga Arabça sarf ve nahiv okumak lazım. Bu lüzum

okuvçılarmıznıñ hemesine tügil de medreselerimizde ulûm-i diniye okuvçılarmızga mahsus. Bunlarga Arabçanıñ sarf ve nahvini bilmek elbette lazım. Çünkü din-i İslam'nıñ üssü'l-esâsı tübnigezi olan Kelâmullah ve ahâdis-i nebeviye Arab lisanı üzerinedir.

Üçüncü sualga vireçek cevabım biraz uzunrak bulganga köre hâzırgı şuşı kadar birlen iktifa itüb anı kileçek numaruga terk item.

Âlimcan el-İdrisî.

[II][181]

Mundan evvelki makalemde bu iki kitab üzerine yazaçak intikadımnıñ mukaddimesini yazgan ve anıñ ahirinde üç sual sorab ikisine cevab virgen idim. İndi şu üçünçü sualge cevab verib maksudga girişmekçi bolam.

Sual 3- Bizge ni mikdar nahiv okurga kirek?

Bu sualge cevab virmesten evvel nahiv fenniñ lüzumunu tamamıyla inkâr ediçilerge karşu bu tarihten 880 sene mukaddem meşhur Şeyh Abdulkâhir el-Cürcâni (aleyhürrahme) tarafından söylengen söznü nakl itüb cevabnı şunuñ bilen te'yit itmekçi bulam. İtikadda te'yit ve te'kitler mueyyid ve müekkidlerden soñ kilseler de min evvel kitürem. Çünki Şeyh merhum ânı minden sikiz yarım asır burun [önce] söyleyib koygan. Minim birecekim cevabta şul şeyhiniñ sözünüñ tafsili ile biraz da üzerine ilave itüb yigirminçi asırga köçürüvden ibaret.

Bakıñız Şeyh Abdulkahir el-Cercâni Hazretlerini diy: "Eger ul nahiv ilminiñ lüzumunu inkâr itüçiler: Biz bu ilminiñ dürüstlügünü, hem de Kur'an'nı ve hadisni yahşı añliy bilüv içün kerekli bir ilim ikenligini inkâr itmiymiz belki biz sizniñ tarafiñızdan arttırılgan nerselerni, tekellüflü ve fâidesiz sözlerni, fikrni rencide turgan müşkil meselelerni inkâr itebiz, siz bularnı artdıruv bilen nahiv okuvçularnı azaytu ve samilerni nikretlendirüvden başka bir iş işlemediniz!" diseler biz o zaman anlardan "ul sizniñ faidesiz müşkil meseleler ve kireksiz artık sözler didikñiz kayuları?" diyb sorarmız.

---

[181] *Şûrâ*, no. 5 (1 Mart 1912), s. 136-138.

Eger anlar: “Arab lisanında hiç de isti‘mali olmagan fiillerini tarif ittürüv mesela; kam, fer fiilleriniñ meçhulleri şikilli, hem de “uzviyet” ve “ezunan” kibi elfâz ve hâşiyeniñ vezinlerini tabduru, gayr-ı münsarif bahsinde eger kadem diyb bir imge isim koyulsa anıñ hükmü ne olur? diye sorav ve munuñ şikilli zihinni vurçu, vaktni zâyi itüden başka hiçbir faidesi olmagan bahislerni kast edebiz ve bular ile beraber bularga ohşagan [benzeyen] bik küp kaidelerni lüzumsuz diyb eytemez” diye cevab virseler, bu vakıt biz anlarga: “Munuñ şikilli bahislerde biz de sizniñ bilen berabermiz, siz bular hakkında istegeniñiz kadar söyleñiz ve bunlarnı tilegen yeriñizge koyuñuz” diyebiz.

Eger bu derecede gine kalmayınça biraz tagın da algarak gitseler ve lugat vaz‘ itüvçülerniñ garezlerini, vazlarda olan hikmetlerni beyan itdi, yalñız tecdid-i zihin ve riyâzet-i nefs içün olmayub tatbiki mümkün ve muttarrid olan kaidelerini, harf illetlerni birbirine kalb ve bazan da hazf itüv mikyaslarnı, tesniye ile cem-i mezkûr-i salimniñ i‘rabları niçün müfred sigalârnıñ Arabî kibi olmadıgını, bunlarnıñ nasb halleri niçün cer hallerine tâbi‘ oldugunu, bunlardaki *nun*nıñ bazan tenvinden bazan da hareketden avz oldugunu, gayr-ı munsariflık illetleriniñ her birisi bir asılga fer‘ olub bir isimde iki illetniñ ciyılıvı ilen iki fer‘iyet tabulub fiilge ohşamaklu sebebli tenvin ile kesreni kabul itmedigini zikr itüv ve emsâli beyanlar kâidesiz şeylerdir diseler, biz gine anlarnı bu sözlerinde de mazur görüb sükût ilen cevab vireriz. Eger mundan da ötüb nahvniñ iñ kerekli kaidelerini de inkâr itseler ul zaman müdâfaa itermiz ve şulay diyer biz diyb uzun bir cevabga kirişüb kite. Ul cevabnıñ munda lüzumnu olmadaganlıkdan min añı nakl itmedim. Mene [işte] şu şunda kadar nakl itilgen sözlerge biraz insaf ve mülâhaza közüyle karalsa, bizniñ nahivden diyb itikat itüb bik kızuv mübâhase ve müzakereler ilen okub yürgen mebhaslerimizniñ bik kübüsü faidesiz nerseler ikenligi biline. Bunu min gine eytmeyim. Hememizniñ hürmet ve riâyet itdigimiz Arab tilini ve anıñ nahvini bizden kübrek bilüvde hiç şübhe itmedigimiz Şeyh Abdulkahir Hazretleri de söyliy. Bir hasım lisanından söyletüb özü tasdik ve itiraf ite.

Vâkıa bu bik togru söz. Çünkü sarf, nahiv, belâgat fenleri ulûm-ı âliden. Bu her kimge malum. Alet vâsıtadan bik zarur ve lazım kadarlisin gine alub tizrek maksut tarafına cönelürge kerek. Husûsiyle bu yirminçi asırdaki bizniñ maksatlarmız ve muhtaç oldugumuz şeyler ni kadar küb oldugunu ve o ihtiyaçlarımızınıñ ni nerseler ikenligini hakkıyla bilsek Arabça sarf ve nahiv fenleriniñ felsefesini okuv ile kiçirileçek hiçbir dakikamız olmadıgını añlarmız. (Tabii bu söyledigim ve söyleyeçekim şeyler umumga

nisbetledir. Ama bizniñ Tatar milletinden de bir Abdulkahir'niñ, bir Sekkaki'niñ çıguvını lüzumsuz ve faidesiz bir nerse diyb eytmiym. Bolsun. Andi âdemlerimizniñ boluvunu şeref-i millimizi arttıraçak işler oldugundan, boluvunu köñlüm bik arzu ite ve lâkin اين التمنى والمتمنى ?!!)

Dahi de bizde ya hiç de añlaşılmagan, yahut añlaşılub da bu künge kadar itibarga alınmagan bir cihet bar: Biz Arab tilini hiç bilmeyinçe anıñ sarf ve nahvini fasâhat ve belâgatni, aruz ve kavâfîsini okumız ve şuñarga köre on beş-yigirmi sene medreselerde Arabça tahsil eyledigimiz halde Arabça ne okiy ve ne yaza ve ne de söyleşebilemez. Hiçbirisi yok. Bulay boluvuna ikinçi bir mühim sebeb de var. Ul da: Medresege kirgenden çıkkanga kadar (*Sahih* ve *Müşkat*'da müstesna) halis Arabça kitablar okumavbızdır.

Minim bu sözüm belki okuvçularga acebrek kilür, muña karşu "biz medresede *Şerh-i Abdullah* ile *Avâmil*'ni okuganda gına Arabça bilen Farsçanı katışdırub okiymiz. Andan soñ okugan kitablarmız *Enmûzec, Kâfiye, Şerh-i Molla, İsagûci, Şemsiye, Süllemü'l-Ulûm, Tehzib, Telhis, Tavzih, Hikmetü'l-ayn, Molla Celâl* hemesi hâlis Arabça" dirler.

Eger şuşılay diyüçiler bolsa, min de anlarga karşu cevâben dirim ki: Af idersiñiz efendiler! Bu sanagan kitablarñızınıñ hiçbirisi halis Arabça olmadıgı kibi, bunlarnıñ içinde müstamel olan Arabî kelimeler de beş yüzden artık tügil (bu hükümden *Telhis* müstesna. Çünkü anda eşar-ı Arabiye küb olganlıktan kelimeler de beş yüzden artıkraktır).

İndi biz Arabî sarf ve nahvge sarf ite turgan üç yıl ömrümüzden (bu hadd-i asgarî yoksa Buhara'da sarf ve nahiv okumak içün tam yedi sene sarf itüle. Bunuñla beraber sarf ve nahiv bilivçi Buhara'da hiç de tabilmiy [bulunmuyor]. Hele sarf bilüvçi matlaka yok. Minim bu sözümgü Buhara'da tahsil kören her bir sâhib-i hamiyet teslim iter) iki senesini ol Arabça lisan ögrenüge sarf itsek de bir mikdar lisan ögrendikden soñra kalgan bir senesinde sarf ve nahivden iñ mühim kaidelerini ögrenüb okudugumuz lisan üzerine tatbik itsek bir derece Arabça da bilmiş, hem de anıñ sarf ve nahvini ögrenmiş olur idik. Evvel Arabçanı okumiyçe anıñ sarf ve nahvini okumak sonı körmes burun ayaklarını sazganıb koymak kibi gayr-ı mantıkî bir hareketdir. Âdem külgisidir. Husûsan bizniñ din ulemâmız yani imam ve müderrislerimiz içün lugat bilmek bik

mühim ve bik kirekli bir işdir. Çünkü anlar âyet ve ehâdis ehlidirler. Bakıñız bu bâbda ulema-ı İslam ne diyorlar:

لاشك ان علم اللغة من الدين لانه من فروض الكفايات وبه تعرف معانى الفاظ القرآن والسنة – سيوطى.

– لايفتى فى القرآن الا عالم باللغة – عمر بن الخطاب. اذا سئلتم عن شئ من غريب القرآن فالتمسوه فى الشعر فان الشعر ديوان الادب – ابن عباس.

حفظ اللغات علينا فرض كفرض الصلاة
فليس يضبط دين الا بحفظ اللغات

İş böyle oldugu halde biz lugatke ehemmiyet birmiyçe üç-dört yıl ömrümüznü, bilmedigimiz bir lügatiniñ sarf ve nahvini okuv ile ötkeremiz [geçiriyoruz]. Hem de hiç lüzumsuz kâide ve ömürde bir mertebe tesadüf itmiy turgan nazariyeler birlen meşgul bulamız [oluyoruz]. Anlarnıñ bir kısmını Şeyh Abdülkahir'den naklen beyân itdim. Kalanlarını kileçek makaleden itibaren sanamaga [saymaya] başlayaçakmın. *Kâfiye* bilen *Molla Cami* de şundiy lüzumsuz kâideler bilen fâidesiz bahisler bitesi tügil.

Şeyh Abdülkahir el-Cürcâni bu intikadını mundan 9 asır mukaddem söyleb kitken. Eger bu küngü künde ber-hayat olsa, asrımızdagı ulûm ve fünûnuñ tevsi' ve teksirini körse, her milletniñ, bilhassa Türk milletiniñ ihtiyacı ni kadar küb oldugunu bilse idi dahi de kübrek intikad itken ve din ulemasından başka hiç kimge Arab lisanı ve anıñ sarf ve nahiv ile meşgul bolursa bir de yaramiy. Anıñ üzerine öz lisanımızını ıslah iterge ve anıñ sarf ve nahvini yazarga kirek diyb hüküm itken bolur idi.

Söz uzadı. Üçünçü sualniñ cevabı da şul uzun söznüñ arasına kirib yogalub kitdi[kaybolup gitti]. İndi şul cevabnı hülâsa itüb uzun söznü kıskarttık, el-cevab:

Nahiv okumasdan evvel iki sene kadar Arabça lisan okurga bir derece tekellüm ve kıraat ögrengeç [öğrendikten sonra] sarf ve nahiv kâidelerinden iñ mühim ve müstamel olganlarını gına tahsil itirge kirek. Bu cevabdan dahi bir sual tevellüd ite: Nahiv kaideleriniñ iñ mühimleri kaysıları [hangileri]? Bunuñ cevabnı kileçek makaleden itibaren *Kâfiye* ve *Molla Cami* kitabları üzerine yazaçagım intikadnıñ neticesine talik item.

Âlimcan el-İdrisî.

[IV][182]

Mundan evvelgi makalede *Kâfiye*'ni mücmel ve umumi bir revişde intikad itken idim. İndi hazır her bâbnı ayrı ayrı mufassal sûretde intikad itmekçi bolam. Munıñ içün evvela *Kâfiye*'ni bir niçe bâbka bölüb her bâbnıñ içindegi mebhaslerni icmâlen beyân itüb koymak tiyüşlü. Bunu tagın da kübrek veyahud azrak kısımlarge bölüv mümkün bolsa da (taksim bir emr-i itibari bulganlıkdan) min tokuzga ayıram.

Kısım 1 – Kelime ve isim mebhası. Bu mebhasnıñ içinde beyân itilgen nerseler şunlar: Kelime birlen kelâmnıñ tarifleri ve kısımları isimniñ tarifi ve hassaları, muarreb bilen mebnige bölünüvü, mearrebniñ tarifi ve hükmü, i'râb ve nevileri hem orınları, âmilniñ tarifi, i'râbnıñ lafzı ve takdirige bölüvü – gayr-ı munsarıfnıñ tarifi ve anıñ illetleri, hükmü, her illetniñ ayrı ayrı şartları ve misalleri ve bazı bir lüzumsuz sualler ve cevablar.

Kısım 2 – Merfuât. Munuñ muhteviyatı: Merfuânıñ tarifi; fâilniñ tarifi ve hükümleri; nâib fâilniñ tarifi ve hükümleri; mübtedâ ve haberniñ tarifleri ve hükümleri; hurûf-ı müşebbehe bilfiilniñ haberleri; nefî cins içün bulganlanıñ haberi; leysge ohşagan mavelanıñ isimleri.

Kısım 3 – Mensûbat. Munuñ muhteviyatı: Mensubnıñ tarifi; envâı ve ahkâmı; mef'ulünbihniñ tarifi ve hükümleri; mef'ulfeyhniñ tarifi, envâı ve ahkâmı; mef'ul lehniñ tarifi ve hükmü; hal, temeyyüz ve müstesna bahsleri; ef'âl-i nakısanıñ haberi; hurûf-ı müşebbehe bilfiilniñ ismi; nefi cins içün bulgan *la* nın ismi; leysge ohşagan *ma* bilen *la* nıñ haberleri.

Kısım 4 – Mecrûrat. Munuñ muhteviyatı: Mecrûrnıñ tarifi; izâfeniñ envâı ve ahkâmı.

Kısım 5 – Tevvabi. Munun muhteviyatı: Lugatınıñ tarifi; aksâmmı ve ahkâmı; matufnuñ tarifi ve ahkâmı; te'kidniñ tarifi, aksâmı ve ahkâmı; bedelniñ tarifi, aksâmı ve ahkâmı; atıf beyanıñ tarifi ve hükmü.

Kısım 6 – Mebni. Munuñ muhteviyatı: Mebniniñ tarifi ve ahkâmı; zamirniñ tarifi, aksâmı ve ahkâmı; ism-i işaretniñ tarifi, aksâmı ve ahkâmı; mevsülnüñ tarifi, envâı ve ahkâmı; fiil manasında isti'mal itile turgan isimlerniñ tarifi, envâı ve ahkâmı;

---

[182] *Şûrâ*, no. 9 (1 May 1912), s. 271-273.

esvadnıñ tarifi; mürekkebniñ tarifi ve ahkâmı; kinayeniñ tarifi ve ahkâmı; mebni bulgan zarflarnıñ beyanı.

Kısım 7 – İsimniñ taksimatı. Munuñ muhteviyatı: Mu‘arefeniñ tarifi, aksâmı ve nekreniñ tarifi; ism-i adedlerniñ tarifi, aksâmı ve ahkâmı; müennesniñ tarifi, aksâmı ve ahkâmı, müzekkerniñ tarifi; tesniyeniñ tarifi ve ahkâmı; cem‘niñ tarifi, aksam ve ahkâmı; masdarnıñ tarifi, aksâm ve ahkâmmı; ism-i failniñ tarifi, aksâm ve ahkâmı; ism-i mef‘ulnüñ tarifi ve nevileri; sıfat-ı müşebbeheniñ tarifi ve hükümleri; ism-i tafsilniñ tarifi ve ahkâmı.

Kısım 8 – Fiil mebhas. Munuñ muhteviyatı: Fiilniñ tarifi ve hassaları; mâziniñ tarifi ve hükmü; muzarîniñ tarifi ve ahkâmı; emrniñ tarifi ve ahkâmı; fiil-i mechulnüñ tarifi ve hükmü müteaddi ve lazımnıñ tarifi ve ahkâmı; ef‘âl-ikulub ve anıñ ahkâmı; ef‘âl-i nakısanıñ tarifi ve ahkâmı; ef‘âl-mukaribeniñ tarifi ve ahkâmı; fiil-i taaccübnüñ tarifi ve ahkâmı; medh ve zem fiillerinin ve ahkâmı.

Kısım 9 – Harf mebhası. Munuñ muhteviyatı: Harf-i cerlerniñ tarifi, ayrı ayrı manaları ve hükümleri; hurûf-ı müşebbehe bilfiil mebhâsı, bunlardan herbirsiniñ manası ve hükümleri; hurûf-ı âtıfa ve ahkâmı, hurûf-ı tenbiye; huruf-ı nidâ; hurûf-ı cevabiye; huruf-ı ziyade; huruf-ı tefsiriye; huruf-ı masdariye; huruf-ı tahziz; harf-i tevki‘; huruf-ı istifhamiye hurûf-ı şart ve hükümleri; harf-i rad‘; tatennis; nun-ı te‘kid; tenvin bahslerinden ibaretdir.

Bu mukaddimeni şulay hazırlab koygaç maksudka kirişmasdan evvel intikad içün bir program da yasarga kirek. Ul programda şul tübende zikr itileçek yoldan ibaret olaçakdır. Şöyle ki: Bu tokuz bâbda herbirni üşbu üç cihetden intikad iteçekmin: 1- İbaresindegi ta‘kıyd ve müşkillik. 2- Lazım ve zaruri bulgan bazı bir faidelerniñ zikr itilmevi. 3- Lüzumsuz ve faidesiz bazı bir nerselerniñ zikr itilüvi.

Birinçi bâb isim ve kelime bahsi idi. Muglak ve añlaşılmiy turgan ibaretler, başka bâblarında bulgan şikilli bu bâbda da bik küb bolsa da bolarnıñ arasında uşbu üçüsü bigrekde müşkildir: 1- Adılnıñ tarif ve beyânında söylegen cümleleri, husûsiyle „و باب قطام فی بنی تمیم“ digen ibaresi. 2- Cemniñ tarifinde ve anda hiç de kirekmegen sual ve cevablarında bilhassa “ونحو جوار رفعا و جرا كقاض” digen cümlesi. 3- Vezn fiiliniñ beyanındagi cümleleri birinden biri müşkil, husûsiyle

وما فيه علية مؤثرة اذانكر صرف لما تبين من انها لا تجامع مؤثرةالاسامى شرط فيه الاالعدل و وزن الفعل

وهما متضادان فلايكون معها الا احدهما فاذا ذكر بقي بلا سبب او على سبب واحد

digen ibaresi. Bunlar hemesi birer muamma ve lagz (tabşımak) kadar müşkil cümleler, yañagına Arabça nahiv okı başlagan kişige bularnı añlarga teklif itüv 8 yaşlı balaga on pudlu bir yükni kotaruvga [kaldırmayı] teklif itüv kadar faidesiz ve manasız bir işdir.

Her ne kadar muhterem okuvcılarnı biraz yalkadarrıga togrı kilse de, min bu üç yerni izah ve musannifniñ bu ibarelerden maksudı ni ikenin [ne olduğunu] beyan itüb kitmekçi bolam ve misal içün bu üçüsü kâfi bulganlıkdan başka, yerlerindegi bik muglak ibarelerge işaretgine itüb kitermin. Yoksa *Kâfiye*'degi müşkil ve muglak cümle ve ibaretlerniñ hemesiniñ manalarını izah itmege kirişsek *Kâfiye*'niñ yigirmi misli kadar mufassal bir kitab yazarga kirek bolur. Çünki Abdurrahman Câmî Arabiü'l-ibare olarak *Kâfiye*'niñ on iki misli bir şerh yazdıgı halde İbn Hâcib'niñ maksûdını tamamiyle izah ite almagan.

Bakıñız! Adlni yahşi añlamak içün ni kadar nerse bilürge kirek. Elyevm dünyada mevcud bulgan tokuz yüz kadar muhtelif lisanlar evvela (vahidülhecai) ve (mürekkebül asl) isimli iki büyük kısımga ayrıla. Bilcümle mürekkebülasl bulgan lisanlarnıñ bütün kelimeleri iki türli sûretniñ birsinden hâlî tügil: (sûret-i vaziye), (sûret-i kıyâsiye). Sûret-i vaziya didikmiz - vazı' lugat kim ise anıñ tarafından kelimeniñ vaz' olundugu, yani bir mânâge tayin itildigi zamandagı sûreti. Mesela Arabî lisanda bilumum masdarlarnıñ, ism-i camüdlerniñ ve harflerniñ sûretleri sûret-i vaz'iyedir. Sûret-i kıyâsıya ise iştikak ve sarf uleması tarafından (daha togrısı ehl-i lisan tarafından) kelimelerge birilgen suretlerdir. Mesela: Arabça'da bilcümle müştekadnıñ ve kâide tahtında tagyir ve tebdil itilgen kelimelerniñ sûretleri sûret-i kıyâsiyedir.

Adl, kelimeniñ sûret-i vaz'iyede olmadıgı kibi sûret-i kıyâsiyede de olmayub bir gayr-ı vaz'i ve gayr-ı kıyas şekil ve sûretde olmaklıgıdır. Bu da iki türli olur. Eger kelimeniñ bu şekil ve sureti, kıyasî suretine başka bir suret ikenligine delâlet ite turgan gayr-ı münsarif boluvundan başka bir delil var ise adl tahkiki, yok ise – yani ol lafz gayr-ı münsarif bolub da anı gayr-ı münsarif kıluv içün adlden başka bir illet taba almaganlıkdan "munuñ sûreti gayr-ı kıyasî bir sûretdir" diyb eytüge mecbur kalgan bolsak – adl takdirîdir. Adlniñ takdirî ve tahkikige bölüvünü, bu suretinden başka kıyasî bir sureti varlıgına bir delil olub olmadıgından nâşidir. Yoksa ol sûretden madul boluvları her ikisinde de farazîdir. Dimek ki adl takdirî de farz içinde farz (من هذا المرض

أعوذ بالله). Biraz insaf iterge kerek, nahiv mi okıybiz yoksa safsata mı? Eli bitmedi. Benî Temim Kabilesi: Ahirinde *ra* harfi bolmagan ve fail vezninde bolub müennes zanlarga ilm bulgan isimlerni de adl-ı takdirîden sanaganlar. Mene bu bir sahifelik mazmun, musannifniñ maksudınıñ hulasası. Eger temam tafsili bilen yazsak tagın da munuñ kadar iki sahife yazmaga kerek. Bu mazmunnı musannifniñ:

خر و جه عن صيغته الاصلية تحقيقا كثلث و مثلث و اخر و جمع او تقديرا كعمر وزفر و باب قطام في بني تميم

digan ibaresinden niçek itüb añlarga kerek? Hiç mümkün mü?

"ونحو جوار رفعا وجرا كقاض" digen sözиniñ manası: Fevail veznine cem‘ kılıngan herbir nâkıs ve oy veya iylerniñ ref‘ ve cerr halleri muhtelif fihdir. Bazılar, gayr-ı munsarif diseler de, bazılar munsarif dimişler. Munsarif deyuçilerniñ delilleri: Kelimeniñ cevherine ve zâtına müteallik bulgan i‘lâl, kelimeniñ ahirine müteallik bula turgan i‘rabdan mukaddemdir. Binaenaleyh evvel i‘lâl olunmuş da civar gına bolub kalmış. Her ne kadar cem‘lik bar bolsa da vezn-i mahsusu bolmaganlıkdan munsarifdir. Gayr-ı munsarif diyuçilerniñ delilleri: Civar aslda civarı, zamme ve kesre yaga âver bulganlıkdan evvel ol hareketler, andan soñ ictima sakinin lazım bulganlıkdan "ya" hazf itilse de mahzuf – mukadder hükmünde, mukadderde – mezkûr hükmündedir. Binaenaleyh hem cem‘lik hem onuñ vezn-i mahsusu mevcuddur ve "civar"da gayr-ı munsarifdir. Munsarif diyb aytuçılarnıñ delilleri kuvvetlidir. Şunuñ içün cem‘iyet mevcud ise de müntehâ el cumu‘ sigası mevcud bulganlıkdan müfred hükmündedir. Kad şikillidir. Buyuruñuz şuşı mazmunını "ونحو جوار رفعا وجرا كقاض" ibaretinden añlañız!

Kildik üçünçisine, hem iñ masharası da budur: İsimni gayr-ı munsarif yasiy turgan illetler tokuzdur. Bularnıñ içinden muarrefeni yani ilmiyetniñ özini çıgarabız, kala sekiz. Cem‘ bilen te‘nis alametleriniñ bir kısmı bulgan elif-i maksûre ve memdûdeni de çıgarabız, çünkü bularnıñ herbirisi iki illet ornına turalar ve özlerigine ismini gayr-ı munsarıf yasiy alalar. Kala altı yarım. Ve sıfatnı da çıgarabız çünki ul ilmiyet bilen zâd, kaldı beş yarım. Mene şuşı kalganlarnıñ her biriniñ yanında mutlaka ilmiyetde bolurga tiyuşli yani yugarıdagı suretlerni çıgargaç isim ya adl ve ilmiyet, ya te‘nis ve ilmiyet, ya acamet ve ilmiyet, ya terkib ve ilmiyet, ya elif ve nun ve ilmiyet veyahud vezn-i fiil ve ilmiyet bilen gayr-ı musarif bola. Hülâsa mutlaka ilmiyetsiz bolmiy. Fakat ilmiyetniñ bu altı sebebniñ hemesi bilen de ciyuluvı bir tüslü tügil. Dörtüsi bilen bir türli, ikisi bilen başka bir türli. Yani te‘nis, ucme, terkib, elif ve nun ile

birleşüvi hem özü ayrı bir sebeb, hem de bolarnıñ sebeb boluvlarına şart olmak tarikiyle. Ama adl ve vezn-i fiil ile birleşüvi ise yalñız özü bir sebeb olmak suretiyledir. Bolarnıñ sebeb bola aluvlarına şart tügil. Bir isimde adl, vezn-i fiil ve ilmiyetniñ üçisi de olmak mümkün tügil. Çünki adl bilen vezn-i fiil ikisi birbirine zıd, veznleri başka. Şu halde ilmiyet ve başka bir sebeb bilen gayr-ı munsarif bulgan isimni nekre kılub yibersek (!) ya hiç de sebebiz veyahud birgine sebeb birlen kalurga togrı kile. Evvelgi dörtsinde ilmiyet hem sebeb, hem de başkasınıñ sebebiyetine şart bulganlıkdan alar hiç de sebebsiz kalalar. İlmiyyet nekre kılınuv sebebli zail boldı. Başkaları ise ilmiyet ilen meşrût bulganga köre hükümleri kalmadı. Ama soñgi ikisinde ilmiyet yalñız sebeb gine bolub yanındagi sebebniñ sebebligine şart bolmaganlıkdan bolar. Nekre kılınsa (!) ilmiyet kitüb yanındagi sebeb turub kala. Fakat isim hiç de illetsiz gayr-ı musarif bolmagan şikilli bu altı sebebden yalñız birsi bilen gine de gayr-ı munsarif bola almaganlıkdan nekre kılıngaç munsarif bolub kala.

Muna İbn Hâcib'niñ

وما فيه علمية مؤثرة اذا نكر صرف لما تبين من انها لا تجامع مؤثرة الامامى شرط فيه الاالعدل

و وزن الفعل وهما متضادان فلا يكون الا احدهما فاذانكر بقى بلا سبب او على سبب واحد

digen ibaresiniñ mazmunı şuşı. Fakat bu ibareden şu mazmunnı añlamak içün mucize sahibi bir peygamber bolmak lazım bolmasa da kerâmet sahibi bir veli bolmak lazımdır!.. Bu kadar müşkil ibareler bilen söylengen sözniñ hiç bolmasa bir kıymet-i maneviyesi ve o müşkil ibarelerniñ halli içün sarf itüle turgan zahmetlerge, belki bu zahmetlerniñ onda birine müsavi bir kaidesi bolsa İbn Hâcib'ni biraz ma'zur körürge bolur idi. Fakat - maateessüf – bu da yok. Bu davamnı kileçek makalede tahlil itüle turgan iki cihetniñ birsi isabet itecekdir.

Âlimcan el-İdrisî. "İstanbul".

[III][183]

Kâfiye ve *Molla Cami* kitapları üzerine yazaçak intikadıma mukaddime itüb mundan evvel iki makale yazgan ve üçünçi makaleden itibaren intikadke başlarmin diyb vaad itken idim. Mune [işte] indi şul vaadimni yerine kitürüv içün şuşı makaleni yazam ve intikadıma da *Kâfiye* kitabından başliym. Çünki ul asıl ve metn, ânı intikad itüb iskad

[183] *Şûrâ*, no. 8 (15 Epril 1912), s. 129-232.

itsem andan soñ anıñ üzerine bina itilgen şerhni intikad itüv âsân bolur. Fakat *Kâfiye*'degi bütün bahislerni birer birer intikad itüvge kirişmesden evvel, umûmi sûretde bir intikad itüb çıguvını muvafık körüb bu üçünçi makaleni şul intikad-ı umûmige tahsis itdim ve bu maksad ilen *Kâfiye*'ni başından âhirine kadar karab çıkganda közge türtülüb tura turgan biş mühim kimçiligin tabdım [noksan buldum], bunlar uşbunlardır:

1 – İbaresi bik muglak, añlaşılmaslık derecede müşkil. Hâlbuki kim gine tarafından bolsa da bir kitab telif itilgen zaman iñ evvel nazar-ı itibarke alınaçak cihet – anıñ ibaresiniñ maksudunı açık añlataçak sûretde yeñgil [hafif] boluvıdır. Bu bik lazım. Husûsiyle telif itilgen kitab, *Kâfiye* şikilli bir fenniñ kavâid ve nazariyâtından bahs ite turgan kitab bolsa ul zaman bu lüzum tagın da artıgrak bolurga kerek. Bu bik mühim bir cihet oldugu halde evvelgi ulemamıznıñ bik köbüsü tarafından takdir itilmegen. Mundan soñ kitab telif iteçek müelliflermizniñ (kerek Arabî ve kerek Türkî, kerek Farisî hulasa: kây tilde [hangi dilde] bolsa boluvın) bu cihetni nazar-ı itibarge aluvların ötünem [rica ederim]. Çünki talim telifden maksud ifâde, bilmegenlerge bildirüv ve ilimni umumileşdirüvdir. Bu maksudnuñ husûli ise talim ve tedris zamanında istimal itile turgan lisannıñ açık, telif ve tasnif vaktında yazıla turgan ibaretniñ âsân olmasına mevkufdur. Munuñ bulay ikenlikinde hiç kimniñ şek ve şübhesi yokdur diyb oyliym: Bizniñ Müsülmanlarga bu cihetke riayet itü bikrek de tiyüş. Müşkil ibareli kitablar yazuv, Almanlar içün belki şeref olabilür. Ama bizniñ içün hiç de şeref tügil; bilakis zor [büyük] bir kimçilikdir [noksanlıktır]. Şuşı münasebet bilen bizniñ imam ve müderrislermiz arasında kübden birli ornaşub ve tamırlanub bitken yañlış bir fikirniñ tashih itilüvinde ötünem. Bizniñ ulemamız arasında *Süllemü'l-ulûm, Şerh-i Kadı, Telhis Şerhi, Mutavvel ve Tavzih Hâşiyesi, Telvih* şikilli müşkil ibareler birlen muglak itülüb yazılgan kitablarnı (alarnıñ tabirlerinçe mütalaa itile bilüv) añlav bik zor bir fazilet sanala. Hâlbuki hiç de bulay tügil. Mene min özüm bu kitablarnı ve tagın da bular şikilli muglak yazılgan bik küb şerh ve haşiyelerni bik şeb anliym ve bik tiren [çok derin] mütalaa item. Hatta Buhara'dagı altı senelik tahsilimniñ eñ mühim semeresi şuşı. Fakat bularnıñ yerine Kur'annı tamam okugan ve peygambermizniñ ehadis-i şerifesini ögrengen, tarih-i umumi ilen beraber İslam ve başka edyan tarihlerin tedkik itken bolsa idim İstanbul'dagı dört senelik müddet-i tahsiliyemni başka şeylerge sarf itken bolur idim.

Fazl ve kemâl, ulûm ve fünûn ögrenmekdedir; hayalât ile ugraşmakda tügil hakayık hıfz itmekdedir, safsata artından koşmakda tügil.

Kâfiye sahibi İbnü'l-Hâcib'ni de (haşa) bizniñ imam ve müderrislermiz fikrinde bulgandır dimek istemiym. Şunda da niçek de bolsa allâme, kitabnı açık ve âsân bir ibaret bilen yazmagan. İbn Hâcib'den bir asır kadar evvel yetişken ve *Kâfiye*'ni yazuv içün İbn-i Hâcib'ke metbû ve muktedâ bulgan allâme Mahmud bin Ömer ez-Zemahşerî (çünki İbn Hâcib *Kâfiye*'de aña taklid itken) nahiv fenine dair yazgan kitablarını *Mufassal* ve *Enmuzec* her ikisini bik açık bir ibaret ilen yazgan.

İbn-i Hâcib andan bir asır soñra kilüb tertib ve telifde anıñ usulnü takib itüb aña iyerdigi halde, üslûb ve tarz-ı ifade cihetden muhalefet itmişdir. Hâlbuki soñ yazılgan kitab evvelgisine karaganda tagın da âsânrak ve faidelirek [daha kolay ve daha faydalı] bolurga kerek idi.

2 – Kâidelerniñ izâhına ve anıñ zımnında fikirlerniñ tenvirine hidmet iteçek misaller bik az. Barları da "darb-ı zeyd" bilen "zeyd kaim"den ibaret. Munuñ özün iki kimçilik itüb sanarga yariy: Birinçi, maksud bizzat bolmıyça alet ve vasıtadan ibaret bulgan kaidelerni ve alarnı arasında hiç de lüzumsuz ihtilaflarnı zikr itken de kitken. Ul kaidelerni talebege, mübtedilerge yani nahiv okurga başlagan kişilerge yahşilab tüşündürüb añlata turgan misaller zikr itmegen. İkinçi, niçekdir bazı bir yerlerinde misal zikr itse de

فی داره زید ، فی الدار رجل ، زید ابوه قائم ، زیدقام ابوه، این زید

şikilli tatsız, tuzsuz ve mânâsız misaller zikr itken. Bizniñ muhafazakâr ulemamızda anı ve ânıñ şikillilerni muâheze iteçek yerde özlerinden uydurub "ولا مشاحة فی المثال" digen bolub muhafaza ve müdâfâa itkenler ve eli heman da iteler. Hâlbuki faidelerni izah itüv içün misaller kitirüv ni kadar lâzım ise, ol misallerniñ manalı ve müfîd sözler boluvına dikkat itüvde o kadar lazımdır. Çünki bu sayede mübtedi kavâid ile beraber baytak gına hakâyık-ı diniye, vukûat-ı tarihiye, mealî-i milliye ve akval-i hikemiyeden haberdâr olur. Onları hiç de unutmas.

Biz bu usulni başka milletlerniñ bilhassa sarf ve nahiv fenlerine dair yazılgan kavaid kitaplarında köremiz. Bu soñ zamanlarda Arab ve Türk lisanlarıñın sarf ve nahivlerine dair yazılgan kitaplarda da şundiy misallerini körmek mümkün.

Min munda mukayese içün *Kâfiye*'den başka bir nahiv kitabından aynı kaideni izah içün kitürilgen misallerni nakl item:

Kaide: Şart manasını mutazammın olan her mübtedâniñ haberine faniñ dühûlu sahih. *Kâfiye*'degi misaller:

الذى يأتينى اوفى الدار فله درهم وكل رجل يأتينى اوفى الدار فله درهم.

Soñ zamanda yazılmış bir nahiv kitabındagi misaller:

ان الموت الذى تفرون منه فانه ملاقيكم ، ايما رجل نقل اليك فاعلم انه سينقل عنك .

كل امرئ مؤمن بالله احب او ابغض ففى الله حبه او بغضه ، كل امر مباعد او مدانى ،

فمنوط بحكمة المتعالى .

Bakıñız! Misallerni mukâyese ve neticeni muhâkeme idiñiz.

3 – Hiçbir dâne temrin yok. Temrin: Katı, agır ve müşkil kâidelerni yumuşatub yañlayatub âsânlandırmak dimekdir. Bu da – bir kaideni zikr itkeç veyahud bir nerseni tarif itkeç, şul kaideni tatbik veyahud ve şul işni tayin itdirüv içün zikr oluna turgan cümlelerdir. Misal birlen aralarındagi fark: Misal, vâzıh ve muayyen olur, temrin ise mübhem ve mücmel olur. Misal müteallimke kâideni bildirir ve tarif itilgen şeyni körsetür. Temrinden müteallim özi añlar ve istihrac iter. Bir kâide veya tarifden soñ evvela bir, iki… misaller ketürüb müteallim temâmiyle bir kâide ve muarrifni añlaganga kadar muallim tarafından izah ve beyân olunur. Soñradan bir temrin körsetülüb şul kâideni tatbik ve mârufnu tayin itdirilüb. Mesela: Şart manasını mutazammın bulgan isimler ve anlarnıñ mütemmimleri bulgan iki cümle tarif itilgeç:

من يطلب يجد ، من طلب العلى سهر الليالى . «مايزرعه الانسان فاياه يحصد

kibi misaller kitürlüb izah itilür. Andan soñ:

و من صحب الدنيا طويلا تقلبت ٭ على عينه حتى يرى صدقها كذبا . و مهما تكن عند

امرى من خليقة ٭ و ان خالها تخفى على الناس تعلم

kibi temrinler kitirilüb ism-i şart kaysısı, şart kaysısı, ceza kaysısı, diye sorulub tayin itdirilür.

Temrinniñ ni ikenligini añlagaç İbn Hâcib'niñ *Kâfiye*'de Musul bahsinde:

«و اذا اخبرت بالذى صدرتها و جعلت موضع المخبر عنه ضميرا لها و اخرته خبرا »

digen sözini “temrin” diyb hükm itüvde biraz tereddüd itermiz. Şârih şikilli bik aşgub – bu temrindir – hükmünü birüb koymasmız. Zira ul temrin tügildir. Belki ayruca bir kâide ve nazariyedir.

4 – Nahiv’niñ mevzusu iki nerseden kelime ilen kelâmdan ibaret ve iñ mühim bulgan kısmı kelam iken kelamnıñ tarifi ilen ni nerselerden yasaluvın beyân itken:

الكلام ما تضمن كلمتين بالاسناد ولا يتاتى ذلك الا فى اسمين اوفى اسم وفعل

cümlelerinden başka hiçbir kelime yok. Hâlbuki bahsleri, bilhassa cümle-i ismiye bahsi nahiv mebâhisiniñ iñ mühimlerindendir. Her ne kadar mübtedâ ve haber bahsleri, fiil ve fâil bahisleri bilvasıta cümlege aid mebâhisden iseler de, togrıdan togrı cümleniñ özine aid mebhasler de yok tügil. Mesela: Cümleniñ

لامحل لهامن الاعراب ، لهامحل الاعراب

isimleriyle ikige bölünüvi ve bunlarnnıñ orınları, cümleni niçek teşkil iterge, evvel fiil andan soñ fâil kitürüv bilen gine iş bite mi? Bir cümlede mefullerniñ bişisi [beşi] de ciyulsa kayularını takdim itarge kirek? Bunlar şikilli tagın da bik küb bahslerniñ hiçbirsi zikr itilmegen.

5 – İbn Hâcib’niñ *Kâfiye*’si yalñız nahiv kitabı da tügil. Hem de Zemahşerî’nin *Enmûzec*’i, İbn Malik’niñ *Elfiye*’si şikilli sarf ve nahiv mebhasleriniñ eñ mühimlerinden koşılub telif itilgen bir mecmua da tügil. Koşmiy de kardırmagan, koşub da yetkere almagan. Mesela: İlm-i sarfka aid tesniye ve cem‘ bahslerini zikr itdiki halde, sarfka âid olub da bunlardan mühimrek bulgan tasgîr ve nisbet bahslerini hem de iñ mühim bulgan evzân-ı cumu‘unu kaldırub kitken. Bu bahslerniñ İbn Hâcib’niñ ikinçi bir telifi olan *Şafiye* kitabında mezkûr boluvı anıñ bu kusurını setr ite almas. Çünki İbn Hâcib’niñ *Şafiye*’sinde

الامر و اسم الفاعل و اسم المفعول وافعل التفضيل تقدمت

diyüvine karaganda, *Kâfiye*’ni *Şafiye*’den evvel telif itken bolurga kirek. Filvaki hem şulay belki minim bu tesniye, cem‘, tasgîr, nisbet, emr-i masdar, mâlum, mechul bahislerini İlm-i Sarf’ka aid mübâhis diyüvüm acebrek tuyulur. Muña bik katı itiraz iterler. “Zemahşerî, İbn Malik, İbn Hâcib şikilli ulema siniñ kadirligine bilmiyler idimni?” dirler. Şunuñ içün min munda kıskaça gına sarf ve nahivni tarif ve mevzularını beyân itüb kitmekçi boldum. Andan soñ hakikat-i hâl añlaşılur ve ol bahislerniñ kaysı fenge aid ikenlikleri bilinür.

Sarf: Kelimelerniñ bir birine koşulmiyçe yalñız başlarına bulgan vakıtlarında maruz kala turgan şikil ve suretlerini bildirir.

Nahiv: Kelimelernin birbirine koşulgan çakda bulaçak hallerini ve suretlerini, koşuldukdan soñra hemesiniñ birden muttasıf bulaçak şikillerini bildire turgan bir fendir.

Bir kelimeniñ tesniye boluvı, masdar boluvı, emr boluvı ikinçi bir kelimege koşulganda gına muttasıf bula turgan hallerinden tügil. Ama fa‘il boluvı, mef‘ul boluvı, mübtedâ boluvı, haber boluvı, hiç şübhesiz ançak başkaları ile birge ciyulganda gına mevsuf bola turgan sıfatlarıdır. Binaenaleyh anlar ilm-i sarfka, bunlarda ilm-i nahivge aid mebhaslardır. Sarfnıñ mevzûı yalñız kelime, nahivniñ mevzûı ise kelime ve kelâmdır. Mesela: *Zeyd* lafznıñ ism-i müfred oluvı, tesniyesiniñ *zeydan*, cemesiniñ *zeydun* ve Yahudi *zeyud*, mensubnuñ *zeydi*, masgarınıñ *zeyed* kilüvi; uşandak kam lafzınıñ mazi mücerred ve ecvef oluvı, muzariyesi yakum, ism-i fa‘ili kaim kilüvi – ilm-i sarf vasıtasıyla biline turgan bahslerdir. Ama ikisi birge koşulub da kam *zeyd* veyahud *zeyd* kam bolgaç kamnıñ fiil, zeydniñ fâil hem de zeydniñ mübteda, kamnıñ haber ikenligini bilmek nahiv fennine aid mebâhis cümlesindendir.

İbn Hâcib, Zemahşerî’ni aynen diyerlik derecede taklid itdigi halde iñ mühim bahslerni kaldurub kitken. Kaldırganna köre nahiv mebâhisini sarf mebhaslarından ayırub müstakil bir fen itüb telif ite almagan veyahud itmegen. Anıñ üstüne müşkil ve muglak itüb yazgan. Hatib Dımışkî, Sekkaki’niñ *Miftahü’l-ulûm*’ınıñ üçünçi kısmını telhis itüb ni kadar âsânlaşdırgan bolsa, bu da onuñ aksine Zemahşerî’niñ mufassılnı telhis veyahud *Enmuzec*’ini tezmin itüb âsânlaşdıraçak yerde – kıyınlaşdırgan [zorlaşdıran] ve Zemahşerî’ni tagın da bir iki asır kirüge yibergen. Hiçbir yañalık körsete almagan.

Nahv-i ameliden de bikrek, nahv-i nazarige ehemmiyet birgen, hatta nahv-i amelni hiç de ehemmiyetke almagan. Hâlbuki iñ mühim olgan şul amelî kısmı idi. Çünki her ne kadar kavâid ve nazariyat mecmuasına ilm diyb eytilgen şikilli şul kâide ve nazariyelerni bilüvge ilm diyb eytilse de, asl ilm-i hakiki – şul nazariyelerni bilüb istimal itüv sayesinde hâsıl bula turgan melekeden ibaretdir.

İbn Hâcib munı añlamagan bolurga kirek. Kitabnı kavâid bilen tuturdıgı halde müfid bir temrin kitürmegen. Mene suret-i umumiyede karab çıgub tabkan kusurlarım

şuşılar. İndi mundan soñ her bâb ve fasılnı ayru ayru intikad iterge tiliym ve minettevfik.

Âlimcan el-İdrisî. İstanbul.

[V][184]

Dördüncü makalede *Kâfiye*'niñ münderecatını tokuz kısımge ayırub her bir kısmı hakkında üç cihetden intikad yürüteçekimni vaad itmiş ve birinci kısmınıñ intikâdına başlamış idim. Fakat söz bik uzayub kitkenlikden, yalñız bir cihetden gine intikad idüb, kalgan iki cihetni bu makalege terk itmiş idim. Bu kün şul iki tarafnı karab karamakçı bulam.

1- Lüzumsuz bazı bir nerseler zikr olunmuş. 2- Kirekli bazı bir kaideler kalmış.

Birinçisine isim bahsinde uşbu biş dâne misalni kürsete bilürbiz:

1- Adlni tahkiki ve takdiri diyb ikige taksim itüv hem de bik az bir münasebet bilen "katam" bâbını kitürüb kestirü, lüzumsuz ve faidesiz belki de zararlı bir beyandır. Çünkü bulay adlni ikige bölüb hiçbirini tarif ve izah itmiyçe birer misal gına zikr itüb koyudan hiçbir nerse añlaşılmiy, şuña köre faidesiz. Bu kadarlı bilen gine kalmiy belki okugan kişiniñ fikrini çovalta ve yok yerge zihnini arıta, bu yakdan zararlı. Bunuñ yerine adlni ikige bölmiyçe gine müsta'mel ve mütedavil bulgan ma'dul isimlerni ve anlarnıñ veznlerini zikr itgen bolsa okugan kişi adlniñ ne ikenini yahşılab añlab kitgen bolur idi. Mesela şulay digen bolsa:

„ الصفات المعدولة ما جاء على وزن فعال ومفعل من اسم العدد كاحاد وموحد والاعلام المعدولة

نحو عمر، زحل، زفر، جشم، قثم، جمح، فرج، دلف، عصم، ثعل، بليع، مضر، هبل، هدل، حجى„

Kâfi ve Şâfi bir izah bulgan bolur idi.

2- Vasf hakkında: Vasfiyet-i asliye bulurga kirek, bu şart tabılsa soñradan isti'mal sebebli ismiyet tarafı galib bolub kitse de zarar birmiy, gayr-ı munsarif bulabire. Mene şuña köre "بنسوة اربع" digendegi "erbaa'" munsarif bola; Esved, Erfam, Ethem lafzları isim bolub isti'mal itilseler de gayr-ı munsarif bolular; fakat افعى, اجدل, اخيل lafızlarınıñ gayr-ı munsarif boluları zayıf diyü de yukarıda adl bahsinde söylengen

[184] *Şûrâ*, no. 10 (15 May 1912), s. 309-311.

sözler kadar uk manasız ve faidesiz. Faide bilen zarar arasında vasıta bolmaganlıkdan zararlı beyanlardır. Bunlarnıñ yerine nindain sıfatlarnıñ gayrı munsarif boluvlarını beyan itken bolsa faideli bir iş kılgan bolur idi. Mesela: Gayr-ı munsarif bula turgan sıfatlar uşbu dört türlidir: 1- İsm-i tafziller, 2- Ef'âl, fuala veznindegi sıfat-ı müşebbeheler, 3- Fualan, fuali veznindegi sıfat-ı müşebbeheler, 4- yugarıda adl bahsinde zikr kılıngan sıfat-ı ma'duleler, diye taksim itüb her bir kısmını bir niçe misal bilen izah itken bolsa hem yengil añlaşılur hem de ameli bulgan bolur idi.

3- Te'nis bahsinde "فان سمی به مذکر فشرطه الزیادة علی الثلاثة" digen kaidesi hiç de faidesiz veyahud bik az faideli bir kaidedir. Çünkü te'nis-i manevî ilen müennes bulgan isimlerniñ yani müennesat-ı sema'iyeniñ adedleri bizge malum. Ayn, kavm, şems, dâr, akreb, ilh. Şikilli 73 kadar lafızdan ibaret. Bunlar bilen kim bir müzekkerni tesmiye iteçek? Yani şul isimlerden biri birlen kim özüniñ erkek balasına isim koşaçak? Bu bolsa bolsa Bedevî Arablar arasında bolur. Bizde Rusya'da ya'lemun, yu'minun, müflihûn diyb ve Buhara hem etrafında "انا اعطینا، واللیل اذا یغشی، الم نشرح" diyb at koşuvçılar bolsa da kadem, akreb, ayn diyb koşuvçılar bolmasa kirek. Bulgan takdirde munsarif mi iken, gayr-ı munsarif mi iken? diyb ihtilaf kılınurlık yerlerde isti'mal olunuvu yok. Mundiy iki katlı "yok"nuñ halinden bahs ite turgan kâidede hiçbir fâide yok. Binaenaleyh bu kâide hiç de vaki' bolmiy turgan ve faidesiz bir faraziyeden gine ibaret bolub kaldı.

4- Cem' bahsinde "شرطه صیغة منتهی الجموع کمساجد ومصابیح" dimek kâfi idi. Andan başkaları hemesi fazla ve hemesi faidesiz. Cemiyetni, cemiyet-i asliye ve hâliyeden âmm kılub حضاجرتی gayr-ı münsarif itü de; şulayuk cemiyetni tagın da tahkiki ve takdirîden âmmlab yahud vezindaşlarına haml kılub seravilni gayr-ı münsarif itü de zerre kadar da bir faide yok. Çünki başka yerde bunlar şikilli başka lafzlarga tügil bunlarnıñ özlerine de tesadüf itülmiy.

Mune minim *Kâfiye* ve *Molla Cami* okuganıma on yıl boldu. Bu bahislerni bir niçe künler sarf itüb bik heybetleb okub kitdim. Şul on seneden birli bik küb Arabça kitablar (Kur'an ve hadis de dâhil oldugu halde) aktarub çıkdım ve heman aktaram. Hâlbuki hazacer ve seravil kelimelerine hiçbir yerde uçramadım. Eger uçragan bolsam hiç olmasa rahatlandırub gayr-ı münsarif itüb okub öçimni algan bolur idim. *Kâfiye* ve *Molla Cami* kitablarını okuvçı şakirdlermizniñ kübregi Arabça kitablarnı minden azrak

aktaraçak olduklarından anlar içün bu cem‘ bahsindegi şuşı sual ve cevablarnıñ faidesi tagın da yokrak bolurga kirek.

5- Vezn ül-fi‘l bahsinde: “شرطه ان يختص بالفعل كشمر وضرب” den soñgı, bilhassa “وما فيه علمية مؤثرة” den “وجميع الباب” cemiü’l-bâb”ge kadarlı bulgan kâideler lüzumsuzlukda ve fâidesizlikde evvelgilerinden hiç de kiri kalmaslar. İlmiyet ve başka bir sebeb bilen gayr-ı münsarıf bulgan bir isim nekre kılındıgı takdirde hiç de sebebsiz veyahud bir gine sebeb bilen kalganlıkdan münsarif bula imiş! Kim muni nekre kıla? Bar mı mundiy bir iş? Bir hayal, bir farz. Hele ilim bulgan ahmer nekre kılınursa, münsarif bolur mı bolmas mı diyb sibuya bilen ahfeşniñ talaşuları bigrekde esassız ve faidesiz nerseler. Çünki ahmer ibtidaî halde bir sıfat, evvel ilim kılınaçak soñra tekrar nekre kılınaçak da münsarif olaçak! Çok acîb şey!

Munuñ şikilli nerselerge Türkçe de “martaval masalı” diyb eytüle. Bu kadar faidesiz cümle ve kaidelerniñ soñunda anlarnıñ kabahatlerini örüte turgan perdeleri hükmündegi:

„وجميع الباب باللام اوالاضافة ينجر بالكسر“

kaidesi bolmasa idi bigrek nâçar bir hatîme bulgan bolur idi.

İkinçi cihet kirek bolub da zikir kılına mı kılınan mebhaslar ve kâideler:

1- Kelâm ve cümlege dair bir mikdar tafsilât bolurga kirek idi. Mesela: Cümleniñ

„لا محل لها من الاعراب ولها محل من الاعراب“

yahud cümle-i müstakile ve cümlei gayr-ı müstakile isimleri ile ikige münkasım bulganlıgın, hem de bunlarnıñ mahallerini nindain orunda cümle-i müstakile bola ve nindain yerde gayr-ı müstakile bola anlarnı söylemek ve beyan itmek tiyüşlü idi. Fakat zikr olunmamış.

2- Yalñız âmilini tahrif gine itüb kiçinmeyinçe âmiliniñ nev‘ilerini ve her nev‘isiniñ amellerini ve hatta adedlerini de zikr eylemeli idi.

3- Mademki evvela kelimeni isim, fiil ve harf diyb üçge, soñra isimni muarreb ve mebni diyb ikige böldi ve birinçi kısımnıñ aksamını biyan itmege başladı. Şu halde şu isim muarrebiniñ aksamından bulgan ma‘rife ve nekre, müzekker ve müennes,

tesniye ve cem', masdar, ism-i fail, ism-i mef'ul, sıfat-ı müşebbehe ve ism-i tafzil bahislerini de zikr eylemek lazım idi. Bilhassa tesniye ve cem'lerniñ i'rablarını da zikr iteçek bolgaç.

İstidrak içün zikr itdigim biş; ve noksan içün beyan itdikim üç cihet, iñ vâzıh ve iñ ziyade közge türtülüb tura turgan cihetlerdendir. Yoksa intikad olunaçak şeyler yalñız bunlardan ibaret tügil. Umumiyetle *Kâfiye* ibaresiniñ bik avır, misalleri az ve temrinleri hiç de yok olması intikad-ı umumide zikr itdikim kibi iñ büyük bir kusurdur.

Hulasa: *Kâfiye* nahivge dair yazılmış güzel ve belki de müfid bir kitab olarak tedkik ve mütâlaa olunabilür. Fakat bir ders ve kavâid kitabı olarak okutdırılamas. نیتاکه *Sahih el-Buhari* kitabı iñ mükemmel bir hadis kitabı olarak mütalaa olunur ve olunmalıdır. Şunda da bolsa başkasına hadis ögretmek içün iñ müfid bir ders kitabı (katiyen) tügil, lihaza tedris olunmaz ve olunmamalıdır.

Âlimcan el-İdrisî. "İstanbul".

2.15. "Tufan Meselesi Hakkında"[185]

(Ahmed Midhat Efendi Hazretleriniñ Fikirleri)

6 ve 9'ncı numero *Şûrâ*da tufan hakkında bazı bir sualler ile cevablar yazılmış idi. Bu meseleniñ ehemmiyetne karaganda yazılgan nerseler bik az bulganga köre, bu hakda min de bir niçe [bazı] satır yazmakçı bulam [yazmak istiyorum]. Yazaçak şeylerim "yabu" bolmasa da belki "yamav" bolur diyb oyliym:

Mesele mühim bulganga köre mundan iki sene mukaddem, hâkim-i şehir ve müverrih-i meşhur üstâz-ı muhterem Ahmed Midhat Efendi Hazretleriniñ Tarih-i Umûmi dersinde fakir ve başka yoldaşlarım tarafından soralgan sualler ve itilgen itirazlar üzerine yalñız şuşı tufan meselesini bir hafta okugan idik. Üstaz-ı muhterem de asıl tufannıñ vaki' oldıgını fakat bütün dünyaga şâmil bolmayınça Nuh (aleyhisselam) kavmine gine mahsus oldugını kuvvetli deliller ile isbat itmiş idi. Ol vakıtga kadar min de tufannıñ umumi bulganlıgın itikad ite idim. Lâkin itikadım hiçbir delilge müstenid olmadıgından kat'î ve yakînî tügil idi.

Minim bu soñgı cümlelerimni okugaç belki "bu ni dimek? İtikad bolsun da kat'î ve yakînî bolmasun… Ol ni digen söz? Kat'î ve yakînî bolmasa zan bolurga kirek. Çünkü الاعتقاد : "هوالحكم الجازم الثابت المطابق للواقع بيت!" diyb itiraz itüçiler bolur. Fakat az gine oylab karasalar bu itirazlarına özleriniñ bütün mesâil-i diniye hakkındagi itikadları cevab bolur. Kur'an-ı Kerim'de tufan on iki orında zikr olunmuşdur. Anlarnıñ hemesinden de tufannıñ Nuh Aleyhisselam kavmine gine mahsus ikenligi bik açık añlaşılub tura. Ul ayetlerniñ tefsir ve tahkiklerini ikinçi bir makâlege kaldırub hâzır bunda tufannıñ vâkî oldıgı, fakat umumi olmadıgı hakkında erbâb-ı fen tarafından zikr itilüb üstâz-ı muhterem tarafından takrir ve tahrir itilgen fennî delillerni gine zikr itmekçi bolam:

1- Himalaya Taglarınıñ şark tarafındagı Çinliler özleriniñ tarihleri ve rivâyât-ı mütevâriseleri arasında tufanga dair hiçbir kayd ve işaret taba almaganlıklarından tufannı inkâr iteler imiş. Bu bik zaif itirazga karşu mundan baitakkına kuvvetli bulgan: Himalaya silsilesiniñ biri taraflarında tâ Amerika'ga kadar bütün milletlerniñ rivayet mütevâriseleri içinde tufan hâtiresi bulganlıkdan alarnıñ tufannı ikrar itüvlerini cevab itüb zikr itüv kâfi bolsa da, biz munuñ ilen gine kifayelenmeyinçe bu itirazlarnı

[185] *Şûrâ*, no. 13 (1 İyül 1912), s. 388, 389, 390.

tübinden kisüb taşliy turgan berâhin-i fenniye ve tecrübiye zikr iteçekmiz. Fenni deliller bizge üstünde yaşadıgmız şuşı kürre-i arznıñ bir vakıt, dehşetli bir sadme ve darbega dûçar bulganın körsete. Tufanda şul sadmenıñ kürre-i arz üzerinde hâsıl itken türlü özgerişlerniñ [değişikliklerin] birisi bolub kala. Paskal ve Nivton şikilli hükemâdan başlab on tokuzunçı asrnıñ evvelindegi tabiiyûn ve riyâziyûn arasında hakikaten iñ zorlarından sanalgan Fransuz Dolomieu [Elie Cartan], Cenovalı Daluk [dell'Orologio], bâhusus bularnıñ keşfiyâtını tahkik ve tasdik itüçi Kuvye cenabları mundan biş veyahud altı miñ sene kadar evvel kürre-i arznıñ şiddetli bir sadmege maruz kalganlıgını ve bu sadmeniñ evvelçe deñiz bulgan yerlerni, kara ve tavlarnı [dağlarını] yayla hâline, evvelçe kara hâlinde bulgan yerlerni bik tiren [derin] deñizler suretine eylendirirlik [döndürecek] derecede zor [büyük] özgerlişge sebeb bulganlıgını beyân iteler. Bu davalarını isbat içün tübindegi delilni kitüreler:

Elyevm 48 kilometro ve kalınlıgında tahmin itilgen kaşr-ı arz yani yerniñ kabugu ve katkan kısmı kerek dâhilindegi tebahhur ve tekassüfünüñ devamından ve gerek hâricdegi yeriniñ yarluv ve çatnavından arı turgan mevâdd-ı dâhiliyeniñ sath-ı arzda cayılub [yayılıp] tabaka tabaka yani kat kat bolub incimad itüvünden hâsıl olmuşdur. Binaenaleyh bu tabakalardan her biriniñ ufki bir vaziyetde boluvları bik tabii bir haldir. Ve tabakat-ı süfliye şulay ufkî vaziyetdedirler. Hal böyle iken sath-ı arzga yakın bulgan tabakalarnıñ bu ufkî vaziyetni yogaltub biraz mâil hatta bazen amûdi bir vaziyet almış oluvları her halde bir zaman-ı arznıñ bir sadmega maruz kalganlıgına iñ zor ve kat'î bir delildir. Bu sadmeniñ arzumuz üzerine hücum itken bir kuyruklı yulduz tarafından îkâ itilgenliginde de şübhe yokdur. Nitekim zamanımızda da vakıt vakıt bazı ehli-i hey'et bir kuyruklı yulduznıñ arzga yakınlaşdıgını ve kilüb berilüvide muhtemel olganlıgını hesab itüb haber bireler. Kürre-i arz üzerinde tebeddülât ve tagayyürât îkâ itüv içün bir kuyruklı yulduznıñ kürremizge kadar kilüb berilüvi de şart tügil. Belki tebeddül ve tagayyürât bilen gine kutulub kürremizniñ bâki kaluvi içün berilmevi şart. Çünki: Eger berilse bu kiçkine seyyâremizniñ parçalanub tozan şikilli taralub kitüvi muhakkak. Bu kadarlısına hâcet yok. Bir kuyruklı yulduznuñ cazibe hudûdunuñ içine kadar kirüvi arz üzerinde bik zor tebeddüllerge sebeb bula alur. Muharver ve muharriki üzerinde arz, türli tiz hareket ite turgan bir cisim nindi gine bir mânige tesadüf itüb hareketni zâi itse veyahud azatsa o zaman ul cisimde hâsıl olacak herc ü merc her türlü hisab ve tahmininiñ fevkinde kalur. Mundiy bir sadmeniñ tesirini hayalge saydırabilür içün bir parahodnuñ bir zor taşka veyahud ikinçi bir parahodka berilgendegi hâlini

tasavvur itarge kirek. İmdi bir kuyruklu yulduz bizim câzibeniñ hudûdu dâhiline kirüb hareket-i yevmiye veyahud seneviyemizni biraz tenkis itse sürat bilen baraturgan bir şimendüferniñ hareketni birden birge kimyetken vaktında vagon içindegilerniñ his iteçekleri tesir şikilli zor bir tesir hissetdireçeki hikmet-i tabiyeçe müsbet ve müsellem bulgan hakikatler cümlesindendir. Binaenaleyh arzumuz şu şundiy bir hareketni kimeytürge [azaltmaya] mecbur itüldigi zaman dahi deñizdegi sularnıñ karalar üzerine hücum itüb bir tufan hâsıl itüvi hiç hükmünde kalur. Arznıñ bu sadmeden müteessir boluy sathına yakın bulgan tabakalarınıñ vaziyetlerini almaşdıruvlarına, bazı taglarnı batırub orınlarına tiren deñizler hâsıl itüvge de kâfidir. Kutb-ı cenübî ve şimalî arasındagi cereyân-ı mıknatisîden istidlâl olundıgına karaganda bu sadmeniñ tesiri ilen arznıñ mihveriniñ de biraz tebdil ve zaif itkenligi añlaşıla. Muna şuşı fennî ve tecrübî deliller seyyâre-i arznıñ bir vakıt bir sadme-i hariciye bilen müteessir bulganlıgını isbat ite. Ve lihâzâ dünyanıñ bir kısmını sular istila itüb insanlarnı gark itüvü bu tesirniñ iñ kiçkine bir neticesi olmaklıgında şübhe iterge hiç de orın kalmadı.

2- Vukûu fennen sabit bulgan bu tufannıñ hususi yani kürre-i arznıñ bazı noktalarında gıne vâki‘ oldugu da gine fennen sabitdir. Şu bileki: Yeryüzündeki iñ büyük taglarnı da bütünley gark iterlik su, kürre-i arzda ve kürre-i nesimiye (havaiye)de yokdur. Vakıa bu iñ zor taglarını gark iterlik sunnuñ tirenligi yedi miñ metro kadar bulurga kerek. Hâlbuki zorlugu fennen tayin itilgen kaşr-ı arz bilen tabaka-i nesimiyede bu kadar kalın bir su kaşrı teşkil iterge yeterlik mikdarda su bulunmak hiç de mümkün tügil. Zira:

Tabakâtü’l-arz fenni, kırk sikiz miñ metro diyb tahmin itilgen kaşr-ı arzınıñ her tabakası ecsâm-ı salebe (katı cisimler)den müteşekkil ikenlikni, yalñız iñ yukarıgı tabakalarında gına bik az bir mikdarda su bulganlıgını beyân ite. Bu sularnıñ da yagmur tarikiyle yer içine kirgenliklerini söyliy.

Tekvinât-ı nesîmiye fenni dahi, kaşr-ı nesimiyeniñ on altı miñ metro kalınlıgında oldugını tahmin ite. Bu on altı miñ metro içinde hiç de hava bulunmayınça hemesi de su buharından ibaret diyb farz itilse de tekâsüf itkeç yedi miñ metro kalınlıgında bir su kaşrı hâsıl ite aluvı hiç de mümkün tügil. Bilhassa tabaka-i nesîmiyeniñ yugarıgı yaklarındagı [taraflarındaki] kalınlık tüben tarafındagılarına hiç de kıyas iterlik tügil, bik az.

Binaenaleyh kürre-i arzımıznıñ hâzırgi şekil ve sûretini yedi miñ metro kalınlıgında bir su kaşrınıñ kaplavı fenni tahminlerden hiçbirisine togrı kilmegenlikden kürre-i arz üzerinde vâki‘ bolgan tufannıñ umûmi olmayınça husûsi ve mahalli bolganlıgına hükm itüv giologya ve metairologya fenleriniñ muktezâsındandır.

Tufan hakkındagı Tevrat’nıñ hikâyesi:

“Hazret-i Nuh öz ailesini ve üç oglunuñ ailelerini ve her cins hayvandan kirek kadarısını alub sefinege mingeç yerden ve kökden sular boşalmaga başladı ve yeryüzünü bütünley su kapladı. Ul derecede istila itdi ki, iñ büyük taglarnıñ üstünde dahi on beş arşun kadar kotarıldı ve bütün dünya su astında kaldı. Yüz illi kün kadar muttasıl su taşub turdı. Bütün insanlar ve hayvanlar helâk bolub bitdiler. Yalñız sefinedekiler gine kaldılar. Andan son tagın da yüz illi kün içinde sular kimeydi [azaldı]. Nihayet Nuh aleyhisselamnıñ kimesi [gemisi] Ararat (Cudi) Tagınıñ üstüne oturdu. Sular tamamen tartılub [çekilip] bütün yeryüzü bütünley kurugaç [kuktan sonra] Nuh ve evladı ve beraberindegı hayvanlar sefineden karaga çıkdılar.”

Tevrat’nıñ bu hikâyesinden tufannıñ umûmi bolganlıgı añlaşılganlıkdan münkirler içün iñ kuvvetli bir itiraz şuşı tufan meselesi boldı. Yugarıda zikr itdigimiz fenni delillerge müstenid bolganlıkdan bu itiraz o kadar kuvvetlidir ki Yehud (Yahudiler) ve Nasâr (Hristiyanlar) bu itirazga makul bir cevab birub mukabele itüvden aciz kaldılar.

Bütün Yehud ve Nasârânın mebhût ve mütehayyir itken bu itiraznıñ hikmet-i İslamiye mukabilinde hiçbir kuvveti yokdur. Çünkü tufannıñ bütün kürre-i arz içün âmm boluvu Kur’an-ı Kerim’de asla musarrah tügildir. Bazı bir müfessirler yugarıdagı Tevrat hikâyesinden iktibas itüb ve bazı müverrihler de alarga iyerüb tufannıñ umumi boluvunu tefsirlerine ve tarihlerine yazmışlar ise de bu söz anlarnıñ şahıslarına münhasırdır. Muharrif Tevrat’dan menkul oluvundan başka hiçbir kıymet-i nakliye ve akliyesi yokdur. Müfessirlermizden bazıları tufannıñ bütün kürre-i arz içün âmm olmayınça isyan itüçi Nuh kavmine ve anlarnıñ turgan yerlerine mahsus bolganlıgını yazalar. Hem de Kur’an-ı Kerim’de tufan hakkında zikr itilgen on iki kadarlı beyandan da şulay bolganlıgı vâzıhan añlaşılub tura. Bu hakdagı ayetlerni inşaallah ayrı bir makale yazub tedkik iterge tarışurmın [çalışacağım].

Âlimcan el-İdrisî İstanbul.

[II][186]

Bu seneniñ 13'nçi aded *Şûrâ* mecellesinde tufan hakkında yazub anıñ bütün kürre-i arzda vâki bolmayınça Nuh (aleyhisselam) kavmine gine mahsus bolub şularnıñ turgan Asya kıtasınıñ bir kısmında gine bolgan bir vak'a ikenligini dava itmiş ve fenni deliller ile isbat eylemiş idi. Fakat hâzırga bizniñ halkımıznıñ bir kısmı husûsan imamlarmıznıñ kübregi aklî ve fennî delillerge hiç de ehemmiyet birmeyinçe her hususda nusûs-ı şer'iyege (yañlış item nusûs-ı şer'iyege de tügil belki Cemaleddin Efendi itmişli ninday gine bolsun Arabça bir ibarege) ehemmiyet birüb şunu gına nazar-ı itibarga alganlıklarından min şul makaleniñ nihayetinde tufan kısası Kur'an'da 12 orında mezkûr oldıgı halde hemesinden de umûmi olmayub Nuh Peygamber kavmine mahsus ikenligi añlaşılganlıknı bütün kürre-i arz üzerinde umumi ikenligini bildirüçi söz Tevrat hikâyesi olub bizniñ bazı bir müfessirlermizde şundan köçürüb gine yazganlıklarından munıñ Kur'an-ı Azîmü'ş-şân hakkında bir iftiradan ibaret ikenligini yazgan ve tufan hakkındagı ayetlerni kileçekde tahkik itüb okuvcılarga takdim iteçekimni vaad itken idim. Arada uzgan dört ay içinde yazuvdan başka meşguliyetim bik küb bolganlıkdan bu künge kadar vaadimni ifa ite almadım. Meşru' özürler sebebli tehir itkenlikimden İmam Celaleddin Efendi şikilli okuçılarnıñ afvlarını ötünem ve hâzırgi birinçi fırsatdan faidelenüb şul vaadimni ötemekçi bolam ve min Allahu't-tevfik.

Tufan, Kur'an-ı Kerim'de uşbu 12 surede: A'raf, Yunus, Hud, Enbiya, Mü'minûn, Kamer, Şuara, Ankebut, Saffat, Zariyat, Kamer ve Nuh surelerinde mezkûrdur. Bunlarnıñ içinden Hud ve Nuh surelerinde mufassal suretde, A'raf, Yunus, Mü'minûn, Şuara, Kamer surelerinde ortaça, kalgan biş surede ise gayet muhtasar revişde hikâyet itilmişdir. Bulardan başka tagın da altı orunda, En'am, Tevbe, ikinçi mertebe Hud, İbrahim, İsrâ, Hac surelerinde de mezkûr ise de, mesela:

الم يأتكم نبؤ الذين من قبلكم قوم نوح وعاد وثمود والذين من بعدهم الخ

şikilli başka kavimler birlenbirge umumi ve mücmel revişdegine beyan itilgenlikden alarnı ayruça sanamadım. Şimdi bu on iki surede zikr itilgen tufan kıssasınıñ hemesinde şerh ve izah iterge bu makaleniñ hacmi müsaade itmegenlikden hem de cenab-ı Hak'nıñ haberleri arasında tenakuz boluvu hiç de mümkün ve mutasavvır bolmaganlıkdan min

[186] *Şûrâ*, no. 23 (1 Dekabr 1912), s.710-712.

bunlarnıñ yalgız birsini izah itüv bilen iktifa iteçekmin. Maksudka kirişmesden evvel mukaddime şikilli bir nerse beyan itüb kitüvni muvâfık tabdım:

Tevrat'nıñ hikâye eyledigi tarzda Hazret-i Âdem'den zamanımızga kadar 6875 sene, gine Hazret-i Âdem'den tufanga kadar 1016 senelik gine bir zaman kiçkenligini ve Nuh'nuñ Hazret-i Âdem'den itibaren onunçı patriyark (peygamber) oldıgını kabul itsek ol vakıtdagı Âdem balalarınıñ mikdarını yüz milyonlar, milyardlar ile sanamiyçe birniçe milyonga gına hasar itüb alarga mesken bulurga şul Asya kıtasınıñ bir kısmını gine bolub bitü lazım. Yok, eger de Tevrat'nıñ kurı tahminden ibaret olub yañlış bulu ihtimali bik karib bolgan bu hesabını kabul itmesek ol zaman dairemizni kiñrek tutub insanlarnıñ ol vakıtda uk yüz milyonlar bilen ta'dad itülüvlerini ve başka kıtalarnıñ velev kısmen meskûn ve mamur bolganlıgını kabul itüvümüz tiyuş bula. Bu soñgu ihtimal togrılıkga tagın da yakınrak bolsa kirek.

Beşeriyetniñ bidâyetinden birli [beri] Hindliler ve Çinlilerniñ iddia itdikleri kibi 300.000 sene kadar bik uzun bir zaman keçdigi malum tügil ise de, Tevrat'nıñ hikâyet itdigi kadar 6875 senelik kıskagına bir müddet ötmiş boluvu da mümkün tügil. Zira Mısr-ı kadîmniñ, Keldan ve Asur milletleriniñ elyevm kolumuzda bolgan esirleri ile sabit 55 ve 60 asırlık medeniyet-i kadîmeleri (insan-ı ibtidâiyeniñ ancak 9 asırlık bik kıska bir müddet zarfında terakki ite alaçak derecesinden bik küb üstün bolganlıktan) bu soñgı şıknı tekzib ite. Yahşı dikkat bilen okuganda insanlarnıñ bidâyeti içün 69 asırlık gına bir zaman bik az bolganlıgı şuluk Tevrat'nıñ öz hikâyetlerinden añlaşıla. Yani ol özün özü de tekzib itüb koya. Mesela Tevrat Kâbil ve Hâbil kıssasını tübendegiçe [aşağıdaki gibi] beyan ite:

"Hâbil koy kütüçi, Kâbil de igünçi idi. Her biri öz mallarından yani Hâbil özünüñ koylarından, Kâbil de igününden cenab-ı Hak'ka hediyeler takdim itdiler. Hâbil'niñ hediyesi kabul itüldi, Kâbil'nıkı kabul itilmedi. Muna şuşı vakıadan soñ Kâbil bik açulandı ve kardaşı Kâbil'ni aldatub sahraga alub kitdi ve şunda katl eyledi".

Şuşı kasıdıga biraz dikkat itüb karasak, avretini setr itüv içün yafrak yabınub [yaprakla kapatıp] yürüv derecesinde esbâb-ı medeniyeden mahrum bolgan bir atanıñ iñ evvelgi balalarından birisi ikünçilik ve ikinçisi de kütüçilik kıluv derecesinde alga kitüvleri kavânin-i ezeliye-i ilahiye bilen tevâfuk itmeslik mertebede bik aşgıç bir terakki ve temeddün ikenligini körürmüz. Zira evvelde bittabi vahşi bolgan koy şikilli hayvanlar bilen insannıñ ünsiyet itüb alarnı özüne iyeleşdire aluvı, âlem-i tabiatda

körgen ve niçe asırlar şularnı aşab taayüş itken nebatlardan bazılarını toprakga igüb andan mahsul aluvı içün bik küb asırlar ötkenligi ve bu hallerniñ insanlarga bik küç ve kiç müyesser bolganlıgı hiç de itiraz ve şübhe kabul itmiy turgan vâzıh ve bedihî hakikatler cümlesindendir.

Şimdi biz Nuh aleyhisselam kıssasını ve tufan meselesini teftiş itüge tiledigimiz zaman karşumızga iki türli ihtimal çıga. Birsi: Tufan zamanında insanlarnıñ az ve meskenleri de Asya kıtasının bir kısmı gine bolmavı. İkinçisi meskenlerinin Asya'gagına münhasır bolmavı ve adedleri de küb boluvı.

Biz evvel mercuh bolgan birinçi ihtimalni kolga aliyk [alalım] ve (tübende zikr iteçekmiz delillerge karagan da togrı bolmavı lazım bolgan) Hazret-i Nuh'nıñ, zamanındagı âdemlerniñ hemesine meb'us bir peygamber boluvını kabul iteyik [edelim]. Bu takdirde de kürre-i arznıñ bir tarafında gına sâkin ve adedleri mahdud bolgan bir kavimni, özlerine yiberilgen peygamberni tekzib itkenge köre, te'dib ve ta'zib içün veyahud ihlâk ve tahrib içün yiberilgen [gönderilen] tufannıñ Tevrat'da zikr itilgen şikilli bütün kürre-i arza şâmil boluvı ve iñ zor taglarnıñ irtifâ'ından da kırk arşın artaçak derecede umûmi boluvı selamet bir akılnıñ kabul iteçegi bir keyfiyyet tügil. Zira adalet ve hikmeti, anı tasdik itken bilcümle insanlar indinde müsellem bolgan cenab-ı Hak'nıñ, özüne karşu isyan itken ve kürre-i arznıñ bir tarafındagına tura turgan bir kavimni helak itüv içün lüzumundan bik küb artık azab yiberuvi ve insanlarnıñ kılgan kabahatleri sebebli, nev'leri miñlerçe ve efradları milyardlarça bolgan ve hiç de kabahatleri bolmagan hayvanlarnı da helâk itüvi – haşa – yakasında veyahud ciñindegine bolgan bitlerge açu itüb tonunı, bölmeleriniñ birinde bolgan tıçkanlarnı ötürüv içün otuz, kırk bölmeli üyni yaguçı kişiniñ fiilinden hiç de farkı kalmiy. Bu kişiniñ ni kadar akıllı boluvı mümkün bolsa – haşa – Alla'nıñ da şulay boluvı lazım bola. تعالى الله من ذلك علوا كبيرا.

Rahc bolgan ikinçi ihtimalga kileyik [gelelim]. Bu takdirde evvela Hazret-i Nuh'nuñ bütün insanlarga tügil de özünüñ kavmine gine yiberilgen peygamber idigini kabul itüb koyu tiyüşli bola ve togrısı da şulay bolurga kirek. Çünkü:

"لقد ارسلنا نوحا الى قومه", "واتل عليهم نبأ نوح اذ قال لقومه" şikilli ayetler ve:

"اعطيت خمسا لم يعطهن احد من الانبياء قبلي: نصرت بالرعب مسيرة شهر وجعلت لي الارض مسجدا

kibi hadisler şuña delalet ite. Bu takdirde tufannıñ umûmi boluvınıñ istihalesi evvelginden de bik küb artık bola. Zira bu halde eger tufan umûmi bolsa evvelgi şıkda zikr itilgen yolsuzluknıñ üstüne bir kavmniñ isyanı sebebli başka bik küb kavmlerni de helak itken boluvı lazım kile. Bunuñ âdem-i cevazına bik küb aklî deliller birlen birge

"ان الله لایغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم", "کل نفس بما کسبت رهینة", "ولاتزر وازرة وزر اخری"

şikilli ayetlerde delâlet kılganlıkdan bu hakda hiç kim tarafından kıyl'u-kâl bolurga mümkün tügil. Evvelgi şıkka, özlerinden başka mevcudlarnıñ hakkını tanımiy ve anlarnı hiçge saniy turgan [hiçe sayan] magrur insanlar, bilhassa Müsülmanlardan maada insanlarnı hesabka da katmiy turgan hodbin ve mutaassıb bazı Müsülmanlar ve âlem-i İslamdagi elyevm mevcud olgan rüesâ-i rûhaniyeniñ yüzde toksan tokuzı tarafından: "Dünyadagı hayvanlarnıñ hemesi de bit ancak insanlarnıñ faidesi içün halk itilgenler. Şulay bolgaç insanlar ölüb bitkeç alarnıñ kaluvunda hiç faide yok" diyb itiraz itüçiler bolur. Fakat biraz akl-ı selim bilen muhâkeme, Kur'an ve hadis sahifelerini mütalaa kılub karasak bu itirazniñ ni kadar tübsiz [esassız, temelsiz], za'if ve vâhî bir itiraz idigi zâhir bolur.

"وما من شیء الا یسبح بحمده ولکن لاتفقهون تسبیحهم",

"وما من دابة فی الارض ولا طائر یطیر بجناحیه الا امم امثالکم"

kibi âyât-ı ilahiye;

"ان رجلا رأی کلبا یأکل الثری من العطش فاخذ الرجل خفه فجعل یغرف له به حتی ارواه فشکر الله له فادخله الجنة"

şikilli ehâdis-i nebeviyye insanlardan başka hayvanlarnıñ da biz mâlik bolgan yaşamak hakkına mâlik, indallah muhterem birer mahluk oldukları ve bizniñ anlarnı keyfemâttefak (niçek togrı kilse şulay) hevesimizge kurban itüvimiz câiz olmadıgını bik açık bir revişde isbat iteler. Bu soñgı sözlerden Ma'arri şikilli, minim de, hayvan iti aşav [eti yemek] câiz tügil diyb dâvâ kılıvum añlaşılmasun. Minimçe dürüst, fakat anıñ da yolu ve yöni bar. Bu mukaddimeniñ özü de bir makale kadar uzayub kirkenge, tufan hakkındagi, Kur'an'nın beyanını tedkik itüv ikinçi makalege kaldı.

Âlimcan el-İdrisî.

[III][187]

Tufan kıssasınıñ Kur'an'da iñ mufassal suretde beyan itilgen orınu Hud suresidir. Nuh suresinde de tafsil bar ise de ul tafsil Nuh aleyhisselamnıñ kavmini niçek itüb hak dinge davet itkenligi ve ni sûretde istidlal itüb ni nerselerden tehdid eylegenligi hakkında oldıgından, bizim maksudımızdan hâricdir. Binaenaleyh min munda Hud suresindegini nakl itüb aynen tercüme kılam: "ولقد ارسلنا نوحا الى قومه" Biz Nuh'nı özünüñ kavmine yiberdik.

"انى لكم نذير مبين ان لا تعبدوا الا الله انى اخاف عليكم عذاب يوم اليم".

Nuh kavmine kilüb: "Min sizni Alla'nıñ azabından korkutuçı ve andan kutulunuñ yolını beyan itüçimin. Yalñız bir Alla'ga ibadet itiñiz. Eger eytkenimni [söylediğimi] tutmasañız, kıyamet kününde azab itülüviñizden korkam. Yani azab itilürsiz" didi.

وا من قومه ما نراك الا بشرا مثلنا وما نراك اتبعك الا الذين هم اراذلنا بادى
"فقال الملاء الذين كفر

الرأى وما نرى لكم علينا من فضل بل نظنكم كاذبين".

Kavmi arasındagı kâfirler Nuh alayhisselamge: "Sin bizniñ şikilli uk âdemsin. Peygamber bolurlıkday bizden bir artıklıgıñ yok. Bizniñ arabızdan siñe iyaruçilerde iñ rezil ve zelil kişilerdir. Sinde ve siñe ayaruçilerde hiçbir fazilet körmiymiz. Belki sizni yalgançı diyb oylimiz" didiler.

ارأيتم ان كنت على بينة من ربى وآتانى رحمة من عنده فعميت عليكم انلزمكموها وانتم لها كارهون".

"قال يا قوم

Nuh aleyhisselam kavmine didi:

Ey kavmim! Eger Allahu teâla tarafından miña peygamberlik yiberilgen ve minim davam içün ve zâhir deliller ilen te'yid itilgen bolsa, fakat ul deliller sizge hâfî bolsa, sizniñ indiñizde müsellem bolmasa hem siz özñüz içün rahmet bolgan

[187] *Şûrâ*, no. 24 (15 Dekabr 1912), s. 760-762.

peygamberlikni yaratmasañız, min ânı sizge küçleb kabul itdirirmin mi? İstifham inkâr içün. Yani bu – küçleb kabul itdirile turgan nerse tügil, belki munuñ togrılıgı, oylab karagaç gına añlaşılur. Lihâzâ siz kaplat inkâr itmeñiz, oylab karañız!

„ويا قوم لا اسئلكم عليه ما لا ان اجرى الا على الله وما انا بطارد الذين آمنوا انهم ملاقو ربهم ولكنى اراكم قوما تجهلون“.

Nuh Peygamber gine kavmine eytdi:

Ey kavmim! Hakikatni teblig itkenim içün sizden ücret de soramiym; zira miña bu hidmetim mukâbilinde Alla ecir bireçek hem de sizniñ söziñizge karab özümnü tasdik itüçilerni kovub da yibere almiym. Çünkü alar Alla'ga yoluga çıklar, eger kovub yibersem Alla huzûrunda minden hak da'vâ iterler. Fakat min her kabahatni sizniñ özüñüzde körem. Siz cahilsiz, şuña köre miñe iyerüçilerni rezil diysiz ve minim alarnı kovub yiberüvimni tiliysiz.

„ و يا قوم من ينصرنى ان طردتهم افلا تذكرون . ولا اقول لكم عندى خزائن الله ولا اعلم الغيب ولا اقول اعينكم لن يؤتيهم الله خيرا الله اعلم بما فى انفسهم انى اذا لمن الظالمين “ انى ملك ولا اقول للذين تزدرى

Bu da Nuh aleyhisselam sözi; ol eyte: "Ey kavmim! Oylab karamisiz mi [?] Eger de min alarnı kovub yiberüb indallah mes'ul bolsam miñe kim yardım iter? Hem de min sizge kişi işanmaslık nerse söylemiym bit; mesela: Alla'nıñ hazineleri minim yanımda ve ihtiyarımda, min gaybnı ve bolmagan nerseni bilem, yahud min feriştemin [meleğim] diyb de eytmim iç. Şulay bolgaç nik mini tasdik itmiysiz? Sizniñ közüñüzge hakîr bolub körüngen mü'minler hakkında da; Alla alarga yahşılık birmes diyb eyte almiym. Zira alar kula iman kitürdiler. Kalbleri ise Alla'ga malum; binaenaleyh alar hakkında alay bulay disem zulm itken bolurmın."

„قالوا يا نوح قد جادلتنا فاكثرت جدالنا فأتنا بما تعدنا ان كنت من الصادقين“.

Nuh alarga yugarıdagi sözlerni söylegeç ve Nuh suresinde mezkûr bolgan tergib ve terhiblerni icra itkeç alar Nuh'ka eytdiler:

"Ey Nuh, sin indi bizniñ bilen küb talaşdıñ. Eger söylegeniñ rast bolsa bizge vaade itken azabıñnı kitürebir" didiler.

"قال انما یأتیکم به الله ان شاء و ما انتم بمعجزین . ولا ینفعکم نصحی ان اردت ان انصح لکم ان کان الله یرید ان یغویکم هو ربکم و الیه ترجعون".

Nuh aleyhisselam alarga didi: "Ol ceza minim kolumda tügil. Alla'nıñ irade ve ihtiyarında; ceza biruçi de oldur. Siz ânı abdırata almazsız, ol sizniñ cezâgızını birir. Alla sizniñ dalâletde kaluvuñızını tiliy ise, min ni kadar sizni nasihatlemekçi bolsam da minim nasihatim faide birmez, ol sizniñ de rabbiñizdir. Anıñ huzuruna barır ve kılgan amellerñizniñ cezasını körürsiñiz."

"ام یقولون افتراه قل ان افتریته فعلی اجرامی و انا بری ء مما تجرمون"

Yahud alar (Nuh, peygamberlik dava itüb Alla'ga iftira ite; zira Alla, aña peygamberlik birgen yok) diyler mi? Eger alay [öyle] diseler sin anlarga (eger min iftira itken bolsam vebâli moynıma. Fakat siz mini müfterî diyb günahkâr bolgan bolsañız sizniñ de günahñız öz moynıñızga) digen.

"و اوحی الی نوح انه لن یؤمن من قومك الا من قد آمن فلا تبتئس بما کانوا یفعلون واصنع الفلك باعیننا ووحینا ولا تخاطبنی فی الذین ظلموا انهم مغرقون".

Bu maceralardan soñra Nuh aleyhisselama: "Bu künge mü'min bolganlardan başka, kavmiñden hiçbirisi siñe işanmazlar, sin de alarnıñ bu işleri sebebli kaygurma. Bizim köz aldımızda üyretüvimiz boyunça kime işle ve zalimler hakkında bizge müracaat itme! Zira anlar elbette gark olaçaklardır" diyb vahi itüldi, yani bildirildi.

" ویصنع الفلك وکلما مر علیه ملأ من قومه سخروا منه ".

Şuşılay cenab-ı Hak tarafından vahiy kilgeç Hazret-i Nuh kime işliy ve anıñ yanından ötüçi [yanından geçen] kâfirler de ânı mashara itüb küleler idi. Tefsirlerde rivayet itilüvine köre "Ey Nuh! Evvelçe peygamber idin, indi kime yasavçı [yapıcı] boldıñ meni? Hiç susuz yirde kime yasiysiñ elle kurudan kime bilen yürmekçi bolasıñ mı?" diyb istihza iteler idi.

"قال ان تسخروا منا فانا نسخر منکم کما تسخرون . فسوف تعلمون من یأتیه عذاب یخزیه ویحل علیه عذاب مقیم"

Nuh aleyhisselam alarga cevaben eyte idi: "Hâzırga siz bizden külseñiz de birazdan biz sizden külerbiz. Helâk ve rû-siyah eyte turgan azab (tufan) hem de dâim bolgan

cehennem azabı kimge kilgenin şunda bilürsiz. Yani biz mi helak bolub azablanurmız veyahud siz mi? Mene şunı da tizden añlarsız dimek.

"حتى اذا جآ امرنا وفارالتنور قلنا احمل فيها من كل زوجين اثنين واهلك الا من سبق عليه القول ومن آمن وما آمن معه الا قليل"

İhlâk içün bizim emr ve irademiz sâdır olgaç, tenürden su taşub çıga başlagaç, biz Nuh'ka: "Tufandan soñ kavmiñniñ faidelenürlük hayvanlarnıñ (mesela koy, sıgır, kaz, ördek, tavuk) her nevisinden ikişerni, bir erkek ve bir dişisini, hem gark oluları hakkında emr-i ilahî sâdır bolmagan hatun ve balalarıñnı, hem de siñe iman kitürgen az gına kişilerni özün bilen birge kimege ul didik.

"و قال اركبوا فيها بسم الله مجراها و مرساها ان ربى لغفور رحيم".

Nuh aleyhisselam kavmine: "kimege miniñiz, anıñ yürüvi ve turuvı Alla'nıñ yardımı ilendir. Alla gafûr ve rahîmdir. Bizni yarlıkadı ve bizge merhamet itüb gark ve helâk boluvdan kutkardı" didi. "وهى تجرى بهم فى موج كالجبال". Ahali oturub bolgaç kime tav şikilli zor zor tolkunlar [dalgalar] arasında yürürge başladı.

"ونادى نوح ابنه وكان فى معزل يابنى اركب معنا ولا تكن مع الكافرين".

Kimege minüb yatkanda Nuh aleyhisselam, özünüñ balasına kaçkırdı ve didi: Balakayım! Bizniñ bilen birge kimege kir, kâfirler bilen kalma helâk bolursuñ. "قال سآوى الى جبل يعصمنى من الماء". Balası Nuh'ka muhâlif meslekde bolganlıkdan atasınıñ bu merhametli davetine karşu: Min tav başına minem ol mini gark boluvdan saklar, kimege kirmesem de batudan kutulurmın, didi.

"قال لا عاصم اليوم من امر الله الا من رحم"

Nuh aleyhisselam oglına: "Bu kün Alla'nıñ emrinden ve azabından hiç kim sini saklab kutkara almaz. Bu kün Alla'nıñ özünden başka kutkaruvçı yokdur" didi. "وحال بينهما لموج فكان من المغرقين"

Atasınıñ sözini kabul itmeyinçe tagga karab yönelse de cite almadı [yetişemedi]. Tolkunlar ânı gark itdi.

"وقيل يا ارض ابلعى ماءك ويا سماء اقلعى وغيض الماء وقضى الامر واستوت على الجودى وقيل بعدا للقوم الظالمين"

Taşuv basıldı, yagmur toktadı, sular kimevdi, cenab-ı Haknıñ emr ve iradesi icrâ itüldi.

Yani Nuh aleyhisselamge işanmagan kavmi helâk bolub bitdiler. Hazret-i Nuh'nıñ sefînesi de Cudi tagında karar-yab oldı.

"و نادى نوح ربه فقال رب ان ابنى من اهلى وان وعدك الحق وانت احكم الحاكمين".

Vak'adan soñ Hazret-i Nuh cenab-ı Hakga nidâ eyledi ve didi:

Ya Rabbi! Oglum benim ehil ve ayalim cümlesindendir "ehliñni kutkarırmın" digen, siniñ vaadiñ bar idi. Acaba hâzırda oglumnuñ hali ne oldı?

قال يا نوح انه ليس من اهلك انه عمل غير صالح فلا تسألن ما ليس لك به علم انى اعظك ان تكون من الجاهلين".

Cenab-ı Hak Nuh'ka didi: "Ey Nuh! Ol ogulluk siniñ ehliñden tügil idi. Zira ol yahşılık işlemedi. Togrı mı, tügil mi ikenligin bilmegen nerseñ hakkında ısrar itüb câhiller cümlesinden boluvdan saklan."

" قال رب انى اعوذبك ان اسألك ما ليس لى به علم والا تغفرلى وترحمنى اكن من الخاسرين "

Yukarıdagı tenbihden soñ Nuh didi: "Ya Rabbi! Bilmegen nersem hakkında ısrar itüvden siñe sıgınam, yani tevbe itdim; eger sin özün magfiret ve rahmet itmesen min zararlı çıkarmın."

" قيل يا نوح اهبط بسلام منا وبركات عليك وعلى امم ممن معك وامم سنمتعهم ثم يمسهم منا عذاب اليم "

Nuh'nıñ sefinesi Cudi tagında kararlangaç, âña cenab-ı Hak tarafından dinüldi: "Ey Nuh! İndi sefineden yerge tüş. Alla'nıñ rahmet ve bereketi siñe ve siniñ ile birge bolgan müminlerge ve siniñ bilen birge bolgan başka kavimlerge olsun, bu kavimlerni dünyada bir mikdar fâidelendirirmiz, soñra özlerine yiberilgen peygamberlerni tasdik itmegeç alarnı ta'zib ve ihlâk itermiz."

İşte Kur'an'nıñ tufan hakkındagı iñ mufassal beyânı aynen diyerlik tercümesiyle beraber şuşı zikr itilgenden ibaretdir. İndi şuşı makaleni okuvçılardan insafnı kolga tutub, dikkat közligini kiyüb okuvlarını ötünem. Şulay itüb okusalar munda nakl itilgen yigirmi beş ayet arasından tufannıñ bütün kürre-i arzda umûmi ikenligine delâlet ite turgan bir gine ayetde taba almazlar. Bilakis şul közlerindegi dikkat közlügü arkalı [vasıtasıyla] umûmi imesligini bildirgen birniçe cümle körürler.

Anlardan biri "ولقد ارسلنا نوحا الى قومه" (biz Nuh'nı öz kavmine yiberdik) cümlesi. Şuşı cümleden "kavme"degi izafe lagv bolmasun içün Nuh zamanında başka kavimlerniñ de barlıgını ve Nuh'nıñ alar arasından öz kavmine gine yiberildigini añlarga tiyüş bolsa kirek. İkinçisi "وامم سنمتعهم ثم يمسهم منا عذاب اليم" cümlesi. Bakıñız bu

cümleniñ tefsirinde (tufannıñ umumiyetni dava itüçi hazretlerniñ hemesiniñ de indinde muteber bolgan) Kadı Beyzavi ne diyor:

„ وقيل هم قوم هود و صالح ولوط و شعيب عليه السلام والعذاب ما نزل بهم “

Yani “وامم سنمتعهم” kavlindegi ümmetlerden murad Hud, Salih, Lût, Şuayyib alimesselam hazerâtınıñ kavimleridir ve şuşı peygamberlerniñ yiberilgen kavimleriniñ babalarıdır. Zira tufan azabı alarga indirilmedi. Fakat bu cümleni (Kadı Beyzavi'niñ ibaresini gine tügil Alla'nıñ kelâmını da özleriniñ maksud ve itikadlarına uydurub tercüme ve tefsir itüçiler) başka bir türli de tercüme itebilürler. "Manzel"degi *ma* kelimesini mevsulege haml itüb, ümmetlerden Hud, Salih, Lût, Şuayib peygamberlerniñ ümmetleri, azabdan da alarga indirilgen azab muraddır diyebilürler. Fakat zahir bolganı evvelgi ihtimaldir.

Tufan hakkındagi Kur'an'nıñ iñ câmi beyânını tercümesiyle beraber kördük. Munuñ haricinde mesela Rûhu'l-meânî şikilli tefsirlerde zikr itilgen tufannıñ umumiyeti, sunuñ iñ büyük tavlar üstünde kırk veyahud on beş arşın kadar tirenlikde boluvı; sefineniñ uzunlıgı üç yüz, kiñligi illi, büyükligi otuz arşın boluvı; yeryüzündegi bütün hayvanlardan bir çift hayvannıñ kimege alunuvı; fil tüçkürgende burnundan iki doñguz, pisi tüçkürgende ankından iki tıçkan tüşüvü; işek bilen şeytan vakası şikilli nerselerniñ hemesi de ya birevlerniñ hayalhânelerinden uydurulub işlenüb çıgarlıgan hayâlâtdan yahud sıhhati sâbit bolmagan ehâdis-i zâife kibi rivâyâtdan veyahud Tevrat'dan nakl itilgen hikâyâtdan ibaretdir. Fakat ol müfessirlerniñ özleri de nakl itken hurâfelerine temâmen işanmagan bolsalar kirek. Zira alarnıñ arasından Ruhu'l-meânî sahibi tefsirinde mene şundiy akl-ı selim tasdik itmeslik nerselerni yazgaç, âhirinde bolay diy:

"والذى يميل القلب اليه ان الطوفان لم يكن عاما كما قال به البعض"

Âlimcan el-İdrisî.

[IV][188]

Muhterem Seyyid Babahan ve Molla Abdülkerim efendilerniñ 6'nçı aded *Şûrâ*dagı itirazlarına cevab:

[188] *Şûrâ*, no. 13 (15 May 1913), s. 289-292.

1- Efendiler: “Hazret-i Nuh’dan evvel Âdem balalarınıñ kavim kavim, kabile kabile bolub ayrıluları malum tügil” diyler de bu sözlerine

„وما كان الناس الا امة واحدة فاختلفوا“

âyeti ile istidlâl iteler. Hâlbuki bu ayet, efendilerniñ ol tecvizlerine hiç de delalet itmiy. Eger de ayet-i kerime

„وما كان الناس الا امة واحدة الى نوح فاختلفوا“

yahud

„وما كان الناس الا امة واحدة فاختلفوا من بعد نوح“

suretinde bolsa delâlet iter idi. Mundiy meselelerde delilsiz, kuru tecvizler hiç de işke yaramiyler. Zira hâzırgı usûl-i münâzarada men, mücerred, mesmû‘ ve mûteber tügil.

„نگفته ندارد کسی باتوکار ولیکن چوگفتی دلیلش بیار“

2- “Nebiler öz kabilelerine gine has bolub, bizniñ peygambermiz âmm buldıgından “ وكان الرسول يبعث الى قومه خاصة ” dimey, belki “ وكان النبى يبعث الى قومه خاصة ” digen bolur. “Nebilerniñ bi‘setleri has bolmakdan resûllerniñ bi‘setleri has bolmak lazım imas” diyler. Hâlbuki cenab-ı Haknıñ kulların hidâyetke davet içün yibergen peygamberlerni nebî ve resûl, kitabsız ve kitablı deyüb ikige ayıruv, aralarında umum ve husûs-ı mutlak bar diyb eytüv hem de resûl bolganlarını ulu’l-azm, gayr-ı ulu’l-azm diyb ikige tefrik itüv togrı bir asl ve esaska müstenid tügildir. Bulay taksimlerniñ hiçbir mehaz ve menbaları yokdır. Menbaları olmadıkdan başka bu sûretle ayıruv hem câiz tügildir. Peygamberlerden mesela bişini ulu’l-azm diyüb ayırub alub, kalganlarını azimsiz deyüb kaldıruv anlarnı tahkir itüvdür. Azimsiz kişi peygamber tügil puhtebir ve tuhtebir de bula almiy. Bulay ayru cenab-ı Hak’nıñ

„وما محمد الا رسول قدخلت من قبله الرسل، لا نفرق بين احد من رسله“

ayet-i kerimelerine muhalif bolgan şikilli, Hazret-i Peygamber’niñ de

„لا تخيرونى على يونس بن متى“ , „لا تفضلونى على موسى“

hadis-i şeriflerine de münâfidir. Bu kibi meseleler câhil ve mutaassıb akâidçilermizniñ gafletleriniñ esiri olarak akâid kitablarımızga da kirmiş, umûmiyet tufan meselesi şikilli

yañlış olarak başlarmıza da yerleşmiş. Bir tarafdan özü bizde alarnıñ sözlerini añlarlık iktidar körmeyinçe taklid vadisine tüşüb peygamberniñ kavline muhalif bolsa da fukahânıñ sözi bilen gine amel iterlik derekede müfrit, diger tarafdan heme peygamberlerniñ bütün evsâf ve meziyetlerni ihâta itüb bitirgen şikilli (zira iki nerseden birini digerinden tafdil ve tercih itüv içün, elbette ol iki nersenin evsâf ve mezâyâlarına muttali‘ bulurga tiyüşlü) bazılarını bazılarından tercih iterlik derecede müfrit bolub „الجاهل اما مفرط او مفرط“ kavline bihakkın mısdak olmışmız. Bu bâbda peygambermizniñ özünü Musa aleyhisselamdan tercih itken içün Ebubekir’ni tevbîh itüb men‘ kıluvı bizge bik zor bir ders-i ibret bulurga tiyüş.

عن ابى هريرة رضى الله عنه قال ارجلان رجل من المسلمين ورجل من اليهود. فقال المسلم والذى اصطفى محمدا على العالمين. فقال اليهودى والذى اصطفى موسى على لعالمين. فرفع المسلم يده عند ذلك فلطم وجه اليهودى. فذهب، الى النبي صلعم فاخبره بما كان من امره وامر المسلم. فدعا النبي صلعم المسلم فسأله عن ذلك فاخبره. فقال النبي لا تخيرو نى ى موسى فان الناس يصعقون يوم القيامة فاصعق معهم فا كون، من يفيق. فاذا موسى باطش جانب العرش فلا ادرى اكان فيمن صعق فافاق قبلى اوكان ممن استثنى الله

Peygambermizniñ Ebubekir’ni bu suretde tevbih itüvden maksudı

„لا نفرق بين احد من رسله“

ayet-i kerimesiniñ mazmunına itaat kıluVga çakıruvdur.

Ve alâ takdîrü’t-teslim, yani merhum akâidçilerniñ ruhları şad ve mukallidleriniñ de könülleri hoş bulsun diyb peygamberlerniñ nebî ve resûl sınıflarına bulunuvlarını vakıtlıça kabul ite tursak da ve hadisnin ibaresi

„وكان النبى يبعث الى قومه خاصة“

bolsa da bu hadisni başından başlab yahşileb dikkatleb okub karasak tilese resûl, tilese nebî bolsun peygambermizden başkasınıñ bütün âdemlerge meb‘us imes ikenligini bik tiz añlarmız. Zira hadis-i şerifniñ başı mene niçek:

„ عن جابر بن عبدالله عن النبى (ص. ع.) انه قال اعطيت خمسا لم يعطهن احد قبلى نصرت بالرعب مسيرة شهر

وجعلت لی الارض مسجدا وطهورا فایما رجل من امتی ادرکته الصلاة فلیصل واحلت لی الغنائم ولم تحل لاحد من قبلی واعطیت الشفاعة وکان النبی یبعث الی قومه خاصة وبعثت الی الناس عامة».

Siyak-ı Nefi'de vâki‘ bolgan nekreniñ elfaz-ı umûmdan ikenligi hatırmızdadır bit. Şulay bolgaç resûl, nebî diyb ayırub kaçamak yol tutuvnuñ hiçbir faidesi tiymiy kala. Yani hazret-i Nuh'nuñ öz zamanındagı bütün âdemlerge mebus boluvı sabit bolmiy, belki şul evvelgiçe, bolmavı sabit boladır.

3- "İkinçi mukaddimesi de Allahu teâlâ hiç iş hakkında mesul bolmadıgından ve öz ihtiyarı ile tiledigin kıldıgından öz özünden medfu‘dur" diyler. Cenab-ı Hak

فعال لما یرید

dir,

لایسئل عما یفعل

dir,

یفعل ما یشاء ویحکم ما یرید

dir. Munuñ bulay ikenliginde hiçbir müminniñ zerre kadar şübhesi yokdur. Fakat bunuñla beraber cenab-ı Rabbülâleminni, âdem-i mes‘uliyetni suistimal itüb keyfi suretde muâmele kıluvçı yer padişahlarına kıyas iterge hiç de yaramiydir. Zira ul Hakîm'dir, Adil'dir, Rauf ve Rahîm'dir, Erhamürrahimîndir. Binaenaleyh hiçbir mahluknı sebeb ve illetsiz mücâzât kıluv ihtimali yokdır.

ان الله لایظلم مثقال ذرة . ان الله لا یظلم الناس . ان الله یأمر بالعدل والاحسان . وما ظلمناهم ولکن کانوا انفسهم یظلمون. وما کنا معذبین حتی نبعث رسولا. وماکان ربك لیهلك القری بظلم واهلها غافلون

Âyet-i kerimeleri her ne kadar cenab-ı Hak *faal lemâ yerid* ise de iradesi mutlak olmayub kavâid-i adl ve rahmet ile mukayyed ikenligine bik açık sûretde delâlet itedir.

Hazret-i Sâlih aleyhisselam kavminiñ helâk itilüvleri yalñız içlerinden sikiz kişiniñ deveni ötürüvleri sebebli tügil, belki hemesiniñ de cenab-ı Hak'a itaat ve peygamberine inkıyad itmevleri sebeblidir. Hem deveni sikiz tügil de (yani tefsirlerniñ rivayetlerine köre) bir gine kişi öltürgen bolsa da bu iş alarnıñ hemesiniñ rıza ve ittifakları ile bolganlıkdan bütünisine istinad kılınadır. Binaenaleyh Kelamullahda bir

orında (Sûre-i Hud'da) müsebbib boluv itibarlarıyla hemesine da isnad itilüb *feakaruha* ve ikinçi bir orında (Sûre-i Kamer'de) mübâşir buluv itibâriyle asıl fâil-i hakîkisine isnâd itilüb *fıtatı fa'kir* dinilmişdir. Bu bâbda ta'yin itilüb körsetilgen 8 adediniñ de tahkik ve teftişsiz yazuvçı müfessirleriniñ hayal ve tahmin fabrikalarından başka bir menbagı ve mehazı bolmasa kirek. Şuşı tufan vaktında Hazret-i Nuh ile beraber sefinege kirgen mü'minleriniñ adedlerini bilgilev hakkında bolgan şikilli, bakıñız bu bâbda ni kadar tahminler bar:

„ قيل كانوا سبعة ، وعن ابن اسحق انهم كانوا عشرة . وعنه انهم كانوا مع نوح عليه السلام عشرين . وقيل كانوا ثمانية وسبعين . وقيل كانو ثمانين رجلا وثمانين امراة . وقيل كانوا تسعة وسبعين . وقيل كانوا ثمانين . وقيل وقيل .

Bu kadar kıyllarniñ içinden "hakikat" yönünü niçek itüb tabub alurga, bilhassa "hakikat" özü bu kıyllarniñ arasına hiç de kirmiy kalgan bolsa!

4- "Tufan Aziya'dagine bolgan suretde de kabahatsiz bik küb hayvanlarniñ helâk boluvları lazım kilür" diyler. Tufan-ı mahallî, yani Aziya'nıñ bir kısmında gine bolsa ul vakıtda kabahatsiz bik küb tügil, hiçbir hayvannıñ da helak boluvı lazım bulmiy. Hayvanlar özlerindegi sevk-i tabiî, hiss-i kablelvukû ile tufan bolasını evvelden sizüb (kış mevsimi takarrüb ittigi zaman, turnalarnıñ sıcak iklimlerge hicret itüvleri şikilli) tufan bolmayacak tarafga hicret itüb kiteler. Hayvanlarda şundiy hiss-i kablelvukûnıñ barlıgı bik küb tecrübeler ile sabit bolgan bir hakikat ve hâl-i hâzırda bedihî bir keyfiyetdir. Hem de cenab-ı Haknıñ:

„واذ قالت نملة يا ايها النمل ادخلوا مساكنكم لا يحطمنكم سليمان وجنوده وهم لا يشعرون „

„واوحينا الى النحل ان اتخذى من الجبال بيوتا „

ayet-i kerimeleri de bu hakikatke delalet ite turgan iñ kuvvetli beyyinelerdir.

5- "Eger tufan umûmi bolmasa idi

„ قلنا احمل فيها من كل زوجين اثنين „

diye her kayu hayvanlardan bir cift aluv ile emr boluvga hacet tüşmez idi" diyler. Munısı indi tegi binaen bâtıl-ber-bâtıl digen şikilli, istidlâl bilyañlış alelyañlış boladır. Zira bu ayetniñ tefsirinde ni kadar muhafazakâr bolgan *Beyzavi*'de

„من كل نوع من الحيوانات المنتفع بها“

diyedir. Hem de *Ruhu'l Meani* sahibi Allâme Âlûsî de:

„من كل نوع من الحيوانات ينتفع به الذين ينجون من الغرق وذراريهم بعد“

diyb sefinege ol zaman yeryüzünde bolgan hayvanlarnıñ hemesinden de bir cift alınmayınça. Belki tufandan soñuk kimedegilerniñ faidelenüleri içün lazım bolgan, mesela: At, sabr, koy, tavuk, kaz şikilli hayvanlardan gına birer cift alınganlıgını beyan itedir ki, hakikatniñ mundan başka boluvı elbette mümkün tügildir. Yoksa *Celaleyn* sahibiniñ digeni şikilli "bütün seba' ve tayyur Nuh aleyhisselam yanına ciyulganlarda Nuh Peygamber alarnıñ başlarına iki kolu birlen sokub turgan, oñ kolu irkek, sol kolu dişi hayvanınıñ başına tiyüb turgan. Şulay itüb her nevi hayvandan bir erkek bir dişisini kimege kiritken" deyü, selamet-i aklınıñ kabul iteçegi bir keyfiyet tügil.

Tefsir-i Keşşaf sahibi Kıtâde'den: "Nuh Peygamberniñ üç oglı bolub evvelkisi Arablar, Fars ve Rumlar babası. İkinçisi maşrık ile magrib arasındagi karalar (!) babası. Üçünçisi Türk, Yecüc ve Mecüc babası" diye nakl kılgan imiş. Bu kıtadanıñ sözi tügil de aynen Tevrat'nıñ rivayetidir. Bizniñ tefsir kitablarımızga şul kıtada, mücahid, İbn Cerîr, İbn Abbas, Dahak, İshak bin Beşir, Cafer Muhammed, Vehb bin Münebbi isimlerine isnad itilüb bik küb yalganlar yazılgan ve şuşı tufan meselesinde gine elle ni kadar hilâf-ı hakikat haberler köçürülgen. Mesela: Nuh'nuñ sefinesi 3 yüz arşın tulında, altmış arşın arzında, 13 arşın umkında ve 3 yatajlı [katlı] bolgan; birinçi yatajga vahşi yırtkuçı hayvanlar ile mikroblar, ikinçi katına dört ayaklı ehlirek hayvanlar, üçünçi katka da azıklar ile birge kişiler tüyelgen. Tıçkanlar kimedegi kişilerge bik eziyet ite başlagaç arslan tüçkergende burnundan pesi [kedi] tüşken ve tıçkanlarnı aşab bitirgen. Necislerni aşar içün ikinçi bir tüçkergende iki burun tişgenden iki doñguz tüşken kibi herbiri ikinçisinden yalganrak hikâye ve hurafeler bilen tefsirlermiz tolub bitken. Ve şundiy yalgan hikâyeler Kur'an-ı azîmü'ş-şânniñ bik âlî ornını ecnebilerge karşu tenzil itken ve öz kaşmızda da itibarın kimeytken ve belki de yogaltkan. Fakat indi hâzır şundiy yalgan hikâyelerni tefsirlermizden ve yañlış itikadlarnı başımızdan çagarırga kübden vakıt yitken. Yitken gine tügil ötüb de kitken.

6- "زمخشری، وهی تجری بهم فی موج کالجبال„

tefsirinde “yer ile kök suları birbirine tutaşdı da Nuh aleyhisselam kimesi su içinde balık revişinde yürüdi” diyedir. “Muñar köre yer ile kök arası su ile tutaşkan buladır. Bu sözde tufannıñ âmm boluvına delalet kıladır” diyler.

Bu söz bütünley hakikatge muhâlif bolgan sözdür. Zira kök ile yer arası dimek ne dimek?!!! Yir ile kök arası, iden ile tüşem arası şikilli bir nerse tügil ki, iki arası tolub sefine anıñ içinde balık şikilli yürüsün. Mundan 8-9 asır mukaddem kılub kiçken müfessirler bu sözni söylevde bir derece mazur iseler de hâzırgı asırda bu söznü sende kılub kitürüv hiçbir mazeret kabul itmeslik bir kusur bolsa kirek. Beyzavî de bu rivayetni tefsirinde nakl itse de sübûtunu kabul itmiy ve

“و ما قيل من ان الماء طبق ما بين السماء و الارض وكانت السفينة تجرى فى جوفه ليس بثابت”

diyedir. Hâkezâ *Ruhu‘l-Meâni* sahibi de nakl itüb red ite ve akıl kabul itmeslik bir ercüfe ikenlikini söyliy ve

“ مروى ان الماء طبق ما بين السماء و الارض و ان السفينة كانت تجرى فى داخله كالسمك واجيب بان الرواية مما لا صحة لها ويكاد العقل يأبى ذلك”

diy.

Efendilerge birileçek cevab şuşı orında temam boldu. Arz-ı ihtiram itüb, dikkat ve bî-taraflık ile mütâlaa itüvlerini ötünem. Fakat kalemini kolga algan köyge umumirek bir iki cümlede yazub ötmekçi bolam. Bizge yani biz Müsülmanlarga: “ما ترك الاوائل للاواخر شيأ” itikad-ı fasileden çıgub:

“و انى و ان كنت الاخير زمانه لات بعالم تستطعه الاوائل” itikâdna körürge köbden vakıt citdi. Eger de bir an ol şulay itüb ciddi adımlar bile atlarga başlamayınça her mesele hususunda, mesela: Zemahşerî’ge, kıtadaki, Dahhâk’ge iyerüvden kutulmasak ol vakıtda başka bir nerseden, bu dünyada yaşavdan ve ahiretge bargaçda lehüm hâzırlangan mayeştehundan aşav hakkından kurtulamaz. Munda zerre kadar şübhe iterge yaramiy. Bu bik tabîî bir iş ve ilahi bir kanundur. Bizde insanlarnıñ maddi ve manevi her iki cihetlerine dair bik yañlış itikadler bar: 1) Güya insanlar evvelde üçer yüz arşın uzunlukda, 8 yüz ve miñ sene yaşiy turgan bolganlarda hâzır boyları da ömürleri de kıskargan. 2) Her şakird her halde ve her vakıtda özünüñ üstâzından tübenrek bulurga, ikinçi bir tâbir ile, soñgılar evvelgilerden câhil bolurga, mesela Peterpavel’niñ İmam Muhammedcan Efendi Bigişef, hadisni İmam-ı Âzam’dan azrak bilürge veyahud Musa Efendi Bigiyef fıkhını

İmam Ebu Yusuf'dan kimrek bilürge mecburlar ve artıkrak bilüvleri caiz hatta mümkün de tügil!!! Eger de bu farziye togrı bolsa insanlarnıñ keçeriye keçeriye et [köpek], pisi, tıçkan, çebin, burça, iñ nihayet zerre hâline kilüvleri ve hâkezâ insanlar câhillane câhillane iñ nihayet hiçbir nerse bilmiy turgan bir halge kilüvleri lâzım bula. Hâlbuki bunlarnıñ her ikisi hilâf vaki' fareziyelerdir. Zira her ne kadar terbiye-i bedeniye ve kavâid-i sıhhiyege riâyet kılmagan Müsülmanlar hakkında birinçi tenâkıs-ı tedrici nazariyesi mutâbık ise de, Almanlar ve İngilizler hakkında aksi sabit. Şulayuk yukarıdagı bozuk itikadda bolub özlerini zor ile cahil kalduruvçılarnı istisna kılsak âlim-i beşeriyetde ulûm ve fünûnnuñ da ni kadar terakki itkenligi mâlum. Ulûm-ı diniyede şulayuk cenâb-ı Peygamberniñ:

„ليبلغ الشاهد الغائب فان الشاهد عسى ان يبلغ من هو ادعى له منه"

hadis-i şerifi şuşı hakikatni te'yid itedir.

Âlimcan el-İdrisî.

2.16. "Va'de Vefâ yahud Mevlüd Bayramı"[189]

Bu küngü tarihden tamam on ay on kün mukaddem idi, üç yüz yıllık bayram [1913 yılında Romanov hanedanının 300. yılı vesilesiyle kutlanan bayram] münasebeti bile Medrese-i Hüseyniye'de dersler üç künge tatil itkenlikden fikren biraz istirahat itmek ve bayram hürmetine yasalaçak at yarışını da körmek içün Kargalı'ga muhterem şerikim [arkadaşım] Abdulaziz Efendi Rahimof'nuñ yanına kitdim. Ol kün hava baytakkına sovuk, minim üst başda şakird muallimce gine bik yoka bolganlıkdan Kemaleddin Abziy'den algan tonum [elbisem] başka vücudumnu saklasa [korusa] da ayagım toñganlıkdan ara tire Ahmed Abziyniñ çanasından tüşüb cükürgeli idim. Atımız bir gine bolganlıkdan akşamdan evvel kitsek de akrınlab [yavaş yavaş] yurtaklatub yatsu vakitlerinde Kargalı'ga barub yetdik. Her vakitde bolgan şikilli bu defa da şerikim ve pederi Hacı Ömer Efendi mini bik hürmetleb kabul itdiler. Hacı Efendi kart kişi bolganlıkdan aşab içüb yatsu namazını okugaçda [kıldıktan sonra] yatdı. Biz iki şerik saat birge kadar Buhara'da kiçirgen [geçirdiğimiz] hayatmızını hatırlab, Âlem-i İslam hakkında söyleşüb oturduk.

İkinçi kün öylege kadar Kargalı'nıñ belediye dairesinde ciyuluş bolganlıkdan anda kitdik. Anda Muallim Muhammed Efendi, Romanoflar'nıñ tarihini bik açıkgına eytüb ahalige añlatdı. Mollalardan birsi Kur'an okudu ve imparator hanedanınıñ selametligi içün hememiz birlikde duâ kıldık. Fakat bu meclisde ahali bik küb bolsa da mollalardan bir niçesinin yoklugına aceblenüb şerikden [aan] soradım. Ol miñe Kargalı'dagı ahaliniñ Mişçan ve Başkırd isimleri bilen ikige bölüngenlikleringi birbirine düşman közü bile karaganlıklarını, niçe yıllardan birli yer içün davalışub Orenburg'da bir Yahudi advakatına bik küb akçe birgenliklerini, Orenburg binalarınıñ in közlü bolgan şul Yahudi üyiniñ Kargalı İslamlarınıñ akçası bile salınganlıgını, eli heman da ol davanıñ devam itkenligini, şuñarga köre mundiy bayram vakıtlarında halk birleşmeyinçe iki yerde bayram yasaganlıklarını ve mollalarınıñ munda kilmegenleri de şul ikinçi tarafda Başkırdlar yagında bolganlıgını söylegeç bik kaygırdım ve teessüf itdim. Kargalı imamlarınıñ hemesi bütün samimiyetleri bile birleşüb her iki tarafka bik zararlı bolgan bu davaga nige çınlab turub hükümlük itmiyler iken diyb burçıldım.

---

[189] *Vakit* (Orenburg), no. 1390 (15 Gınvar 1914), s. 2-3.

Bu kün öylege kadar şuşı duâ meclisinde öyleden soñ at yarışında bolduk. Bizniñ de çaba turgan curgalarmız bulganlıkdan biz bu yarışka tagın da artıkrak [fazlaca] ehemmiyet bire idik. Akşamga kadar yarış bitdi ve mükâfatlar taratıldı [dağıtıldı]. Bizniñ yurgalarmız biz inci kilmegenlikden mükâfat ala almasak da üçünçi, dörtünçilerge nisbeten ikinçi boluvumuzda manevi bir mükâfat bolganlıkdan kine memnun idik.

Üçünçi künü cumadan soñ Abdulaziz Efendi'niñ yakınlarından bir zâtnıñ (ismini unutkanmen), bir bay kişiniñ mevlüd meclisine bardık. Mısır'da ikmal-i tahsil itken yaş imamlarmızdan birsi bik küb mübalaga ve yalganlar bile tolu bolgan, mahâza Rusya'nıñ bik küb şehirlerinde okula turgan Arabça mevlüd kasidesini okudı. Ahali hemesi de – mollalar müstesna – bir nerse añlamasalar da bik zor ihlas bilen tıñlab oturdular. Sonra Kur'an okundu, dua kılındı, sadaka taratıldı, mollalar hemesi de "tekabbel Allah" diyb kiselerine yügürtdüler. Aşka başlagan [yemeğe başlandığı] vakıtda Kargalık'nıñ belediye reisi Abdurrahim Efendi ol mollalardan ruhsat soragaç, "Taksirler! Biz, bu Arabça okulgan mevlüdden bir nerse de añlamadık. Şunı öz tilimiz bile Türkçe eytdürüp okurga, yahud Türkçe'ge tercüme itüb bizge añlaturga mümkün ve caiz bolmas mı iken?" diyb bik haklı bir sual soradı.

Muñarga karşı mollalardan biri hiç tevakkufsuz ve bik kıçkırıb [yüksek sesle]: "Mevlüd Arapça yazılgan, İshak Hazret merhum Arabça okiy idi. Şuñarga köre biz de Arabça okiymiz" diyb cevab birdi.

Tegi sualge bu nindi civab bula turgandır. Anisini okuvçılar özleri takdir iterler. Şunda da bolsa hazret bik gayr-ı tiletüb cevab birgenge mi veyahud hazretniñ mehâbeti baskanga mı bir nerse añlamasa da, sualimniñ cevabı şuşı bugay ahirsi diyb Abdurrahim Efendi sükût itdi ve aşarga [yemek yemeye] başladık.

Abdurrahim Efendiniñ bulay bir de haksız sükût itüvine ve bigrek de bu mübarek ayda her yerde yalgan kasideler okuluvına bik içim puşub meseleni min tekrar kuzgatdım ve Abdurrahim Efendige hitab itüb: "Efendim! Eger min sizniñ orunñızda bolsam tagın da bir baskıç tübinge tüşüb hazretlerden: Tilese Türkçe tilese Arabça mevlüd okuvnuñ özi caiz mi? diyb sorar idim" didim. Min bulay diyer dimes mollalarnıñ baytagı "ey ahmak, ey ey ahmak! Mevlüd okuvnuñ cevâzında şekkiñ bar mı? Ey ahmak!" diyb kıçkartub üzerime hücûm itdiler. Hayır min alarnıñ yanında uk

tügil idim, bulmasa tübeleşüb de algan bolur idim. Min hazretlerniñ bu kadar ciñillikleriyle külüb gine "Elbette taksirlerim! Bik zor şübhem bar" dedim.

Mundan soñ hazretler bile baytak gına münâzara kıldık, dahi togrusu kıçkırışdık. Miñe tarafdarlık itüvçi yalñız imankul avlunuñ Abdullah Halfe bilen Kargalı'nıñ Ömer Halfe idi. Başkalar hemesi muhâlif idiler. Ömer Halfe, cesâret-i edebiyesi bolmaganlıkdan mı yahud daima beraber yaşiy turgan mollalar bile kıçkırşası kilmegenliginden mi – nidendir bilmiym, "seniñ eytkeniñ [söylediğin] bik togru ama fakat alay [öyle] işlesek bizniñ kiselerimiz ve karınlarmız boş kalsa kirek, mene tire mevlüdnüñ iñ tek delili şuşı karın ve kise meselesi" diyb mollalarga işitdirmiy gine söylene idi.

Min de mollalarga karşı, mevlüdnüñ lüzûmunu inkâr etmiym fakat ânı başkaça işlerge kirek diye idim. İñ nihayet: "Soñ alay bolgaç siniñçe mevlüdni niçek itüb işlerge kirek?" didiler. Min tübendegi [aşağıdaki] revişte yasarga kirek diyb takrir ve tasvir itkeç; hemesi birden mini istihza itken şikillirek bolub külüşdiler de "Hey akıllı baş! Biz munı bilmiymiz. Mini, sin munda bizge munı öyretürge kildiñmi ni? Biz munı şulay yasarga tiyüş ikenligini bik bile biz de fakat añarga halk künemi ni soñ? Ey meni avz!" didiler. Min de içimden gine iñ nihayet tüşeñiz tebige didim de halkka karab: "Ahali! Şulaymını, hazretler Mevlüd Bayramını min tasvir itken şikilli eytüb yasarga tiliylerde, siz karşı kilesiz mi?" didim.

Halk: "Biznin hazretlerge karşı kiliyk, alar ni isteseler biz şuñlarga razımız" didiler. Halk da bulay digeç [deyince], hazretlerniñ de başka itirazları kalmagaç in nihayet Mevlüd Bayramında bulay üyden üyge yürüb aş su yasab mevlüd okumaska ve Mevlüd Bayramını kileçek seneden başlab, yazılaçak sûretde yasarga ittifak-ı ârâ bile karar birüb dua kıldık, yani Buhara usûlünce va'de kılışdık. Abdurrahim Efendi, tekrar "Minetera bu kararımız bik yahşı iş boldı birük biz kay bir vakıtda şundiy yahşı işlerge karar birmemizde işlerge vakıt yitkeç unutub kitemiz, şuñarga köre, sin bu kararnı kaytadan bizniñ isimizge tüşürür içün ikinçi yılga mevlüd ayı yakınlaşkaç *Vakıt* gazetesinde veyahud *Şûrâ'*da birer nerse yazsañ iken" didi. Min de "yariy [tamam] Abdurrahim Abzi inşaallah yazarmın" didim.

Mene indi bu kün Safer'niñ 17'si mevlüd ayına on iki kün gine kalgan, binaenaleyh hem vazifemli hem de va'demni ötev [sözümü yerine getirmek] içün dersden boşangaç arada tün [geve] yarımında bu satırlarnı karalab oturam.

Şuşı kadar mukaddimeden soñra asıl maksudga, mevlüdge kaytamız [dönelim]. (mukaddime-i makaleden uzun boldı diyb itiraz ite körmeñiz, çünki bu *Şemsiye* mukaddimesi tügil). Evet, bizniñ yahşılık ve sevablı iş diyb itikad itüb işliy turgan iñ nâçâr işlermizden birsi şuşı hazırgi suretde Mevlüd Bayramı yasavımızdır. Bizde Mevlüd Bayramı hemeñizge malûm, ni den ibaret: Ciyulışub künde üç dört yerde karnımız şişkenge kadar aşab [şişinceye kadar] orınsuz bik küb akça israf itüv, hem de Peygambermiz hakkında tuzga da yazılmagan yalganlarnı söyleb sevablı bolamız diyb günahlı boluvdan ibaret tügil mi? Yalgan didim. Evet özümnü tuturub turub tagın bir mertebe eytem yalgan, hem de Seyyid Battal kıssalarından bir de kiri kalmiy turgan yalgan. Münatere bizniñ Peterpavel'de ayda hiç bolmasa 60 yerde okuvla turgan mevlüd kasidesiniñ hülâsâsını yazam. Eger de içinde turgan bir cümle bolsa miña bir ceza tayin itiniz. Min bütün tahsilimni taşılab şul cezanı tartuv içün fayetim. Hülâsâ:

Eski zamanda Bağdad'da bir izgü hatun bulgan ve ul olgandan soñ bir oglu kalgan imiş, şul oglu anasından miras kalgan filorige, ni âlim ikilen diyb oylanub cesur ganda bir mecliske tesadüf itken anda mevlüd okulganını işitüb gözünden kanlar akan ve bir de kaytub şul miras bilen mevlüd meclisi hazırlab mevlüd okutkan – mevlüd meclisi içün halkınıñ soñgi bir tiynini sarf itdirirge bik güzel bir yalgan – ve olganga kadar her sene şulay okuvta bargan. Avılgandan soñ halk kilüb yüzine karasalar, avulub avulmaganın ayura almaganlar. Çünki yüzünde nur balukub tura iken! Halk şulay hayran bolub turganda tegiy yigit közini açkanda – Hoca Nasreddin mi ni? – "Min avulvun avuldum fakat avulmunusdan burun [önce] cennetdegi ürünmünü kördüm ve her yıl mevlüd okutuvkanım içün Hazret-i Peygamberniñ yanınduk orın aldım" diy de tekrar kün yuma. Muni işitken halk da hemesi her yıl mevlüd okutalar.

Mene [işte] tire bu, mevlüd mukaddimesiniñ hülâsâsı. Şuşı hurâfeni celi, celi tıñlab [dinleyip] oturuçı ay agalar ve hacı babalar! Allah içün birazgına aklıñızını başñızga cıyub oylab karañız içinde togrı bir gine cümle bar mı?

Mevlüd hulasası:

Güya Amine'niñ agzından, Rabiülevvelniñ on ikinci kiçesi uyumadan bir nur bırak urub çıkdı da bütün bir bilen kün arasını turga tururdu. Hem bir ferişte kitirüb havaga Sündüs isimli bir tüşek tüşedi. Andan soñ 3 felak asıldı. Birsi maşrıkda, birsi magribde, birsi dünyanıñ tam ortasında idi. Kökden saf saf ferişteler indiler.

Oynuñ istinlisi carılub üç huri çıkdılar ve yanıma kilüb oturdılar… Bularnı körüb Amine'niñ hoşı kitüb yagılgan. Ayangan vaktında karasa balanı tabkan fakat ortada bala yok. Düv kitirüb izlegaç küçke taba. Poçımakda va emti va emti diyb Allah'ga tazarru' itüb secdege batkan iken. Ol togan vakıtda bütün sahralardagı vahşi hayvanlar ve bütün deryadagı balıklar kavanub dans itkenler. Peygamberniñ bütün bedeni nurdan bulganga köre anıñ kölegesi yerge tüşmegen imiş. Baş üstünde heman bir bulut kölege bolub yürgen imiş. Tişleri hemesi incüden bolganga köre yaktılgandan, karangı kiçede yerge ine tüşse tabıla turgan bolgan imiş – bu yalgançı aharisi incünüñ ni ikeninde bilmiy turgan bolgan – bütün Mekke tavları altun bolub özlerini peygamberge arz itkenler imiş. – Bu yalgan *Kaside-i Bürde*'de var – ilh.

Mene tura, bu da mevlüdnüñ hülâsası. Orenburg ve Kargalı'da okuvla turgan Arapçası da munuñ agası bolmasa da inişi. Şimdi kiliñiz evvela ey muhterem imamlar! Soñra ey saf ahali! Hakku'l-insaf bir az gına [azıcık] oylab kariyk, aklınız başınızda bulundukça hiçbirñiz bu yalganlarnıñ hiçbirsine özñüznü zorlasañız da işandıra alursizmiy? Bu yalganlardan hiçbir danesi ne de Kur'an'da ne de hadis kitablarında ve ne de muhteber tarih-i İslam kitablarında bar, hiçbirsi yok. Belki cenab-ı Hakk'nıñ "Hiç ayırmasız min sizniñ şikilli uk âdemmin, buruk miña vahiy kile" mazmunundagı: "إنما إنا بشر مثلكم يوحى إلى" kul kerimi bularnıñ hemesini tekzib ite ve yalgan ikenini söyleb tura.

İndi şulay bulgaç biz ey Rusya Müslümanları! Hememiz de bu masharalıknı bu kadar yalgannı cırlatub tañlab celab oturuvnu ve bulay itüb dünyada her akıl tarafından itabka, ahiretde cenab-ı Hakk tarafından ikabka müstehak bolub her iki âlemde rüsvâ boluvnı koyayık. Koyayık da biltar [geçen yıl] Kargalık'da ulema-i kirâm hazerâtınıñ ittifâkı bilen kabul itken revişde Mevlüd Bayramı yasavnı kabul iteyik.

Ol asıl mine niçek: Rabiulevvelniñ on ikinci künü yani yalñız bir mertebe mümkün bolsa bütün şehir halkı bir yerge ciyula, bolmasa her mahalle özиniñ mescidine ciyulurga. Halk ciyulub bolgaç hazret, imam tarafından ve imamnıñ müsaadesiyle mesela bazı muallimler, muharrirler tarafından yugarıdagi yalganlarnı katışdırmayınça togrı bir suretde hazret-i Peygamberniñ tevellüdünü ve anıñ 23 senelik peygamberlik hayatında vâki' bolgan miñlerçe halleri neden bizniñ içün şâyân-ı ibret ve eminnisal bulganlar yani ve şulayuk ânıñ hakikat alınun hurûfat bilen yazılub divarlarmızga asılurga ve bikrek de köñüllerimizge siñdirirge tiyüşli bulgan minlerçe hadislerinden

bazılarını halkga bik açık bir lisan bilen añlatub güzel bir va‘az ve ders birirge, bu sûretle yıldan yılga halkmızını cehâlet perdesi astından çıgara barırga.

Peygambermiz hakkında öz tilimizde muñarga kadar şairlermiz tarafından bik az yazılgan ve mundan soñ kübrek yazılaçak mübâlagasız medhiyelerni ma‘sum mekteb balaları tarafından hur bilen okuturga, hatun ve kızlarmız içün abustaylarmız İyunda veyahud kızlar mektebinde şul suretde işlerge. Mene tire bu bolur hakikat Mevlüd Bayramı. Ey, bulay itkeç akçe sarf itülmiy kaldı bit, anı nişlerge?

Kargalı’da munuñ içün de karar birgen idik: Peygambermiz Hazret-i Muhammed nâmına bir mekteb, bir hastahane açarga, mesela: Peterpavel’da şul bayram içün hiç bolmasa üç min ruble sarf itüle, munı bir yerge cıyuşdırsak güzel bir mekteb açub terbiye itüvge bula. Hem de her sene her şehirden gene Hazret-i Peygamber namına ve anıñ hatırasını ihya içün mevlüd akçesi bilen birer bala terbiyeleb okuturga.

Bizniñ ne doktormuz, ne advakatımız, mühendismiz, hatta iñ muhtaç oldugumuz Avrupa’ga mallamızını satuv içün özmüzden, çit til [yabancı dil] bilüvçi makeler de yok!

Hiçbirsi yok, tügil mi? Mene ture, biz Mevlüd Bayramını her yerde yugarıda zikr itülgen revişde yasasak biş altı yılga barmas bizniñ de kişilermiz yetüşürler, biz de başkalarnıñ bilhassa Yehudlarnıñ kolunda [elinde] oyuncak boluvdan kotılurmız.

Mene tire Kargalı’da şuşı bik faideli karar birlegeç min de bik memnun boluv eyirtegüsün eyirtük saat 8’de dersim bulganlıkdan bu künk iç Orenburg’ga kayturga tilesem de Abdulaziz Efendi eyirtege sigizge kadar iki yurtaklar bilen derske yetişdirüvni taahhüd itkeç Ferhaddin karyeniñ cerlaganını tanlar içün tagın da bir kiçeke kaldım, çünkü şerik ânı bik mafsi idi ve mundan mukaddem bir bargan vaktımda işitüge muvaffak bola almagan idim. Bu sefer hazretniñ iñ niçe tamirine baskaç kiç kilüb cırlaga muvafakat itken idi. Ve ana hazret ahidini ifa itdi ve kiç [akşam] saat 10’da kilüb on ikige kadar Agamsu, Tefkilof, Aşkazar, Aram, Kanton, Gölkeyim ve İbvamminih köylerini ol kadar güzel bir suretde cırladı ki her ikimiz hele min, bilhassa min mebhut ve mütehayyir boldum. Yalvarub yakarub tekrar bittekrar cırlandık ve hazretke miñlerçe aferin teşekkürler itdik. Min iñ meşhur cıruvçılarmızdan … Efendini tañlagan ve … Efendiniñ cırlaganın işitken idim. Fakat hazret alarnıñ hiçbirsi ile mukayese olunmayacak derecede tesirli cıbara. Orenburg ve Kargalı ahâlisi içinde iski milli kuylermizni [şarkılarımızı] öz sadâları ile tıñlarga tilevçiler [dinlemek isteyenler]

ve yaşlarmızdan ul kuylerni ögrenüvge merak itüvçiler bolsa kemâl-i samimiyet bilen hazretni tavsiye item.

Eger biz bir millet bolub yaşarge tilesek ol kuyler bizniñ içün lazım gına tügil, elzem.

İrtesi 24 Fivral aliyyülsabah saat 6'da Kargalı'dan hareket itüb boranlı karlı yolga ragmen sigizge çirek kala tamamdır saihassiniye kabkası tübine kilüb yetdik. Sikizge tam biş dakika kala tefsir dersimni takrir içün idâdî ikinçi sınıfnıñ işigini [kapısını] açkanda bir kulagıma tübindegi ders zevanuginiñ tavuşu [zilinin sesi], ikinçi kulagıma ise Ebulmenh kuyiniñ sadâsı işitüle idi.

Âlimcan el-İdrisî.

2.17. "İstanbul'dan Lozan'ga II"[190]

Parahodmuz Yunanistan'ıñ Pire şehrine kilgeç anda tagın iki yüz illi kadar yolçı kirdi. Bularnıñ iki yüz lebi Araplar idi. Parahod hemişe kuzgakımiy [her zaman kalkmıyor]. Yunanistan'dagı meşhur Akropol'nı da körüb bolmadı. İç puşa. Min tutdum Arablarge beylendim. Özleri Müslümanlar. Ama İslamiyet namına "Lâ İlâhe İllallah"dan başka bir nerse de bilmiyler. Oku yaza bilüv kübden yok. Baytak huylaşdım. Hükümetden ve memleketde iş yoklukdan zarlanalar.

Rusya'dan ve Buhara'dan Suriye'ge hicret itüb bik bayugan, hatta Suriye'ni iktisadi cihetden zabt itkan Yahudiler bilen itiraz itdim. Bilahir, Yahudi 4 guruş kazansa ikisini sarf itüb ikisini sakliy. Arab 4 guruş kazansa 6 guruş sarf ite; Yahudi tıruş [çalışkan], Arab yalkav [tembel], Yahudiler ittifaklı, Arablarda iki kardaş biri ikinçisiniñ közin oya diyb haknı [doğruyu] itiraf ile özleriniñ kusurların ikrar itdiler.

Suriye'ge, Hindistan'ga barub İngiliz akçesiniñ buvi bilen Arablarnıñ istiklal ve hilâfetge müstahak olduklarından, Türklerniñ gurur ve zulümlerinden bahis itüb bütün Müslümanlarnıñ fikirlerini zehirleb Türklerniñ aleyhine döndürmek içün konferanslar birüb yürüvçi, Rusya'dagi ve başka memleketlerdegi Müslüman Türklerniñ safvetlerinden ve anlarnıñ Arab kavmine karşı bolgan ihlâslarından istifade itüb alarnı Türklerniñ dimek özleriniñ zararlarına hareket itüvge ve Arab hilafeti tesis içün Arablarga yardım itüvge davet itüvci, Arabçanı bütün Müslümanlar arasında umumî hatta resmî lisan kıluvga tırışuvçı [çalışan] (ama Tunuslular bilhassa anlarnıñ Fransuzlarga askerlik itüvçileri Arabçanı ve Arablıknı unutub Fransuzlaşa baralar, din ve kan kardaşları bolgan Faslılarga karşı salah isti'mal iteler, ol başka, anda iş yok) el-Menar mecellesi muharriri Reşid Rıza Efendi'ge mene tere şuşı din ve kan kardaşları bulgan Suriye Arablarına hiç olmazsa dinlerini ögretüvni tavsiye iter idim.

Ey koca şaşkın Arab! Min başka tarafgı, husûsiyle Rusya'dagı Türk Müslümanlarnı kendi milletleri aleyhinde hareket itecek derecede ahmak ve safdil zan itme. Aldanursın. Togrı, Müslümanlar ve anlar cümlesinden min de Arablarnı süyemiz [seviyoruz]. Fakat siniñ kibi Türklük-Arablık meselesi çıgarub Türkiye hükümeti başına tagın bir belâyı mübrem açarga tilevçilerini tügil. Bütün Müslümanlarnıñ müşterek menfeatlerine hidmet itüvçi âlicenab ve asil Arablarnı süyemiz. Sin ol fâsid fikirden

[190] *Vakit*, no. 1397 (23 Gınvar 1914), s. 3.

vazkiç, hilafet meselesi ve halife olmak hülyasını taşla [bırak], taşla da mine tire şuşı miña parahodda uçragan Arablarga özlerini, dinlerini tanut; alarnı bulay perâkende [dağınık] ve perişan halde Amerika'ga muhaceret itüvden men it. Çünki anda kitkenleri içinde biraz anca tabub babifanları da bolgalaşdırsa da kübisi açlıkdan ve hidmetniñ avırlıgından birniçe sene içinde ölüb harab bolub biteler.

Ol kün ve irtesi kün mütemadiyen yüzdük. Noyabr 5'inde irte bilen [sabahleyin] uykudan uyandıgımız zaman meşhur Messina Bogazı'na kire idik. Bogazdan iki saat kadar ötdük. Her iki tarafı mamur bolsa da İstanbul Bogazı kadar sevimli tügil idi. Bogazdan 4 saat yol kitkeç Atina yanar tavınıñ yanından gına ötdek [geçtik]. Zor deñiz ortasında kiçkine bir tav oturav mütemadiyen yana. Biz ötkende de tübesinden [tepesinden] kara tütün çıga idi. Kudret-i fâtıranıñ, maddiyunnuñda hatırıları kalmasun, tabiatnıñ ulviyet ve azamiyetni isbat ite turgan delillerge insan seyahat itdikçe yeş yeş uçriy. Bu da şul âsârnıñ birsi. İstanbul'dan kala dünyanıñ iñ küzel şehirlerinden sanala turgan Napoli'ge tün yarımından kilüb tañ atmas burun hareket itdigimizden çıgub şehirni seyir itüvden mahrum kaldık. Bununla beraber musikileriyle meşhur âlem bulgan İtalyanlarnıñ hakikatdir hakdır hası bulgan. Sadî'niñ:

إشتر بشعر عرب درجالنست وطرب
كر ذوق نيست تراكثرطبع جانوری

beytine masdak bulmagan her insannı müteessir ideçek derecede muñlı mûsikalarını işitmege muvaffak bulduk. Bizniñ parahudmuz iki İtalyan zırhlısı arasında yakur saldı. Şul vakıtda tün yarımda bilmem nedendir konsirt filan bar idi mi? İki zırhlınıñ bir senede askeri muzıka bik heybet [güzel] oyniy idi. Şul mûzıkanı tıñliy tıñliy şâhâne bir uykuga taldık. İrte bilen biz turgan çakda parahodumuz kübden hareket itken idi. Çünki munda tegi Pire'den oturgan iki yüz illi kişini tüşürüvden başka işi bulmagan.

Diñiz bik sâkit bulganlıkdan yolçılarnıñ hemesi diyerlik yukarıka çıkdılar. Amerika'ga kitüvçi Ermeniler tegi biçare Türk ve Kürdler bilen istihzâ iteler. Maatteessüf bu istihzaga, birsi Parijga teşçilik tahsili içün baruçi, ikinçisi de gine şuluk Parijga aftamobil fabrikasında işlerge kitüvçi iki Türk talebesi de iştirak iteler. Yani üzlerinden üzleri küleler idi. Hâlbuki ne bu iki talebede, ne de tegi Ermenilerde, kişiden kişi kilüv âdet bulsa, bu Türklerden külerlik bir kıyafet yok idi. Çünki Ermeniler şuluk Türkler şikilli Amerika'da amelelik itüvge kiteler. Bu ikisi de yanı gına tahsil için diyb baralar idi. Dimek hiçbiri her tarafı yetişüb turgan mükemmel âdemler tügil idi.

Binaenaleyh bu istihza yırtıknıñ teşikden bolmasa da tiyişkniñ yırtıkdan külüvine ohşiy idi. Mâhâzâ min çiddi almadım. Bular bilen musahabe ve mübahasege kirişdim. Neticede tegi aftomobilçiniñ merhum Mahmud Şevket Paşa'nıñ kâtillerinden olub idamına mahkûm bulgan bir Çerkes ikenliği, teşçiniñ de özlerini Türk tügil, Tatar diyb itikad itüvçi yalñız bu itikadgına tügil, Türklerge karşı kalbinde kin ve husûmet saklavçı Kırım Tatarlarından birsi bolganlıgı anlaşıldı. Min de biraz müsterih oldum. Şunda biraz tevakkuf iteyim eli.

Mene tere şuşı cigit [genç] özinıñ Türk tügil Tatarlıgını dâvâ ite. Hâlbuki özi Rusya'dagı Tatar atalgan Türklerniñ ne âdetlerine ve ne de tillerine hiçbirine vâkıf tügil. Min Tatarça söylesem añlamiy. Tefkilüf ve Aşkazar köylerini sorub yabarsam hiç müteessir ve mütelezziz bulmayınça hayran hayran karab [şaşkın şaşkın bakıp] otura.

Türkiye'de togan, Türk terbiyesi algan, Türkiye nân ve nimeti ile üstürülgen, hâlâ da Türk resi ile Türklerniñ muâvenetiyle tahsil içün Parij'ga kitüb bara. Şunda da Türklerni süvmiy [sevmiyor]. Alar ile istihza ite.

Kırımlı kardaşlarımız arasında özleriniñ Türk ikenliklerini bilüb Türklük bilen iftihar itüvçiler bik küb bolsa da, yugarıdagı fikrini taşub Türklerge düşmenlik körsetüvçiler, hatta Reşid Rıza şikilli Türk hükümetini mahv itüb anıñ ornına Tatar Hanlıgı yasav hayâli bilen başlarını vatuvçılar da yok tügil. Belki ekseriyetini bular teşkil ite turganlardır. (Âhiri bar.)

Âlimcan el-İdrisî

[III][191]

Başı 1397 numeroda.

Noyabır'nıñ 6 ve 7 senede mütemadiyen yürüb Marsilya Limanına yartıgına saatlik karantina ornına açık kiç 8'de kilüb cite aldık. Çünkü parahodumuz 50 senelik bik iski parahod bulganlıkdan bik tiz yüriy almiy idi. Hatta Napoli'den hareket itkeç üç kazandan birsi şartalaganlıkdan saatde 7 mil gine kite idik. Bu iki kün içinde munda yazarlık başka hiçbir hadise bolmadı.

[191] *Vakit*, no. 1399 (25 Gınvar 1914), s. 2.

İkinçi klas bolıçılarından asılda Türkiyeli olub hazırda yigirmi yıldan birli Amerika'da ticaret bilen iştigal ite turgan bir Yahudi ve bir Ermeni ile Türkiye'niñ mazisi, hâli ve istikbâli hakkında musahebe itdim. Yigirmi yıldan birli körmegen memleketlerinde hâzırda birer türlü özgeriş hissedib itmegenliklerini soradım. Her ikisi de iski Türkiye bilen yeñi Türkiye'de hiç de inkâr itülivi kabul bolmagan bik zor ayırma tabkanlıklarını, eger de Avrupa hükümetleri Türkiye'ni bölüv [bölmek] fikrinden vaz kiçüb, hiç bolmasa yigirmi yılgına Türklerni öz ihtiyarlarına koysalar, muntazam bir hükümet hâline kilüvünde hiç şübhe itmegenliklerini, fakat özleriniñ bu soñgi ihtimalden yani Avrupa'nıñ Türkiye'ni taksim itüvlerinden korkganlıklarını, çünkü Avrupa'da Türkler hakkında bik yañlış fikirler taralganlıknı her bir Avrupalı her bir Türk'nü bilâ istisna barbar, vahşi diyib hüküm itdigini, Türklerde merhamet ve şefkat barlıkga hiç de işanmaganlıklarını söylediler. Min: Siz Türkiye'de tovub üskensiz; Türklerni bik yahşı bilesiz, Avrupalılar'nıñ bu fikirleri togrı mısoñ didim.

Alar: Yok, bu fikir kat'iyyen togrı tügil, Türkler bik merhametli halklar, biçare Türk ahalisinde saf kalblik ve yalkavlıkdan [tembellikten] başka kabahat yok. Belki Türklerniñ artıgrak derecede saf kalbli ve togrı boluvları sebebli Avrupalılar arasında bu fikir taralgan, yoksa Türkler ecnebilerge biraz talim itseler bu fikir özü de taralmagan bolur idi diyb, minim hatırıma bizniñ: "Atnıñ kuyrugun kim kisse şul yahşı" digan makalımıznı kitürdiler ve didiler ki: Siz özñüz de karab karañız, biçare Türkler ni kadar magdur ve mazlum, munı isbat itüv içün kapitilasyonlarnıñ hiç biri bolmayınça, yalñız Osmanlı Bankası ile reji idaresi gine bolsa da bik mul yite diyb Türkiye'degi bu iki müessesenin ni kadar yolsuzluklar, ni kadar haksızlıklar işlegenliklerni, Türkiye hükümetiniñ ve ahalisiniñ her sene bu müesseseden laakall iki yüz milyon ruble zarar itkanlıklarını mufassalan söylediler. Bu iki daireniñ Türkiye içün faideli bolmaganlıkların min de bilsem de ve zararlarınıñ bu derecede ikenligin, bilmiy idim. Bulardan işitüb bik müteessif ve bik hayran boldum.

Min tagın bulardan: Sizniñ içün Türkiye hükümetiniñ bütüvi hayırlı mı yoksa devam itüvü mi hayırlı? diyb soradım. Bular her ikisi, bilhassa Ermeni minim bu suallime karşı şaknı gına müteessir bolganday bolub baytak gına uzun civab birdi ve Türkiye hükümetiniñ devamı Ermeni milletiniñ bekası içün elbette lazımdır. Biz hememiz de Türkiye hükümetiniñ terakki ve tealisini ve müterakki Türk hükümeti sayesinde özmüznüñ rahat ve mesud yaşavmızını tiliymiz. Bizniñ ahlakımız, âdetimiz,

ananemiz Türkler bilen müşterek. Biz Türkleşkanmız veyahud Türkler Ermenileşkenler. Hülâsa: Aramızda dinden başka hiçbir ayurma yok. Bir Ermeni bir tarafka seferge çıksa bütün ailesini hatun ve kızını tamamen emniyet itüb bir Türkke, bir Türk şulayuk bir Ermenige tabşırub [bırakıp] kite, mene min Türkiye'den kitken vakıtda fakir idim hazır milyonlar tabdım, her kün yüzlerce frank kazançım bar, fakat Türkiye'de turub yevmî biş frank tabmak Amerika ve Avrupa'da kalub biş yüz frank faide itüvden minim içün hayırlıdır. Min hazır bir iki yıl tagın sabır item de eger hükümetimiz Avrupa taksiminden kutulub bir hükümet bolub kalurlıkday bolsa tizük köçüb memleketime kaytam [döneceğim], didi.

Bik ciddi bir tur bilen söylegeç min bu Ermeni'niñ sözlerine işanurga tilesem de ikinçi tarafdan tegi dörtünçi klasda Ermeniler'niñ Türkler bilen istihza itüb külüvleri mini işanubdan men' ite tüşe idi. Min hayret ve tereddüd içinde kaldım.

Fakat Ermeni'niñ iñ soñ sözi minde bik nik te'sir ve iz kaldırdı. Ul eyte: Min niçek itüb Türkiye'ni tercih itmiym, her kim namusu ile yaşarga tiliy tügil mi? Şulay bulgaç mene tire minim hâtunum bar. Türkiye'de vaktında min anarga hoca [efendi] idim ve ikav [ikimiz] bik tanu tura idik fakir bolsak da mesud idik. Avrupa ve Amerika'ga kitkeç minim hâtunum özine başka hocalar tabdı. Hazır min añarga hoca tügil; ul miñan hoca, anıñ hocalarınıñ sanını ul özi de bilmiy. Hazırda biz bik bay, fakat hiç mesud tügilmiz. Saadetimiz mene tire şundan ibaret bolub kaldı diyb kisesine boşlay salgan Fransuz altunlarını üçleb alub körsetdi. Vakıt baytak kiç [çok geç] bolganlıkdan Allah'ga ısmarlaşub orunlarımızga taralub yatdık.

İrtesi kün saat 8'de dörtünçü klas yolcularını hayvan şikilli hemesini bir kiçkine gine parahodga tuturub karantinahânege uzatkaç parahodumuz saat 11'de Marsilya limanına kirüb rıhtımga yakınlaşdı, biz dörtünçü mevki yolçılarından bolsak da yedi kişi onar frankdan 70 frank rüşvet birüb kotaldık. Çünkü içimizde karantinanı bir mertebe körgenlerimizde bar idi. Alarnıñ tariflerine köre Marsilya'nıñ karantinasında nezâketden başka her nerse bar. Şahşi, sovuk, kıymetçilik; bu karantinadan maksad gine şul biçare Türkiye ahalisini soymak, tâlamak. Başka bir nerse tügil. Karantinaga tüşkenler de tüşmegenler de soyuldılar, tâlandılar. Fakat biz hiç bolmasa pislikden ve meşakkatden, medenî Fransa'nıñ vahşi karantinasından kutulduk.

Marsilya'da iki kün kalub seyyahlar tarafından gizüvleçek meşhur mahallerini gizgeç tünde poyezdga [trene] oturub 14 saatde Lozan'ga selamet kilüb yetdim.

Lozan’dagı ahvalni mesela: Mektebler âlemini ve talebe hayatını biraz tañılab añlagaç yazarmin.

Âlimcan İdrisî

2.18. "İsviçre Mektubları I"[192]

Lozan'ga kilgenime indi üç ay bolub kile, kilgeçde birinçi ay zarfında ticaret mektebiniñ ecnebilerge tahsis itilgen Tiller Şubesine devam itdim. Yeñi yıl münasebetiyle başka mektebler şikilli bizniñ mektebde bütün sınıf ve şubeleriyle on biş künge tatil itüldi. Mene tere şul tatil münasebeti bilen Lozan'dagi bir aylık müşâhedâtımnı yazub Lozan birle Peterpavel veyahud Lozanlılar ile Peterpavelliler arasında bir mukayese yasamakçı bolam. Garib bir mukayese tügil mi? Zarar yok. Çünki bizniñ istiâre ve teşbihler arasında tahakküm ve telmih içün bulganları da bar bit. Bu da şul kabilden bolur.

Bir ay içinde Lozan Dârülfünûnu'nuñ konferans salonunda umum içün üç mertebe akçesiz konferans birildi. Bu üç konferansnıñ ikisi minim meslegime aid, birsi meslegine bik yakın bulganlıkdan min bularnıñ üçüsüne de bardım. Birinçisinde bik az, ikinçisinde kübrek, üçünçisinde ise baytak añladım da. Bularnı konferans zamanında tamamen añlab citmesem de soñundan min añlayaçak bir ifade bilen miñe izah ve tefsir itüvçü üy hocası [ev sahibi] muallime minim bilen birge bulganlıkdan bu konferanslardan min baytak istifade itdim. Bu konferanslarnıñ üçüsü de Ceneve Dârülfünûnu profisörleri tarafından birildi. Birsi ahlak, ikinçisi diyanet, üçünçüsi Fransiye İnkılâbı hakkında idi. Konferanslarnıñ herbirinde de Dârülfünûn'nuñ zor salonu tolu bolsa da, ikinçisi İsviçre'niñ iñ meşhur profisörlerinden asr-ı hâzır feylesoflarından, nutuk ve hitâbeti ile bütün İsviçre'de, Belçika'da, Fransiye'de ma'ruf Frank Toma tarafından birileçek bulganlıkdan vaktından yarım saat evvel zor salon bütün galeliyeriyeye ile tolgan idi. Bolay bulasını minim yanımdagi muallime evvelden bilgenlikden biz tagın da irterek [daha erken] bargan ve aldınrak orın algan idik.

Konferans tam saat 8'de (kiç bile) başlandı ve arada 10 dakika teneffüs bilen 9 yarım saatde tamam boldı. Teneffüs vaktinde arıgan zihinlerge hal ciderüv içün bik usta oynavçı bir yigit iskerpiçge birlen İsviçre'niñ milli küylerini oynadı. Bularnıñ yerine min Türkçe konferans tıñlarga ve tegannilev, aşkadar küylerin işitürge tilesem de bu bir temenni ve hayal idi. Fakat *aynü'l-hayal min el-hakika* [hayalin kendisi hakikattendir]!

Konferansda hazır bulgan miñ türli kişiniñ hiç mübalagasız altı yüzden artıgragı hatun ve kızlar idi. Muhterem Profisör Frank Toma bik belig ve müessir nutku bilen

[192] *Vakit*, no. 1403 (30 Gınvar 1914), s. 3.

bütün hâzırunnı heyecanga kitirdi, konferansnıñ hitâmında bütün hâzırun muhterem profisörlerni bik kızışub alkışladılar.

Söylegenlerime kanaat itmegen ve itiraz itüvge tilegen kişi bolsa buyursun dise de tıñlavçılarnıñ kübisi mekteb muallimleri ve âlî mekteb talebesi oldıgı halde itiraz içün iren tibretüvçi bolmadı. Profisör nutkunda insanlar içün yalñız ulûm ve fünûnnuñ kâfi olmadıgını, fen ile beraber bir din, fakat sahih bir din, hurâfatsız saf bir din lazım oldıgını isbat itdi. (bizniñ bir az gına fen bülüb de "yigirminçi asır din asrı tügil" diyb yürüvçi bazı bir mütefennin taslaklarmıznıñ kulakları çıñlasun).

Yekşenbe kün çirkevlerde [kiliselerde] halknıñ az boluvınıñ sebebi papaslarnıñ her yekşenbede İncilniñ bir ayetini tekrar itüvleri ve halknı yalkatururluk derecede ibadet merasimni uzaytuvları oldıgını, yoksa fıtratı selamet bulgan her kişiniñ kalbinde din ve ibadet hissi mutlaka boldıgını beyan itdi. (Her cuma hiçbir faidesi bolmagan Arabça aynı hutbelerni tekrarlab halkımızını mescidden bizdiruvçi mübarek imamlarmıznıñ közleri açılsun).

Bu makalede minim maksudum bu konferansnı tercüme ve izah itüv tügil, şuşı kadarlı bir hulâsadan soñra bik sevgili vatanım Peterpavel ile hiç de sevmedigim, fakat Fransızça ve anıñ vasıtasıyla Garb felsefesini üyrenüv içün mecburen ikamet itdigim Lozan arasında yugarıda didigim kibi bir mukayese icra itüv, ölçeşterüb karavdan ibaretdir.

Peterpavel'den kilgen bazı bir mektublarda yazalar: Peterpavel kızları kıraathaneden istifade itüv ve anda kitüb gazete ve kitaplar okuv içün özlerine müsaade itilüvün taleb itüb heyet-i idare azasına arıza birgenler. Arîzaları heyet tarafından kabul itilüb haftada iki kün kızlar içün tahsis itilgen ve alar özlerine tayin itilgen künlerinde altmışlab kız kıraathanege devam itüvge başlaganlar ve öz aralarından bu yeni iltizamını muhafaza içün saylab koyganlar.

Bu ni kadar güzel, makul, binaenaleyh meşru' ve faideli bir iş tügil mi? Mektubnuñ bu satırlarını okuganda min ornımda otura almiy sekire ve kıvana idim. Hem Sahihü'l-Buharî *Kitâbü'l-İlm*'degi meşhur hadisni (hadisniñ ibaresiniñ hemesi yâdımda yok, mazmunu mene şuşı: Zaman-ı saadetde kadınlar hazret-i Peygamberge müracaat itüb özlerine va'z içün bir kün tayin itüvni soraganlar. Hazret-i Peygamber de bir kün tayin kılgan ve ol künde kadınlarnı ayruça talim ite turgan bulgan) hatırlab bizniñ kızlarmızda da zaman-ı saadetdegi Arab kızlarındagı cesaret körüne başladı.

İnşaallah biz olmasamız, yaşarmız indi diyb bik sevindim. Fakat bu kıvanuvım kıvanç kiyünçe kalmadı. Çünki şuluk mektubda bizniñ Peterpavel ahalisinden hiçbir nerse bilmiy turgan bazı bir cahil ve mutaassıb bankrob sevdagerlerniñ bu bik hayırlı ve faideli bulgan bir işini men‘ itüge teşebbüs itkenliklerin, şunuñ içün Palitse Mister’ge, hatta gubirnatorga [valiye] kadar müracaat kılganlıkların okub bik mahzun boldım. Fakat min ul âdemler inşaallah muvaffak bolmaslar, Hacı Muhammedcan ve Hamza Agalar, Ârif ve Ali Abziyler şikilli aklı başında bulgan baylarmız ul alçak âdemlerniñ sözlerin nazar-ı itibarge almaslar, belki alarnıñ bu teşebbüslerine mâni bolurlar diyb ümid item. İş bu kadarlı gene de tügil: Güya bazı bir mütedeyyin ve müttekî imamlarmız câmilerde Cuma namazından soñra halkka bu hakda va‘z söylegenler: Kızlarnıñ kıraathanege yürüb gazete ve kitab okuvları haramdır. Kızlarñızını kıraathanege yiberüb haram kılmañız, digenler. Neuzubillah, ne va‘z, ne söz! Evvela min munda şul imamlarga hitab itüb: Eger siz, وليشهدن الخير و دعوة المؤمنين diyb bütün kadın ve kızlarmızga, tügil ayrı başlarına, irler bilen birge bütün cemiyet-i hayriyelerge barırga ruhsat birgen gine tügil, emr itken Hazret-i Muhammed – aleyhüsselam – niñ ümmetinden iseñiz ne yüzüñüz ile kadın ve kızlarñıznıñ kıraathanege yürüvleri haram diyb halkga va‘z söylediñiz? Diyb sorim ey imam efendiler! Siz mundiy va‘zlarıñız bilen din-i İslamga bik küb cinâyet ve hıyânet itesiz. Çünki bu va‘zlarıñıznıñ iki türli tesiri bola: Birsi sizniñ söylegenleriñizge togrı diyb karavçılar üzerinde (fakat elhamdülillah bu sınıf hâzırda bik az indi) alarnıñ daima cehalet perdesi astında kaluvlarını icâb ite, ikinçisi ekseriyetni teşkil itken ve sizge eyermiy turgan halkmızga da sizniñ bu va‘zlarñız tesirsiz kalmiy mi alarnı dinden uzaklaşdıra.

Siz özüñüznüñ eyerdik diyb itikad itken İslam dinine zerre kadar muhabbetñiz bolsa mundiy İslamiyetge muhalif bulgan va‘zlarıñızını taşlagız, hakâyık-ı İslamiyeni Kur’an ve hadis sahifelerinden – şer‘iatü’l-İslam’dan tügil – izlerge [aramaya] başlañız. Başlañız da mescidlerniñ mübarek mihrablarında dinge iftira itüb cenab-ı Hak’nıñ ولا تقولوا لم تصف ستنكم الكذب هذا حلال و هذا حرام

kavlu kerimine muhalefet kılub din nâmından mundiy zehirli va‘zlar söylegençe şul kızlar bargan kıraathanege barub profisör Frank Toma şikilli alarga dinî ve ahlakî konferanslar virñiz, faideli va‘zlar söyleñiz. Alarnı kıraathaneden tügil hiçbir faidesiz Arbet ve Mekerce üstü ciyulışlarından, bik küb israflarga müncer bulgan meclislerden, hakikat-i İslamiyetge muhalif bulgan zararlı örf ve âdetlerden bizdiruvge tırışñız,

tırışñız da ol zamansız hakikat bizniñ hememizniñ hürmetlü üstazlarmız ve manevi pederlermiz olursıñız. Peterpavel imamlarınıñ arasına hamiyyet ve ilmi ile başkalarından mümtaz bulgan İmam-ı Muhterem Muhammedcan Efendi Bigişef'niñ bu hakda başka imamlarga koşulmaganlıgın belki öziniñ kızın kıraathanege yibirgenligin de şuluk mektubda yazılır. Şuña köre min Muhterem Muhammedcan Hazretke ansamîmü'l-kalb teşekkür itüb va'zları ile ahâlini hidayet itüvlerini de temenni item.

Âlimcan el-İdrisî. (Lozan).

2.19. "Müslümanlar için İbret Levhaları: Azın Çoğa Galebesi"[193]

Toğrudan toğruya Avusturya ve Macaristan'ın, dolayısıyla Almanya'nın mevcudiyetini mahv itmeye yeltenen Moskofa karşu müdafaa-i meşruda bulunan Almanya'nın milyonlarca Rus sürüsüne daha az bir kuvvetle yalnız müdafaada kalmayub tecâvüz ve bihakkın galebe eylemesinin isbatını tetkik itmek mesail-i ruzmerre meyanında en şayan ibret ve intibah bir mesele olduğundan birkaç satır ile bunu ihvan-ı dine izah itmek istiyorum. Meseleyi bihakkın tenvir içün ola devletin beyninde bir mukayese icrası lazım gelir. An-asl [aslında] Rusyalı olub Almanya'da da bir müddet bulunduğum cihetle böyle bir mukayese yapabilmek içün kendime bir derece salahiyet görüyorum.

Alman milleti tamamıyla mütemeddin, Ruslar ise nîm vahşî; Alman'ın tob ve tüfeği daha mükemmel, Rusya'nınki ise noksanlı; Alman kumandan ve zâbitleri daha muktedir, Ruslarınki ise o iktidardan mahrum; Almanların yolları ve şimendiferleri çok ve süratli, Ruslarınki ise az, olanlar da pek batî [ağır]… İşte Almanların galibiyeti ve Rusların mağlubiyeti tedkik idilirken serd idilmekte olan esbab şunlardan ibaretdir.

Fakat bir muharebede tarafeynden birinin bu kadar süratle galibiyetini temin içün esbâb-ı mezkûrenin kâfi olmadığını hususunun dörtgamlı dimek olan şu son asır zarfındaki iki vakıa; bu erlerin İngilizlere, Trablusların İtalyanlara karşu senelerce mukavemetleri tamamıyla isbat itmişdir. Binaenaleyh burada galibiyet ve mağlubiyeti tetkik iderken bunlardan başka sebebler arayub bulmaga mecburiyet hâsıl oluyor. Çünkü İslam'ın istikbali, düşmanlarına galebesi, terki ve teâlisi içün bu sırr-ı galibiyeti istiknah [araştırma] itmekde bizim için büyük faydalar vardır. İşte aşağıda yapacağımız mukayese neticesinde bu sebebler kendi kendine tezahür idecekdir.

Rusya devleti rub'i-meskûn dörtte birine hâkim ve mutasarrıf olduğu halde nüfusu yüz altmış milyon olmasına nazaran kilometre başına bir kişi isabet idiyor. Hâlbuki Almanya'da her kilometreye yüz elli, Avusturya'da ise yüz yirmi kişi isabet idiyor. Nüfusuyla gayr-ı mütenasib olan bu kadar vesaatiyle beraber yarım asırdan beri Türkistan, Hive, Hokand ve Buhara hanlıklarını da hiç kaliftesiz yutub iştihasını tecdîd iden Rusya hükümet zâlimesi, Devlet-i Osmaniye'yi her zaman hazmı sahpil bir lokma ad itdiği cihetle, ilk önce yanıbaşında nâhoş bir kuvvet olarak tevsiine etkili olmakta

[193] *Sebilürreşad*, XIII/319 (24 Aralık 1914), s. 54-56.

olan Avusturya-Macaristan'ı ezüb harita-i âlemden silmek maksadıyla zâlimane bir savletle üzerine atıldı.

Muharebenin bidayetinde Belçika'nın Liege şehrindeydim. Liegeliler'den biriyle muharebenin müsebbibi hakkında mübahase iderken bir muhatabıma Rusya'nın daima cihangirlik fikri taşıdığını, bu sebeble tekmil milletleri kendi râbıta-i esaretine almak istediğini, hâlbuki Rusya'nın bu fikri taşımaya hiç ehil olmadığını, zira koca Sibirya kıtasında kilometre başına ancak bir kişi isabet itdiğini, kırk kilometrede ancak bir köye tesadüf olduğunu, hâlbuki yalnız Sibirya kıtasının tekmil Rusya'yı doyuracak derecede münbit ve mahsuldar olduğunu, Rusya kendi idaresi dâhilinde bulunan arazinin imarı içün hiç sarf-ı mesai itmeyüb de gözünü daima harice dikdiğini müteaddid misaller ve delillerle isbat itdiğim zaman karşumdaki Liegeli hemen dâvâmı tasdik itdi ve hayret içinde kaldı. Hakikaten böyledir. Rusya'nın Petersburg, Moskova, Varşova, Odessa gibi başlıca beş on şehri istisna idilecek olursa kusuru bizim Osmanlı beldelerinden daha mamur değildir. Ezcümle benim maskat-ı re'sim [doğum yerim] olan Peterpavel'de sürekli bir yağmuru müteakib sokaklar geçilmesi mümküni bir çamur denizi hâlini alıyor. Başlıca sokaklardan birinin taş ile tefrişine bundan sikiz sene mukaddem karar verildiği halde henüz mevki-i tatbike vaz' olamadı. Hâlbuki bunun içün ahaliden mühim bir meblağ bile toplanmıştı. Bu paraların kâffesi belediye reisinin kumar oyununa sarf olunduğundan bittabi tamire para kalmıyor. Peterpavel ise yüz bin nüfuslu bir şehirdir. Hem de Sibirya hatt-ı kebiri üzerinde kâin en mühim ticaret merkezlerinden biridir. Bunu bir misal olarak söylüyorum. Emin olunuz ki başka yerlerde bundan iyi değildir. Hâlbuki Almanya ve Avusturya'da yüz bin değil, bin nüfuslu ufak köyler bile, Rusya'nın en büyük şehirlerinden daha mamur, ahâlisi daha rahat, daha mesuttur.

2- Rusya'da mafevk ile mâdun arasında hiçbir rabıta, bir samimiyet-i kalbiye yokdur. İster ahali, ister asâkir, onbaşıdan tutunuz Çar'a varıncaya kadar, küçük büyüğe daima nazar-ı haşyetle bakar, mafevkini her zaman kendisini yutmağa müheyy[hazır] bir canavar telakki ider, ona karşu zerre kadar kalbinde bir muhabbet, bir ihtiram hissetmez. Buna mukabil mafevki de mâdununu bir hayvan telakki ider. Ona karşu ne bir şefkat ve merhametde bulunur, ne de elinden gelen cevr ve zulmü diriğ [men] ider. Hâsılı küçükten büyüğe haşyet ve nezaret, büyükten küçüğe de zulüm ve şiddet. Binaenaleyh Rusya'da askerlik dimek mezara girmek dimektir. Vakit-i harbte değil;

zaman-ı sulhta bile herkes ağlaya ağlaya askere gider. Harb başlayınca artık her meskeni, bütün memleketi mâtem kaplar.

Almanya'ya gelince bu mesele orada bütün bütün başkadır. Yetmiş milyona karib koca bir kitle-i beşer tamamıyla müttehid, yekvücut bir ailedir. Efrâd-ı aile arasında muhabbetden, şevkatden, samimiyetden başka hiçbir şey hükümran olmaz. Küçük büyüğün her emrine itaat ider; fakat havf ve hirâsından değil, muhabbet ve ihtirâmından. Büyük küçüğü vatanın her hizmetine sevk ider; fakat unf ve şiddet ile değil, rahm ve şefkat ile. İmparator milletin gözbebeğidir; millet imparatorun öz evladıdır. İmparatorun bir sözü bütün Almanya'yı yerinden oynatır. Milletin küçük bir ferdinin elemi imparatorun kalbini sızlatır. Sonra vatan tehlikede kalınca imparator ona düşer, bütün Almanya feda-i câna mahya olur. Rusya'da ise böyle midir? Halkın bir hayvan sürüsünden farkı var mıdır? Biraz aklı başında olan bir Rus, mesela bir Dârülfünûnlu, çarın vücûdunu izale içün bin dürlü tedbirler kurar. Yalnız mektebliler değil, herkes çarı Allah'ın belası diye yâd ider. Fakat biraz otada bile istisna bütün Alman milletinin imparatorlarına karşu derece-i hürmet ve muhabbetleri şâyân-ı hayretdir. Bir gün gazeteler imparatorun bir tavsiyesini yazdılar: "ava-ı Hakka itimaden büyük bir harbe başladık. Tamamıyla galib gelmeden kılıcı kınına koymayacağız. İhtimal ki muharebe uzun sürer. Binaenaleyh şimdiden iktisada riayet iderseniz fena olmaz." Daha ferdası bütün olur da, bütün pansiyonlarda dört kap yemek ikiye indirildi. Tekmil Almanya'daki aileler bunu bir baba nasihati gibi hüsn-i talik itdiler ve hemen tatbik eylediler.

3- Biri tarafta Almanlar adâletin hâmisi, halkın müdâfii olduklarından, cenab-ı Hakka emniyet ve itimat iderek, iman-ı kâmil ile, sükûn-ı tam ile zaferlerinden emin olarak, ilerledikleri halde öte tarafta Ruslar haksızlıklarına ve binaenaleyh adem-i muvaffakıyetlerine kendileri de emin olduklarından, yalan yanlış havadis ile bütün âlemi velveleye vermek, ahâli-i mahalliyeyi iğfal itmek suretiyle temin-i muvaffakiyet itmek istiyorlar. Daha garibi var: Rusya'dan gelen mektublardan ve mutemet yolculardan alınan haberlere göre kiliselerde ne kadar cism-i tesâvir, ne kadar esnâm varsa hepsini sokaklarda gezdirib ana bir memurin de beraber olduğu halde bağırarak çağırarak Allah babalarının Rusya'yı muzaffer ve galib, Almanya'yı kahr eylemesi temennisiyle akıl ve hayâle sığmayacak masharalıklar icra idiyorlar. Bu hareketlerine cebren ve kahren oradaki ahali-i İslamiye'yi de teşrik idiyorlar. Onların kaffesi – hiç

şübhesiz – kalben Almanya taraftarı olduğu halde Rus'un cebir ve tazyiki altında onlar da Ruslarla beraber sokak sokak dolaştırılıyor, bağırub çağırlatıyorlar. Hiç cenab-ı âdil Kibriya zâlimlere yardım ider mi?

4- Almanya'da bulunan Rus tabiası asker üzerine sulh çıkmak, hafiyelik itmek gibi namşuru bir hareketde bulunmadıkça kendi memleketlerinde giden bik kat daha ziyade hürriyete malik oldukları halde Rusya hükümet-i zâlimanesi Ceneral Hindenburg'a verdiği yüzbinlerce esirlerin acısını çıkartmak içün Rusya'da sâkin ve kendi iş güçleri ile meşgul bulunan Almanları esir-i harb ad idiyor – hem de nasıl esir-i harb? – muharebe meydanından götürdüğümüz esirler diye yakalıyor ve şehir şehir gezdirib teşhir idiyorlar. Rusya'da mutavattın Almanların adedi iki milyonu mütecaviz olduğundan, bu muameleden dolayı Rus gazetelerinin de yazdıkları gibi bittabi Rusya'daki Alman esirlerinin miktarı Almanya'daki Rus esirlerinin adedinden daha fazla olacaktır! Şu kadar var ki Rusya'da, bilhassa Sibirya'da un ve yağ fabrikalarının ekserisi Almanların elinde olduğundan, netice itibariyle bu muameleden mutazarrır olacak yine Rusya ahalisi ve Rus köylüsüdür.

5- Rusya hükümeti her sene istikraz ile kapatdığı büdcesinden mühim bir kısmını diğer memleket ahalisi, mesela Romanya, Sırbiya, Bulgarya, Yunanistan, Çin, hatta Osmanlı ahalisini iğfâl ve izlâl içün sarf idiyor da bugün muharebenin en müthiş bir zamanında cihana tedâriki ve askerinin iâşesi içün icab iden parayı bulamıyor, bulamayınca da yine ahaliyi, bâhusus zavallı İslamları soyuyor. Almanya bankalarında ise ihtiyat altını pek çabuk olduğundan muharebe dört ay değil, dört sene devam etse bile, tekmil ordusunu suret-i mükemmelede ahaliyi soymadan iâşe ve iskân idebilecek bir halde bulunuyor. Zira Almanya, Rusya gibi her sene memâlik-i ecnebiye ahalisini izlâl içün yüzlerce milyon para sarf itmiyor.

Hâsılı her hangi cihet mukayese idilse Almanya'nın maddi ve manevi tefavvuku nazara çarpar. Dimek oluyor ki, Rusya'nın sebebiyet verdiği şu muharebede hak ve adalet Almanlar tarafta, zulüm ve inhiraf Ruslar cânibinde bulunuyor. Cenab-ı Hak da hakkın yardımcısıdır. İş ehlinin elinde olmak şartıyla "الحق يعلو ولا يعلى عليه"[194] kaidesi daima doğrudur. Sâniyen, Almanya'daki tekmil efrâd-ı kemal hâhişle sevdiği vatanının müdafaası içün en ziyade ihtiram itdikleri imparatorlarının taht-ı kumandasında

[194] "el-Hakku ya'lu vela yu'la aleyh": Hak daima üstündür. Hakka galip olunmaz.

yekvücut olarak hareket idiyorlar. Rusya'da ise ahâli mütemadiyen cebir ve zulüm altında inlediklerinden dolayı ne vatanı seven, ne de Nikolay'a ihtiram iden kimse vardır. Binaenaleyh orada muharebeye giden efrâdın gönlünde vatan aşkı olmadığı gibi hükümdar muhabbeti de yokdur. Milyonlarca Rus neferlerinin hayvan sürüsü gibi esir olmalarında en mühim âmil General Hindenburg'un mehâret-i askeriyesi ise de bu hâlin de tesir-i küllisi vardır. Zira orada vatan içün ölmek isteyen yok, yahut pek azdır.

Salisen, Almanya milleti, hükümdarı da dâhil olduğu halde, cenab-ı Hakkın inâyetine itimat ile beraber zafer ve galebelerini temin içün en ziyade kılıçları ile tob ve tüfeklerini hüsn-i istimal idiyorlar. Rusya'da ise tob ve tüfek ile kazanamadıkları galebeyi putları sokaklarda dolaştırmak; "yaşasın Rusya, kahrolsun Almanya" diye bağırmakla kazanmak istiyorlar. Rus – Japon muharebesinde de mühimmât-ı harbiye gönderecekleri yerde ilk vagon ile bunları göndermişlerdi. Maal memnuniyye gördük ki o putlar Japonya'ya karşu bile galebeyi temin idemediler.

Hülâsa bir tarafta âdil ve hakkâniyet, vifâk-ı tam, hubb-ı vatan, hükümdara karşu ihtiram, iman-ı kâmil; diğer tarafta da cebir ve zulüm, ihtilaf ve mübâyenet. Vatana karşu serhoşluk ve fakirlikten başka hiçbir hayrını görmediklerinden dolayı lâkaydlık, zalim ve hunhar çara karşu havf ve haşyet, zâhirî bir inkıyâd; hakka iman-ı kâmil yerine putlar arkasında ahâli sürüsünün sokak yaygaraları! Hal böyle iken Rusya hükûmeti isterse yirmi milyon asker çıkarsın, hangi tarafın galib geleceği bütün erbâb-ı izan indinde kendi kendine tezahür ider.

Bu iki levha biz Müsülmanlar içün ne büyük sahne-i ibretdir!

Âlimcan el-İdrisî

2.20. "Ömer Hayyam"[195]

Evvela İsviçre'niñ iñ mu'teber gazetelerinden olan on beş yaşlık *Gazette de Lausanne* (*Lozan Gazetesi*) isimli cerîdeniñ 1913 senesiniñ 23nçi numerosunda muteber muharrir ve per profesörlerinden Berthe Clerc Efendiniñ Ömer Hayyam hakkındagı mühim makalesini aynen tercüme itüb soñra öz mülahaza ve muâhazemni de ilave iterge tiliym. Berthe Clerc Efendi, İstanbul'da neşr idile turgan *Sabah* gazetesi zorlugunda *Lozan* cerîdesiniñ birinçi sayfasından üç sütununu kâmilen Ömer Hayyam'ga tahsis itti. Makaleniñ unvanı mene tire şul: "Ömer Hayyam'nıñ Rubâiyâtı". "Tirenden oylavcı feylesof ve mütefekkirler Ömer Hayyam'nıñ asırlardan berli yaşab kilgen *Rubâiyât*'ını hararetli ve samimi bir tahlil arzusu bilen elbette okuyaçaklardır. Zira mundan 9 asır mukaddem bu kadar zor bir şairni meydanga kitürüvçi asırlardan birli devam itüb kilgen ebedi bir mesele, hayat ve memât meselesidir. Yani hayat nedir ve niçündir? Ölmek ne dimekdir ve onuñ nihayeti nedir ve neticesi bar mıdır? şikilli bugün künge ne kadar hall etüle almagan meseleler Ömer Hayyam'ını togdurmuş, Ömer Hayyam da bu müşkil meselelerge cevab vermek içün tırışmışdır [çalışmıştır].

Hayyam'nı zor bir şair didik. Zira ul ifade ve izhar itülüvi mümkün bolmagan esrarnıñ tiren çukurları tiresine hiç oylanmayınca gına konarlık bir derecede yeñgil ve hayalperest bir şair gine tügil, mükemmel bir riyâzî de bulganlıgından andiy tiren meselelerini bik küb oylab, muhâkeme kılub, hüküm virüvi bir filozof idi. On birinçi asırda yetişgen bu Fars şairiniñ ul derecegi zekâ ve dehasınıñ sebeb ve sırrı, ruhundagı ikilik yani hem şair hem de riyâzî olması idi.

Fakat tahlil ve izah, meselelerini çiyse ve gayege iriştire almiy?

Evvelçe novi mümkün bolmagan bu meselelerge fen müdahale ite almiy?

Akıl ve idrak iman, itikadnı mahv ite almiy? Heyhat!

Ömer Hayyam da insannıñ kader ve taliini keşf ve tahayyül itüv derdine dûçâr boldu ve öz özüne şu suallerni sordu: Allah kimdir? Hayat nedir? İnsanıñ ruhu nindi istikbalga taba bara [doğru gidiyor] veyahut sevk itüle? Anıñ içün bundan soñra bir hayat ve bir istikbal bar mı?

---

[195] *Şûrâ*, no. 4 (15 Fivral 1914), s. 97-100.

Bu sualler şundiy ictinab ve def‘i mümkün bolmagan yani soralmiy kalmiy, soralsa da her kimge kanaat birirlik bir cevab taba almiy turgan [bulunmayan] suallerdir ki bularnıñ karşusında bazı adamlar özleriniñ yergen dinleri ve kabul itken itikatları, ni bolsa şunuñ bilegine kanaatlenüb “dinibizden çıkarbız” diyb korkub cevab birmiyçe baş eyüb kol kovşurub gına turalar. Bazı kişiler bar bu mesele togrusunda yügerlenüb cumarlanalar. Yani bik küb oylanalar da isyan ve inkâr derecesine kileler. Her nerse maddi ve madde; başka, Allah, ruh, kıyamet şikilli nerseler yok diyler. Bular da iki kısım: Birsi bik küb oylanmagança gına inkâr ite de andan son ille nerseniñ tesiri bile özünden üstün bir kuvvet barlıgına işanub añarga tabınurga başliy. İkinçi bir kısmı bik küb oylangandan soñ tereddüdge ve şekge düşe, andan soñ inkâr itüb mukaddes din itikat kılan nerseleriyle istihza iterge başliy. İñ sonuñdan özünüñ bu halinden korkmaga ve açı bir ümitsizlige dûçâr bolmaga başliy. Bu hal unda bik uzak devam ite almiy. Ul kaytadan bik nık eytüb işana. Ömer Hayyam da bu soñgı hallerni kiçirdi: Bir vakıt o güya bu tüben dünyadagı bütün nerselerden kat-ı alâka itüb âli ve ebedî bir saadet içinde yaşamak arzusunda bulungan sofilik meslegine kirdi. Fakat ol i’tikad cihetinden şuşı tatlı hayal içinde çundıgı halde başka sufiler şikilli boş kalmadı. Ulûm-ı riyâziye ve ilm-i heyet tahsili bile meşgul boldu. Bu fenler bile meşgul bulundukça tedricen anıñ şübhesi artmaga başladı. Şek ve şübhe cil ve tolkunları anı bik nık salladılar. Ul ezi ve aklınıñ muhakemelerini bina itmek içün hiç de sallanmiy ve tebrenmiy turgan sâbit ve saglam bir esas izlerge [aramaya] kirişdi. Kur’an’nı sahife-be-sahife tedkik itdi. Kur’an içinde fevkıbeşer bir hâceniñ haber ve mâlûmatı bulganlıknı bütünleyük inkâr ite almadı. Kalbindeki şübhe ve itirazlarını bagırmaya, ruhuñdagi tereddütlerini haricge çıkarub ceymege başladı. Açulandı, Allah’ga karşu söylenmege başladı ve didi:

ناکرده گناه درجهان کیست بکو آنکس‌که گناه نکرد چون زیست بکو

من بدکنم و تو بد مکافات دهی پس فرق میان من وتو چیست بکو

“Dünyada günah kılmayan kim bar ve günah kılmayan kişi bar ise ol niçek yaşadı? Min nâçar iş işlegeç, Sin miñge nâçâr mükâfat birseñ yani min günah işlegeç Sin mini âzâb itseñ Seniñ ile minim aramda ni ayurma kala?”

Andan soñ bütün şarkta hüküm ferma bulgan kaza ve kader itikadı anı da bogdu. U özünüñ bütün bu şübhelerini esriglig ile ötünüb kaygısını basarga tiledi ve didi:

گر کار تو نیکست بتدبیر تو نیست و ر بد برود نیز بتقصیر تو نیست

تسلیم ورضا پیش کن وشاد بزی چون نیك وبد جهان بتدویر تو نیست

“Eger işiñ yahşı ve revaçda bolsa ul siniñ tedbiriñ ile tügil, nâçar kitse ul da siniñ kusuruñ bilen tügil. İşiñni Allah’ga tapşır da ni körseñ de razı bolub kaygusız yaşa. Çünkü dünyanıñ yahşılıgı yamanlıgı siniñ idareñde tügil”.

چندین غم مال و حسرت دنیا چیست هرگز دیدی که کسی جاوید زیست

این یکنفسی که درتست عاریتست باعاریتی عاریتی باید زیست

“Bu kadar mal kaygusu ve dünya hasreti nidir [?] Dünyada mengü yaşagan kişi körgeniñ bar mı? Sendegi bir nefeslik bir solukluk ömür âriyetdir. Âriyet ile âriyetçe gine yaşarga kirek”.

کس را پس پردهٔ قضا راه نشد و زسر خدا هیچ کس آگاه نشد

هر کس زسر قیاس خبری گفتند معلوم نگشت وقصه کوتاه نشد

“Kaza ve kader perdesiniñ artında ni barlıgından hiç kimseniñ haberi yok. Çünkü anda kader birevge de yol yok. Cenab-ı Hakkıñ sırrından da hiç kimse haberdar tügil. Kıyasen ve aklen her kim bir nerse sügen bolsa da bu mesele bu künge kadar hiç añlaşılub yetmedi ve kıssada kıskarmadı”.

می خورکه مدام راحت روح توست آسایش جان و دل مجروح توست

طوفان غم ازدر آید ازپیش ویست دریاده کریز کشتی نوح تواوست

“Şarab iç, zira şarab ruhunuñ rahatı ve mecruh kalbñiniñ devasıdır. Eger kaygı tufanı aldıñdan ve artından hücum itse şarab ul tufandan kutuluv içün Hazret-i Nuh’nuñ kimesidir [gemisidir]”.

می خوردن من نه ازبرای طرب است نی بهر فساد وترك دین وادبست

خواهم که بیخودی بر آرم نفسی می خوردن ومست بودنم زین سبب است

“Minim şarab içüvüm zevk tügil. Din ve edebni terk itüb fesadga irtikab itüv içün de tügil. Hoşsuz bolub ömür keçirirge tiliym, içüb sarhoş boluvumnuñ sebebi şul”.

Yaşavdan toygan, ellige kadar karanguluk ve meçhullüklerni saklab kilgen meselelerni soraşturub izleştirüvden yalıkgan şair Hayyam, bir akşam özünüñ eceli yakınlaşkanını sezindi. Mene şundan soñ şair özünüñ okub oturgan kitabını yabdı. Altun kagıt kiskeçini de vahdet ve kesret fikrası yazılgan sahifeniñ üzerine atdı. Ayakga

kalkdı, ibadetini tekrarladı ve özünüñ soñ arzusunu yazdı. Akşam ibadetinden boşangaç ul, cirge kadar iyildi: “Yarabbim! Min bütün kuvvetim ve küçüm bile seni tanır içün hâlisane bütün ömrüm boyunça tırıştım. Mamafih mini af et rabbim! Zira min Siniñ hakkıñda ni söyledim ve ni yazdım ise bularnıñ hemesi de hâlis Sini tanuv ve tabuv arzusu bilen idi” didi ve öldi.

Ömer Hayyam’nıñ bu kadar muktedir ve bu kadar karışık bulgan şahşı ve eserleri bütün akâid ve felsefe mekteblerinde zor bir ehemmiyet ve arzu ile tahlil itüle. Fikir iyeleri tarafından anıñ hakkında muhtelif fikirler beyân itüle.

Almanya şuârâ ve üdebâsından meşhur Goethe ile Henry’niñ yolbaşçısı ve üstâzı bolan bu Ömer Hayyam’nıñ Acemistan’nıñ şimâl-i şarkîsindegi iñ mühim şehirlerinden biri olan Nişabur’da tevellüd itdigi malumdur. Bu Nişabur şehri Hayyam’dan başka, Feridun, Attâr, Cami şikilli tagın da bik küb şairlerniñ de vatanıdır. Tarih-i tevellüdü bik kat’î suretde malum bolmasa da 1040. yılda boluvu bik muhtemel; çünkü munu kuvvetli turgan tarihi deliller bar. Birinçi keşiş-i mukaddes Pol [Paul] şikilli Hayyam’nıñ atası İbrahim de çadır tigüv sanatı ile meşgul ve meşhur idi. Ömer, felsefe çadırları tikkenliginden Hayyam diyb lâkablandı digen bir söz bolsa da Farsîlerdegi âdet üzerine atasınıñ san‘atına tesbit idilüb “Hayyam” diyb lakablangan buluv ihtimali tagın da kuvvetlirek.

Ömer Hayyam Nişabur’da Horasan’nıñ iñ meşhur doktorlarından İmam Muaffakeddin huzurunda ciddi bir suretde tâlim ve mütâalaa birle iştigal itdi ve andan bik küb fenler okudu. 1074’nçi senede sultan Melikşah tarafından kalindar (takvim) tertib itmek vazifesi tagın da başka 7 heyetşinâs bile birge Ömer Hayyam’a tapşırıldı. Ömer Hayyam bu komisyonuñ reisi ve başkalar anıñ muâvinleri idi.

Hayyam’nıñ yasagan [yaptığı] bu takvimi iñ togru ve iñ meşhur bir takvimdir. Şuluk Sultan Melikşah bir niçe sene soñra Hayyam’ga Bağdat’tagı rasathaneniñ idaresini tabşırdı. Yani rasathane müdürü kıldı.

Ömer Hayyam öz zamanınıñ iñ zor ve iñ âlim adamı ikenliginde hiç şek ve şübhe yokdur. O bütün ilimler ve fenler bile âşina idi. Kanun ve tarih fenlerinde mütehassıs ve mütebahhir idi. Yunanlıca da mükemmel suretde bile ve söyleşe idi. Hey’et, felsefe, riyaziyât fenlerinde de rakibsiz idi.

On yedinçi asrnıñ birinçi yartısında Doktor Thomas Heyd, özünüñ bir eserinde Hayyam'nıñ *Rubaiyat*'ından bir niçe beytni zikir ve tahlil itken idi. Andan soñra on tokuzunçı asr Alman ve Fransuz muharrirleri Hayyam'nıñ şiirlerini Avrupa'ga tanıtdılar. Bu Acem şairiniñ şiirleri tetebbuât-ı Şarkiye ramkası [çerçevesi] içinden çıkacak tügil. Hatta Fransa'da o şairler elli de bolsa lâyıkıyla añlaşılmayınça uzun zaman kiçireçekdir.

Kalkuta'dagı Sanskri Kollucu'nun müdürü allâme Edward Bill Kovil bir kün meşhur İngiliz muharriri Fitçeral'ga Hayyam'nın ebedi ve bâki olan *Rubaiyat*'ını bildirdi. Fitçeral bu rubâiyâtnı körüb hakikaten hayret itdi ve tercüme idib tab itüvge kast kıldı. 1859'ncı senede birinçi tercümesini tab ve neşr itdi. Fakat bu eser birdenbir tiz gine halknıñ dikkat ve ragbetin celb itmedi. Her türlü yaltıravklı şöhretlerge bir de isi itmiy turgan mütercim, tercümeniñ intişarı içün bir de teşebbüste bulunmadı. Elle nindi ilanlar ve reklamlar bile taraturga tırışmadı. Çünkü ul bu bâki eserniñ bir kün özünden özü meşhur ve makbul bulacagına emin idi. Bu kün bütün İngiltere ve Amerika'da emsalsiz bir ragbet ve şöhret kazangan rubâiyâtnıñ iñ evvelgi tabındagı iki yüz nüsha bik agır ve dörder tiyinden gine satıla idi.

Fitçeral'niñ tercümesi gayet basit ve sevimli idi ve bu küne kadar o İngiliz edebiyatı arasında iñ saf ve sevimli eserlerden sanıla [kabul edilir]. Mütercim bu eserniñ tercümesinde bütün mehâretin sarf itken ve muvaffak da bulgan. Eserniñ asıl ruhuñ ve mazmunun tamamıyla muhafaza ider ve şiirleni kafiyelerine köre hurûf-ı hecâ sırasıyla tertib itken. Tercümeden kitabnıñ aslı Farsî ikenligi añlaşılub ve Şark isi kelib dura. Mütercim 1883'de 14'nçi İyün'de vefat itdi. Fakat eseri bazı bir eserler şikilli özü bile birge ölmedi, ul hemen yaşiy, İngiliz edebiyatı arasında künden kün yukarı, kadirli ve mükemmel bir orın tuta bara.

Bu soñ senelerge kadar rubâiyâtnıñ muharriri de ve mütercimi de Fransa'da özlerine lâyık bulgan bir mertebe ve dereceni tâba alganları yok. 1867 senesinde Nasih-i Umumi Jurnali'niñ muharriri Tyofilkütiy'i özünüñ 8 Dikabr tarihli gazetesiniñ filyatonunu Ömer Hayyam'ga tahsis ider idi. Ve bu filyatondan müsteşrik-i şehir C. B. Nikola'nın *Rubaiyat* tercümesini tahlil ite ve bilhassa sufiy meslegi hakkında tafsilât bire idi. Hayyam'nıñ letâfet-i şarkiyesinden ve kudret-i hususiyesinden bahs ite ve makalesini Hayyam'nıñ pek âli bulgan şuşı şiirleri bile bitire idi:

گرمن زمی خانه مستم هستم گر کافر و گبر و بت پرستم هستم

هر طائفۂ بمن گمانی دارند من دانم و دوست هرچه هستم هستم

Eger min iski şarab içüb sarhoş olduysam oldum. Bik güzel, kâfir münkir putperest isem putperestmimdir. Her kimniñ minim hakkımda bir fikri bar, şundak bolsa minim ni ve kim ikenligimni bir özüm ve bir de Hüdayim bile. Yani eger min sarhoş, kâfir ve putka tabınuvçı isem başkalarnıñ minde ni işi bar ve başkalar elle niler oylasalar da minim halimni Alla'dan başka birev de bilmiy.

Şuluk asırda meşhur Ernst Renan *Jurnal Aziyatik*'niñ 1868 senesi İyul ve Avgust nüshalarında Cemiyet-i Asyaiye'niñ 867-886'da işlegen işlerine dair raporlar yaza ve o raporlarında Ömer Hayyam'nıñ Mösyö Nikola tarafından tercüme etilgen şiirlerinden de bahs ite idi. Fakat Ernest Renan'ıñ, Ömer Hayyam'nıñ bik acîyb ve karışık ahvâl-i rûhiyesine tamamıyla vakıf bolmaganlıgı, Hayyam'nı bik yahşı tanımaganlıgı añlaşıla. Çünkü o, Hayyam hakkında yazgan makalesini şu cümleler bile bitirir idi:

Hayyam, zahiren sufiyeden. Hakikat halde ise bir sefih ve fasık ve soñ derece müraî; sufuye akidesi bile dehrilikni ve mukaddes nerselerini tahkir itüvini birge karışturuvçı, bir karasañ münkir bir karasañ mutekid şikilli bir hayali. Hayyam'nıñ bulay boluvı belki anıñ bir Fars dehasınıñ tar (!) İslam itikadı arasında ni derecede hareket edebilecegini añlav içün bulgandır…

Bilahire 1903'de Mösyö Ferdinand Henry, Fitçeral'nıñ İngilizçe tercümesinden Hayyam'nıñ *Rubaiyat*'ını Fransızca'ga tercüme itdi ve tercümenin nihayetine Hayyam'nıñ şahsını bizge bik açık eytüb körsetürlik tercüme-i halini de koşdu. İngiliz Fitçeral şikilli Fransız Henry de şairlerniñ şarkî güzelliklerini muhafaza itüv içün bik küb tırışgan ve bu ugurda bik küb gayret sarf itüb muvaffak da bulgan. Bu kün yani 1913'de Hayyam'nıñ rubâiyâtı İngiltere ve Amerika'da bulgan şikilli Fransa'da da künden kün şöhretini arttıran ve umûmi edebiyat arasında mühim bir orın tuta bara. Biz bu hususta Henry'ge teşekkür itüvge borçlımız, çünki Hayyam'nıñ rubâiyâtını bu kadar güzel ve sade revişde tercüme itüb ölmezlik eserler arasına kiritüvçi oldır. Hakikaten fevkalade bulgan bu kitab nidir?

Bu şundiy bir kitab ki birbirine hiç de ohşamagan muhtelif fikirleri şâmil:

Felsefe tarihinde arsızlık ve edebsizlik bile meşhur bulgan kelbiyun meslegi derecesinde edebsiz ve şöhretperest, Alla'ga karşu isyan derecesinde açulı ve mütehevvir, ümitsizlik mertebesinde açı, mukaddesatka karşu bulgan istihza ve istihkarları soñ derece keskin yazılgan bir hicviyeden artıgrak, bik samimi hamd ve senâlardan ve epiküri istihzalardan soñ uk efkâr-ı beşeriyeni işgal itken iñ mühim meselelerge tesadüf itüle, tasavvuf derecesinde itikad ve teslim ve tamamıyla dinsizlik mertebesinde inkâr körüle. Ul bik âdi ve bik fevkalade bir kitab, kaba ve topas fakat

soñ derece nazik ve zarif gayet basit muciz ve açık bir lisan ile yazılmış. Bu kitabnıñ sahifeleri ni kadar bir muhalefet ve itiraz hissi bile açılsa da yabkan vakıt gayr-ı ihtiyari bir muhabbet sezile. Anu açılanub açan kişi bik kıvanub ve yaratub yaba. Çünki o, her şeyden mukaddem ve üstün gayet kiñ ve riyâsız bir kitâb-ı insâniyetdir.

Berthe Clerc'in makalesi mene şunda tamam boldu. Min bu makaleni mümkün kadar aynen tercüme itüvge tırıştım.

Rubâiyâtınıñ Fransız parçaları ornuna aslından Farsîlerini tabub yazdım. Yanımda Kelâmullahtan başka Müsülmanca kitab bolmasa da munuñ içün İstanbul'dan mahsus bir rubâiyât aldırdım. Şundak bolsa da Farsî'den İngilizcege, İngilizceden Fransızçaka tercüme itülüb bik özgergengenmi, yahut mindeki rubâiyât biraz kimçilikli bulganga mı? Bir iki beytniñ aslını tamamıyla tabuvga muvaffak bula almadım ve ul mazmunnı ifade ite turgan ve añlarga iñ yakın bulgan ikinçi beytni yazdım. Bu tercüme bik uzayub kitkenge köre öz mülâhaza ve muâhazemni ikinçi bir vakıtka kaldurub turuvnı muvaffak kördüm. Bütün İngiltere, Amerika ve Fransa edebiyatı arasında muhterem bir orın tutkan ve bik küb muharrirler tarafından tercüme itülen bu *Rubâiyât*, bizniñ muhterem Farsî biluvçi Buharî damlalarımız tarafından nik Tatarcaga tercüme itilmegen iken? diy.

Âlimcan el-İdrisî. Lozan.

[II][196]

Evvelgi mektubumda Fransız muharrirlerinden Berthe Clerc'niñ Ömer Hayyam hakkında yazılgan makalesini tercüme itüb, öz mülahaza ve muahezemni ikinçi hatka kaldırgan idim. Bu küngi biraz gına fırsatdan faidelenüb şu ikinçi mektubnu yazarga oturdum. Clerc'niñ Ömer Hayyam hakkındagı fikri, İslamiyet'ke ve binaenaleyh Müsülmanlarga soñ derece düşmanlıgı bilen ma'ruf bulgan Ernest Renan'nıñ fikri derecesinde tamamıyla tarafgirâne yazılgan yañlış ve yalganlardan ibaret bolmasa da bütünleyük hatâdan hâli tügil.

Min öz fikrimçe Clerc'niñ iki noktada hatâsını tapam:

1- Clerc, "Hayyam in evvel bu yeryüzündegi nerselerniñ hemesinden kat-ı nazar itüb bütün saadetini semâdan izlevçi sûfiyun meslegine dâhil boldu. Fakat bir taraftan

[196] *Şûrâ*, no. 5 (1 Mart 1914), s. 129-131.

riyaziyat şikilli sâbit ve kati fenler bile meşgul bola başlagaç şübhege tüşti ve şübhesi künden kün artdı. İñ nihayet özünüñ ruhuñdagı şübhe ve tereddütlerni izhar ve mukaddesatke karşu küfür itüge başladı. Kaskagınası mürted boldu" diy ve bu davâsını Hayyam'nıñ şuşı:

ناکرده گناه در جهان کیست بکو

آنکست که گناه نکرد چون زیست بکو

من بد کنم و تو بد مکافات دهی

پس فرق میان من وتو چیست بکو

beyti bile isbat itmekçi bola.

Hâlbuki bu beytden Hayyam'nıñ küfri tügil de imanı, mukaddesatka karşu hürmetsizligi tügil de itaat ve inkıyâdı, iñ mukaddes evsâf-ı ilâhiyeden bulgan magfiret sıfatına itimadı añlaşıla. O bu şiiri bile bik togru bir hakikatni ortaga koya ve "dünyada günah kılmagan kim bar?" diyb soriy. Hakikaten, dünyaga kilüb de günah kılmagan kişini kösterüv, bik âsân tügil ve andiy kişi yok da. Ul, cenab-ı Hak'ga ve anıñ merhamet ve magfiret sıfatlarına tamamen âşina ve hasbe'l-beşeriye kılgan günahları içün bik fâsih ve belig bir suretde magfiret taleb ite. Fakat o riyâlanmiy. Edebge hilâf revişde tezellül itmiy, cenab-ı Allah'ga irkelene. Cenab-ı Hak, bendelerine ata analarından da şefkatlirek bulganlıgından añarga karşu irkelek itüge Hayyam'nıñ gına tügil her kimniñ de hakkı bar.

Hayyam'nıñ bu şiiri mazmunını añlata turgan bir hadis-i şerif de bar. Hadisniñ ibaresi aynen hatırımda kalmagan. Mefhumı şuşı: "Eger bu bendeler günah kılmasalar cenab-ı Hak başka bir kavim halk iter ve anlar günah kılurlar da cenab-ı Hak anlarını yarlıkar idi".

Hayyam münkir de tügil ve mukaddesatka karşu hürmetssiz de tügil. Anıñ maksudu hakikatke erişüv ve nindi yol bile bolsa da cenab-ı Hakknı tanub añlarga kulçılık kıluv. Ol cenab-ı Hakk'nı tanu. Yollarınıñ mahluklarnıñ nefsleri kadar küb ve müteaddid ikenligini bile ve şuñarga köre her dindegi merasimge hürmet ve riayet ite ve:

گر گل نبود نصیب ما خار بس است

ور نور نمیرسد بما نار بس است

گر سبحه و سجاده و شیخی نبود

ناقوس وکلیسا و زنار بس است

diy.

Eger bizge gül nasib bolmasa tigenek de yeter,

Eger bizge nur yetişmese nâr bolsa da yarar.

Eger tespih, namazlık ve şeyh bolmasa,

Kangırav, çirkav, zünnar bolsa da yarar,

diy. Yani maksud merâsim tügil de mersumdur dimek istiy. Hakikaten de şulay, çünkü asıl maksud nindiy revişde bolsa da cenab-ı Hakk'nı tanub Ânı tenzih ve takdis itmektir. Şunuñ içün bolurga kerek: "وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون" diyb hakikatden maksud ni ikenin beyan kılgan Hazret-i Alla, ânıñ bik uzun tafsilâtına kirişmiy ve ânı tayin ve tahdid itmiy.

Tagın da bu bâbda söznü Hayyam'ga biremiz:

میخانه وکعبه خانهٔ بندکی است

ناقوس زدن نشانهٔ بندکی است

محراب وکلیسا و تسبیح و صلیب

حقا که همه نشانهٔ بندکی است

"Meyhane, Kâbe, mihrab, kilise ve anda kagula turgan kolakol, tesbih ve anıñ şikilli on sâlib muna bularnıñ hemesi de bendelikniñ alâmetidir" diy. Şulay diyb turgan Hayyam'nı, münkir ve mukaddesatka karşu hürmetsiz diyb eytüvniñ özü bu mübarek zatka karşu bir hürmetsizlik bolsa kirek.

Munuñla beraber Hayyam'da başka hep mütefekkir mutekidler şikilli cenab-ı Alla'nıñ zâtı hakkında bik küb oylana da iñ nihayet anıñ hiç kimge malum bolmaganlıgın itiraf ite:

آنها که بفکر در معنی سفتند

در ذات خداوند سخنها گفتند

سر رشتهٔ اسرار ندانست کسی

اول ربحی زدند و آخر خفتند

Fikirleri bile mana incüsini tişüvçiler yani bik tirenden kılnı kırkka yarup oylavçiler cenab-ı Allah hakkında bik küb nerseler söyleseler de alar iñ evvel kalktılar, soñra uykuya gittiler. Esrar cumbagı cebiniñ başıgına bolsa da hiç kimge körünmedi ve bilinmedi. Yani ni kadar oylanub söylenseler de onu tayin ve tahdid ite almadılar,

diy. Tafsilâtı bile yakinî ve aklî bir suretde sabit bolmagan ahiret ahvâli cennet ve cehennem hakkında tereddüt ve şübhe itse de alarnı da tamamen inkâr itmiy:

کس خلد و جحیم را ندید است ای دل

کوکس که از جهان رسید است ای‌دل

امید و هراس ما بچیز یست کز آن

جز نام و نشانی نشنید است ای دل

Ey köñül! Cennet ve cehennemni hiç kim körgen yok, yahut birer kişi tügi âlemge barub alarnı körüb keldi mi? Şulay bolgaç bizniñ "cennet" diyb ümid itüvmüz ve "cehennem" diyb korkuvumuz yalñız alarnıñ isimlerini gine işitüb bula, diy. Ol tagın da ahiret hakkında bik küb nerseler söyliy. Fakat min hâzırge şuşı kadarlısı bilen iktifa ite turam. Başkalarını başka mektubta yazarım.

2- Gene Clerc "soñundan ul da Şarkda umumi bulgan nâçar itikat ge kaza ve kader itikadına birildi de özünün türlü oylarından hâsıl bulgan kaygılarını isriklik bile örütürke tırışdı diy.

Bu muhakemesinde de Clerc'nin her iki cihetden haksız tabam. Çünkü Hayyam Clerc'nin añladıgı revişde kaderiyeden bolmagan şikilli anıñ oylagan derecesinde sarhoş tügil idi. Hayyam'nıñ *Rubaiyat*'ı hakkında bir fikir hâsıl edebilmek içün anıñ *Rubaiyat*'ında bulgan 1488 beytiñ hemesi evvela birer birer, sâniyen heyet-i mecmuasını nazar-ı itibarga aluv tiyüş bulgan şikilli, anıñ kaza ve kader, içkilik ve isriklik hakkındagı fikrini añlar içün o hakkındagı yüzlerçe şiirlerini evvela birer birer ve soñra heyet-i mecmuası itibarıyla közden keçirüb ondan soñ bir hüküm birir ge kirek boladır. Clerc şulay işlemegen. Anıñ nazarı Hayyam'nıñ bir iki beytine gine kadalub kalgan bolurga ohşiy. Yoksa ul, Hayyam'nıñ kaza ve kader bahsine müteallik bulgan şuşı:

نیکی و بدی‌که در نهاد بحزاست
شادی وغمی‌که در قضاوقدر است
باچرخ مکن حواله کاندر ره عشق
چرخ ازتو هزار بار بیچاره تراست
هشدارکه روزکار شورانکیز ست
ایمن منشین‌که تیغ دوران تیزاست
درکام توکر زمانه سوزینه نهد
زنهار فرو مبرکه زهر آمیزست

Evvelgisiniñ mazmunu “yahşılık ve imanlıknı, şadlık ve kayguvnı felekke havale itüb koluñnı kavşurub otuvma” dimek. İkinçisi de: “Dünyada soñ derece ihtiyatkâr bol derecelere tesadüf itseñ de bik saklanub gına hareket it” şiirlerini okugan bolsa başka türlirek muhâkeme itken bulur idi.

Şarab ve sarhoşluk meselesine kilsek anda iş bütünley başkalaşa. Çünkü her ne kadar *Rubaiyât*’nıñ yartısından artıgragı şarab hakında yazılgan bolsa da ve ol şarabnı bik küb medh ve tavsiye itse de añarga bik mühim bir şartta koşa bakıñız mene ni diy:

گربادہ خوری تو با خردمندان خور
یاباصنمی سادہ رخی خندان خور
بسیار نخور دردمکن فاش مساز
اندك خور وگه‌گه خور و پنهان خور

Eger şarab içecek bolsañ akıllı adamlar bile birge iç, içkeç bütünlayük isrub de şişinüb küçe boyu büyürüçi veyahud ibdeşleri bile tübeleşüciler bilen tügil, yahut sevgili bilen birge iç, küb içme, içib avru bolub cürme, hem içkenñin faş itüb yüriy turgan bolma. Az iç, ara sıra iç, avlakta iç

diy. Bulay bolgaç Hayyam’nıñ tavsiye itken ve içgen şarabı da Mösyö Clerc’niñ selametlik içün diyb aş aldından veyahut arasında yibere turgan bir iki kadeh şarabına ohşiy. Mösyönüñ özü içib bütün ailesine de içire turgan bu şarab hakkındagı fikri ve hükmü ne bolsa, Hayyam hakkında da şu hükmünü virirge kirek bola.

Muahezemniñ Mösyö Clerc’ke aid bulgan kısmı mene şunda bitti. Mektubnu bitirmesden evvel bizim muhterem imam ve müderrislerimizi de fakat Buhara’da ikmal-i tahsil itkenlerini bir azgına çançıkalap kitmekçi bolam:

Buhara’da 10-16 yıl okub da Rusya’da 20-30 yıl ders itken muhterem müderrislerimiz mene şuşı Hayyam’nıñ *Rubaiyât*’ı, Hâfız’nıñ *Külliyat*’ı, Sa’dî’niñ

Gülistan ve *Bostan*'ı, Devvanî'niñ *Ahlak-ı Celali'*si, Rûmî'niñ *Mesnevî'*si şikilli bütün âlem-i insaniyet ve bilhassa İslamiyet içün bik faideli bulgan her birisi bütün Avrupa lisanlarına müteaddid defalar tercüme itilgen (çünkü yalñız *Gülistan* İngilizce'ye 37 mertebe 37 âlim tarafından tercüme itilmiştir) ve hakikaten nadirü'l-misal bulgan bu âsâr-ı İslamiye'niñ hiç bolmasa bir kısmını nige özbizniñ tilige tercüme itüb yahut elle nindi ضرب زد وی مرد در زمان گذشته bilen senelerçe miylerimizi çertkençe üyrenüvi bik âsân bulgan Farsî lisanını ögretüb de soñra bu eserlerini okub bizni nige faydalandırmadılar ve faydalandırmiyler iken? Nige bizniñ başımızını dünya ve ahiret içün hiç faidesi olmagan belki bik küb zararı bulgan *Tehzib, Süllem, Hikmetü'l-Ayn, Molla Celal* haşiyeleri bile eylendirdiler iken bolay işlegen bolsalar hiç şübhesiz bu künge kadar bizniñ aramızdan da Sa'dî'niñ ruhuñdan feyz ilham alub yetişken Tolstoylarımız bolgan bolur idi. Ümid iteyik belki mundan soñ bolur. Nitekim müceddid-i muhterem Musa [Cârullah] Efendi, Hoca Hâfız'ı tercüme itmiş. Gine aynı Musa veyahut ikinçi bir İsa Efendi çıkub himmet ve gayret iter de Sa'dî'niñ *Gülistan*'ını tercüme kılur şulay ite ite bu eserlerniñ tercümeleri bizniñ arabızda da intişâr iter. Bular hemesi de halknıñ rûhuñu kütereçek, aklını kiñeyteçek [yükseltecek], ahalisini cehalet ve taassub kirtesinden çıkaraçak eserler bulganlıkdan tercümeleri elbette lazımdır. Fakat tercüme itilgen takdirde teç özbüzçe heme kişi añlarlık derecede boluvına dikkat kılurga tiyüş. Min bu hidmetlerniñ birisin Petropavel müderrislerinden himmet ve sebatı bile maaruf ve Farsî lisandaki iktidarı ile meşhur muhterem Seyyid Efendi Abdülcelilef cenablarından küterge [beklemeye] özümnü haklı tabam.

Âlimcan el-İdrisî. Lozan.

2.21. "Avrupa'da Okuyan Türk Talebesinden Alınan Cevaplar – 2"[197]

Ben Avrupa hayatını kısa bir müddet olsa da hayli tedkik ve tecrübe ettim. Talebe olarak yaşamak isteyen biri için ayda 150 frank belegan mâbelağ kâfidir. Ben kendim 84 frank ile geçiniyorum. Maamafih ben kendimi vâhid-i kıyas ittihaz etmedim. Burada Almanyalı ve İspanyalı talebelerden bildiklerim var. Onlardan ayine vasati olarak 150 franktan fazla sarf etmediklerini öğrendim.

Lozan İlahiyat ve Felsefe Şubesi Talebesinden

Âlimcan el-İdris

[197] *Türk Yurdu*, III/62 (6 Mart 1930- 19 Mart 1914), s. 233.

2.22. "Biz Nige Onakaybiz [Sağ Tarafımızı Kullanma Eğilimindeyiz] ?"[198]

Bu soñgı on beş kün içinde her bir partiyda körüngen kızıvluklarga ragmen (çünkü bu soñ künlerde Fransiyede yaña saylav bulganlıkdan her fırka özlerinden kübrek mebus çıgarır içün bik tartışdılar. Fırkalarnıñ başlıkları her cirde konferanslar virüb, gazeteleri uzun uzun makaleler yazub vatan ve millet içün öz fırkalarınıñ meslegi faideli ikenligini isbat itüb mataşdılar. Makale sahibi Doktor Oks da şul halge ima iterge tiliy) min bu sualni ortaga koyu bile siyasi fikirlerden hiçbirsine ta'riz ve hiçbirsini cerh iterge tilemiym. Şundak bolsa fırkalarnıñ hemesinde de iñ sol sosyalistlerge kadar bizniñ hemebizniñ diyerlik "onakay" boluvıbıznıñ bik bedihi ve hiç de itiraz kabul itmeslik bir hal itkenligini bilürge tiyüşlü.

Dünyadagı kişilerniñ hemesi diyerlik bulay "onakay" boluvları, her bir işde sol kollarından oñ kollarını tercih itüb ânı gına [onu] istimal itüge tabii bir revişde meyil itüvleri kaydan kile? Ve munun sebebi bar mı? Bolsa ni nerse?

Dünyada hiçbir hâdise sebebsiz bolmaganlıkdan bik iski zamandan birli bu togruda da küb içtihad ve fikirler sarf itülgen ve "onakay"lıknın sebebini izah itüv içün bik küb ve bik kızık [ilginç] faraziyeler meydanga kitürilgen. Asırdaşlarımızdan Doktor Herber'nin bu togrudagı in songı içtihadı bu sualini yana bir mevzu üzerine koya. Andan tagın da yahşıragı tabılganga kadar Doktor Herber faraziyesini "onakay" lık hakkındagı faziyelerinin in makul ve in basitragı diyb kabul ite tururga yariy. İnsanlar kaide ve faraziyeler oylav husûsunda hiç mânige uçramayaçak [rastlamayacak] olduklarından bu togruda da Herber faraziyesinden mükemmelrekki tabulur diyb ümit itemiyz.

1) Bik küb zamanlar meşhur "Bünyamin [Benjamin] Franklin" bile Sizarlombroz da dâhil oldugu halde baytag kişiler tarafından "onakay"lık tâlim ve terbiyeden kile diyb oylana ve "solakay"larnın kübisi talim ve terbiyeden mahrum kalgan câniler –hâzırgi zaman müstesna, çünkü hâzırda in zor caniler in zor ailege mensub ve in küb talim ve terbiye körgen kişiler arasında bulunuvı bu farziyeni kuvvetli turgan bir delil şikilli sanala idi. Fakat bu faraziyeni kabul itüv içün yeni togan balalarının ahvalini hiç de tetkik itmegen; insanlardagı bu "onakay"lıknın talim ve

[198] *Şûrâ*, no. 10 (15 Mayıs 1914), s. 294-297.

terbiye denilen nerselernin alar arasında ismi de işitülmegen bik iski bir zamandan birli kilgenligin, hiçbir zaman hiçbir cirde “solakay” halk ve millet bolmaganlıgın bilmegen kişi bolurga kirek.

2) Balanın “onakay” buluvının sebebi anasının rahmindegi vakıtdagı vaziyeti diyb de farz itüle idi. Bu faraziyege köre “cenin” tovmagan bala anasının rahminde sol yanı bile yata, şuna köre anıñ ast tarafda kalgan sol yak azaları basıluv sebebli oñ yagına karaganda ezrek, kiçirek ve kuvvetsizrek, üst taraftagi ön yak azaları sol yanına nisbeten az da bolsa zorrak [daha büyük] ve kuvvetlirek bola. Kireklerini tedarik itüvve hacetlerini ötev içün kuvvetlirek kuralnı istimal itüv tabii bir hal bulganlıktan kişi “onakay” bola. Bu halde “solakay” kişiler bu umumi kanunun müstesnaları kabilinden analarının rahminde çagında oñ yakları bile yatan kişiler bola. Bu faraziye de bik güzel bir faraziye. Hâzırge kadar munu ret ve cerh ite turgan diy zor bir nerse tabılgan yok. Kayçan tabılganga kadar bu faraziyeni de başının bir çitinde Herber farziyesi yanında sakliy tururga yâriy.

3) Muhterem Broca cenabları “biz dimag cihetinden solakay bulganga köre onakaymız” diye turgan idi. Hakikaten de dimagının oñ [sağ] tarafı vücudumuznın sol yagına ve bilakis dimagımıznın sol yagı vücudnun oñ tarafına kumanda ve hâkimlik itkenligi malum bulgan “falic” hastalıgından bik küb misaller bile ispat itilgen bir keyfiyetdir. Yani dimagının oñ yak yartısı “pareliç” [felç] bolsa o vakıt da vücudumuzun sol yak yartısı “felç” bola ve bilakis.

Filvaki dimagımıznın sol taraf oñ yagına karaganda [bakarak] tagın yahşırak soralgan –kan bile – ve heybetrek tevsi ve tertib itülgen. Munun üzerine söyliy turgan til – insan tili – nin merkezi de dimagının sol tarafında. Lihâzâ söyleşürge til kadirli oñ alet ve vasıta bulgan kollarının da oñ tarafı kuvvetlirek bolurga tiyüş.

Broca cenablarının bu söylegenleri hemesi de diyerlik bik matur ve kilişli sözler. Broca bu nazariyege bik kuvvetli bir itiraz kile, mene niçek: Birev turub da “biz kol cagından onakay bulganlıgımızga köre dimag cihetinden solakay biz” ise yani Broca nazariyesinin bütünley aksin dava kılsa munarga karşı ni diyerge ve niçek itüv Broca nazariyesini dogrulugunu ispat iterge kirek. Bu “devr-i bâtıl”dan başka bir nerse de bolmiy. Lihaza bu nazariyeni de aksi davâ itüvçi çıkanga kadar saklab tururga yariy. Andan son taşlab kaçarga gına.

4) Doktor Herber yukarıdagı faraziyelernin hemeden de basitrek ve makbulrek bir nazariye ortaya koya ve diy: “Kalbimiz sol yakda bulganga köre onakaymız”. Delili on kolga karaganda sol kol kalbge tagın da yakınrak bulganlıkdan anıñ hareketlernin kalbge tesiri oñ kolukından elbette kübrek. Şulay bolgaç munun üstüne solakay da bolsak biçare kalbke sol kolnun daimi hareketleri sebebli tagın da artıkrak burçılurga [bükülmeye], müteessir ve muazzep bolurga lazım bula. Hâlbuki insanın selametligi ve uzakrak yaşiy aluvı içün tışkı azalardagı hareketlernin tesiri bile kalbnin kireginden artık derecede burçılmavı tiyüş ikenligi tabibler kaşında kabul itülgen bir faraziye.

Broca nazariyesinin istinadgâhi (arka tayaçı) bulgan “ameliyat-ı seririye” – klinikde işlene turgan işler – mi diyerge kirek? Yoksa evvelgisi mi yahşırak? Bilmiym niçek iterge, yok bit tilimizde mundiy ıstalahlar içün tabirler, şunun içün çıkgana bolsa da türükleşe tüşmiy çare yok – bu songı faraziyeni kuvvetli tüşedir. Mene bu fazariye bik heybet ve bik makul, Broca – dünyadagı heme nersenin bulgan şekli – şunun da bir naçar yagı bar. Bu nazariyege köre insanlarının az da bolsa bir kısmını, solagaylarnı horlarga, fen ehillerini eytken şikilli alarga hemesinde birer “galat tabiat” yani yanlış yaratılgan mahluklar diyerge togru kile. Ni hal itesin? Eytsin şul. Broca biz bulay diyer dimez solakaylarga da tak tamaldan sol kollarına balta bıçaklarını alub bize karşu soguş açarga tiyüş tügil. Çünkü alarnı da teselli iterlik cuvaturluk iki hal bar.

Birsi: Faaliyet-i akliye âleminde yani kübrek akıl bile tıraşuvcı âlim ve mütefenninler arasında da Holbayın, Mikelanj ve Vinsi [Vinci] şikilli solakay dâhilernin de boluvı.

İkincisi: Faaliyet-i medeniye meydanında yani jimnastik ve isporda bilhassa milli isporumuz olgan kılıç oyununda şuluk “solakay”lardan iki kişinin iñ aldıgı [en ön] safta boluvları.

Bulardan başka solakaylarnın kübisi caniler ve nâçâr kişilerinin arasında bolsa da biz bu kabahatni solakaylarnın hemesine şâmil itmiyk, belki iyelerine gine hasr itiyk. (ولا تزر وازرة و زر اخرى kaidesine riayet itülmiy belki ولاكثر حكم الكل[199] hükmüne itaat idile bula). Buna şulay itsek bular özleri ayıblı ve kabahatli bulganlıkdan öz kusurlarını bilüb bizge hücum itmesler. Netice ve muteriza: Yukarıda zikr itülgen nazariye iyelerinin her biri öz nazariyeleri bile onakaylıknın sebebini beyan ve anı

[199] En’âm Sûresi, 6:164 [ve lâ teziru vâziratun vizra uhrâ; Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez.].

tabiatke yani tabiat kanunlarına tatbik iterge tırışıralar. Fakat bularnın faraziyeleri tilise togru bolsun tilise yanlış, tabiat bu faraziyelerga bir de karab turmiy. İşleyecek işlerim feylesoflarnın felsefelerine nazariyecilernin faraziyelerine muvafık kilülermiyken? diyb bir de oylamiy de ul heman özcülü bile barabire, bazen bik küb felsefe ve nazariyelerini atlab da kitkeli, nazariyecilernin "her bir işnin ve hadisenin hakiki sebebi bir gine bolurga mümkün" digen nazariyeleri bile istihza ite. Cümle-i muterize bitti.

Tarih devrinden başlayub bu küne kadar onakay ve solakaylıklarnın nisbeti hiç de özgermegen ve heman bir kübi kalgan şikilli körüne. Çünkü Hazret-i Musa – aleyhisselam – bir zaman Bünyamin balalarının arasından kural istimal itüge yararlıkların ayırgan. Bularnın mecmugu yirmi altı bin kişi bulgan. Şularnın içinde yedi yüz kişi on kolu bile kılıç tuta almiy, sol kolu bile bik şeb isti'mal ite turgan solakaylar bolub çıkgan. Yüzde üçke yakın. %2,8 bu künge künde de şulık nisbet yani her yüz onakayga karşu üç solakay tabıla. Hazret-i Musa zamanından bu küne kadar özgermegen munun şikilli tagın da bik küb nerseler bar. Bik acîb hal: Bu küngi şikilli ol mundan yüzlerçe asır evvel de onakaylıgın özüne mahsus bulgan alametlerden bazısını da اغكه tab ve tersim itkenligi son künlerde Chapelle-aux-Saints'den tabılgan ve tarihten evvelki asırlarga ait bulgan "kafa kasları" baş süyekleri [kemikleri] üzerinde yasalgan tecrübeler bile keşf ve isbat itile.

Hatime-i makal olarak oñ kolnuñ üstünlügünü tasdik ve onakaylarını tazim itiyk uluvliyk. Munun bile beraber oñ kolnuñ sol hemşiresini de kimsütmiyk ve solakaylarnı tahkir itmiyk horlamiyk. Çünkü her ni kadar avam ve zadegân arasında solakaylık bile şumlanu bolsa da sol kol kalbke tagın da yakınrakdır.

Doktor Oks'nun üçüncü Mây tarihli *Matin* gazetesindegi baş makalesi mene şunla tamam toldu. *Matin* gazetesinde Fransa'nın in meşhur ilim ve kalem ehilleri tarafından yazılgan şu şundiy ilmîy, fennî ve felsefi makalelerge ciyş ciyş uçrala. Büyük bir zevk ve lezzet bile okuym. Eger de muhterem okuvçılarnın da ezrek lezzet alaçaklarını bilsem tercüme itüb temesizletübrek bolsa da *Şûrâ* sahifelerinde hürmetli okuvçılarga takdim itmekçi bolam. Avrupa ahlak cihetinden kutçakıç derecede sukut itken ve artık kitken bolsa da, ilim ve maarif çagından iskitgeç derecede terakki itken ve alga kitken ve hemen kite bara. Kayda barub toktalur? Meşhur şair Tevfik Fikret Efendi'nin "doymaz insan denilen kuş i'tilâlara" digen şikilli ni kadar terakki itse de hiç de toymiyçe heman alga taba kitebiler mi? Bu togruda katî bir nerse de eytüb bolmiy.

Fakat bir tarafka şuşı Avrupalıların ikinçi yakka biz Türklerni koyub mukayese itüb karasak arada şul kadar uzak bir mesafe köre bizki birinçi karaşda biznin alarnı kovub citüvümüz mümkün tügil şikilli körüne. Lâkin bu künge kadar minlerçe misaller bile sabit bulgan "insan azmi karşusunda taglar bile tayanamaz" yani çedi almaz. Yahut Arabçasın eytsek "همة الرجال تقلع الجبال" kaidesinin elegi minlerçe misallerinden bir ikisi gine köz aldımızga kitürüb tasavvur itüb karasak biznin Avrupalılarını citügine tügil ötüb kitüvübiz bik mümkün ikenligine tizük hüküm itermiz. Bu hayalî ve nazarî hükümnü hakiki ve fiili bir revişke eylendirüv terkiü'l-cibâl kâidesine tamamıyla işanub himmeti, azm ve sebatı bile tavlarnı yerlerinden oynataçagına çın könül bile iman itüb işge kirişeçek yaşlarmızının iñ mukaddes ve belki yegâne vazifeleridir. Min, Rusya'da, Bükreş'te, Buhara'da, İstanbul'da bay ve zirek bik küb mahdumlar tanıdım. Mene tire özüm Avrupa'dan kitgenge kadar şulardan hiç bolmasa unusının yanına birer fakir balaları iyertüb Avrupa'ga kidib her türlü ilim ve sanat yurtlarına kirgenlerin körsem – nik binrek [iyimser] bulganga köre – yukarıdagı hayalge hakikat nazarı bilen kariy başlayaçakmın.

Âlimcan el-İdrisî.

Liege Belçika.

2.23. "Napalyon Müsülman mı İdi?"[200]

Bu seneniñ 11'inçi Aded *Şûrâ* mecellesinde Troyskili muhterem Ahmed Tacüddin Efendi'niñ Napolyon'nuñ Müsülman olub olmadıgı hakkındagi istifsarı derc itülgen ve üstâz-ı muhterem Rızaeddin Hazret tarafından bik togrı ve hakikat halge muvafık cevab yazılsa da bir tarafdan Avrupa'da oku üstünde turuvçı yaş âlimlerge de havâle itülgen idi.

Min her ni kadar âlimler adedine dâhil bola almasam da Avrupa'da okuvçılarnıñ içinde bulganlıgımdan, hem de – meslekimniñ iktizası bolmasa da – Fransiya'nıñ muteber âlemlerinden üç kişi tarafından Napalyon hakkında yazılgan üç muteber eser okuganlıgımdan bu togrıda bütünleyük sükût itüb kaluvnı tiyüşsiz tabdım.

Napalyon Müsülman tügil idi ve hiçbir zaman ciddi revişde İslamiyet'ni kabul de itkeni yok. Mısır'dagısı da *Şûrâ'*da beyan itülgen şikilli yalñız siyasi bir nümayişden ibaret idi. Ul dinler hakkında bik itibarsız ve anıñ yegâne maksudu Sizar, İskender, Niron'larnı taklid itmek; alar şikilli cihangir ve dünyaga hâkim bolmakdan ibaret idi. Dinlerniñ hiçbirine ehemmiyet birmese de özü resmen Katolik idi ve ülgen vaktında da şul Katolik dininde dünyadan köçdi.

Bu yugarıdagılar hemesi davâlar, delilleri tübende kileçek. Şatobiryan [François-René de Chateaubriand] özünüñ Napalyon'nı tenkid itüge tahsis itülgen *Mémoires d'Outre-Tombe* isimli eserinde yazan:

> 1) Mart onunda öyledeñ soñ Yafa'da alıngan esirler Ceneral Bon kumandasındagi askerlerniñ kol astında yolga çıgarıldılar. Esir Türkler zor bir ordanıñ mıltık [tüfenk] ve süngüleri arasında karışık revişde hiç celami ve müteessir bolmayınça cüreler, güya alar Muhammed tarafından özlerine hâzırlangan cennetni köreler idi. Alarnıñ arasında şerâfet ve necâbeti çehresinden bilünüb turgan aksakallı muhterem kartlar bulgan şikilli masum ve günahsız ikenlikleri yüzlerinden ankub turgan yaş cigitler de küb idi. Mecruh boluv sebebli biraz yer kitkeç yürüvden aciz bulganları hiçbir tereddüdsüz bizniñ cihangir ceneralniñ emri boyunça tiz gine süngüleneler idi.
>
> Yafa'nın garb-ı cenûbisindegi kumlukka kilüb yitkeç bir yataklık yanında alarnı toktatdılar [durdurdular]. Esirlerni alub kilgen zor ordu hâzır indi küçük küçük kıtalarge bülünüb bataklıkka kirerge mecbur itilgen esirlerni atarga [kurşunlamaya] başladılar. Esirlerniñ sanı bik küb bulganga köre – 80000 – bu dehşetli ameliyât insan kasablıgı baytak uzakga süzüldi.

---

[200] *Şûrâ*, no. 14 (15 İyül 1914), s. 433-437.

Ceneralniñ atınıñ ayagın koçaklab "minim ni kabahatim bar, mini ni içün hiçbir sebebsiz ötüresiz?" diyb kızganç ve dehşetli bir hal bile cellab afv ötüngen ve hakikaten de masum ikenligi bilinüb turgan 17 yaşlık bir Türk'den başka bu miñlerçe esirler arasından hiçbir can bu dehşetli katliâmdan kutıla almadılar. Bu beladan başkaları hemesi kemal-i sukûnet ve sabır ile ülümnü küteler [beklerler], kollarını evvel kökreklerine soñra agızlarına koyub – çünki Müsülmanlarnıñ selamları şulay – soñ mertebe olmak üzere Alla'nı selamliyler idi.

Bularnı atub [kurşunla vurup] ötürüb bitürüv mümkün bolmadı. Bular bitmesden burun [önce] bizniñ saldatlarnıñ okları [kurşunları] bitdi. Nihayet kalganlarnı süngülerge başladılar. Bu kut uçkaç manzara başlagaç min cıdab karab turalmadım tizrek kaçmaga mecbur boldum. Soñundan kiç bile iş bitürüb kaytkan [dönen] afitserlerden [subaylardan] bazıları añlatkan vakıtda işitüb gene de vakanıñ dehşeti sebebli tüglerim üre tura idi. Mene bu tabloda hiç mübalaga yok. Bu gayet togrı ve hakikatke son derece muvafık. Hâzır yazgan vakıtda da vakanıñ dehşetin hatırlav sebebli kolum ve asâbım titreb belki tasvir itüv de biraz kusur itkenimindir.

Napalyonnuñ hayatındagı şu şundiy sahifeler anıñ öz hakkında meddah ve dalkavukları tarafından tav'an ve kerhen tasavvur ve tasvir etülgen kahramanlık derecesinden ni kadar uzak âdî bir cani, canavar bir vahşi ikenligin isbat itüge kâfî bolsa kirek. (sahife 73-76, bilâ-ihtisar.)

2) Napalyon'nuñ nutukları, emirnâmeleri, mektubları özüne mahsus bir kuvvet ve tesir bile başkalarınkından mümtaz bir derecede. Fakat bu kuvvet, bu tesir Napalyon'nuñ şahsında tügil de asrında idi. Bu ihtilâl asrında Fransa tahtında kim gine bolsa da anıñ nutkı ve mektubı ezgine nerseden müteessir buluvga hâzır bir halde turgan heyecanlı ve isabetli halk üzerinde şuluk tesirni icra itken bolur idi.

Meşhur Danton eytmişli: "Eger de kızgın timirni siz tiz gine çökçeleb özüñüzge faideli bir suretke kiritmeseñiz ul sizni yandıraçakdır". Napalyon da Fransa millet ve devletini yakdı ve yıkdı. Çünki biz anı idare ite almadık, anarga bütünley irek [güç] ve ihtiyar birden.

Saint Helen Hatıraları, Menfadagı Napalyon ismi bile atalub yürütülgen ve anıñ öz kolu yahud tili bile yazılgan eserlerge kilsek, alarda bazı bir muharebelerniñ tasvirine aid hakikaten güzel bazı bir sahifeler bar. Fakat hakikat halde ise bular Napalyon'nuñ özünü müdafaa içün yazgan birer müdafaanâme veyahud reddiyeden başka bir nerse de tügil. Alarga itimad itüge bir de yaramiy. Napalyon ul eserinde bazı bir muharebeler ve hâdiseler içün alarnı işlegen vakıtda hiç de hâtırına kilmegen ve bolmagan bazı bir mâkul sebebler tabub koya. Şulay itüb on sene tarafında özünüñ on beş milyard akçe, beş milyon Fransız'nı telef itüvünü mazur ve makul körsetmekçi bula. Hulasa: Öz tarihin bulgança tügil, özi tilegençe yazub kaldıra ve şulay itüb tarihî adalet mahkemesinde mesuliyetden kutulurga tiliy. (sahife 412-413.)

3) Napalyon'nuñ hayatınıñ hülâsası igfal ve tezvirden ibaretdir. Çirkin bir hodbinlik ve fevkalade faaliyet ve asabiyet sebebli Napalyon'nuñ tabiat ve ahlakı bozulmuş idi.

Napalyon'nuñ tabiatı karışık ve anda İtalyan kanı da bar idi. Dünyada bik küb kiçkine ailege mensub bolgan zor kişiler taklid itüv içün – mateessüf – özlerinden başka kişini minsenmiyler.

Alar hem numûne hem de nüsha (kopya) bolurga tiliyler. Napalyon da şularnıñ birsi idi. Anıñ üstünde kahramanlar kıyımı bolmasa anı kahraman diyb oylarga da mümkün bolmas idi. Çünkü ul şul derecede zaif idi.

Gazeteler, mecmualar, şiirlerdegi hatta bütün memleketke cayılgan avam cırlarındagı Napalyon hakkında yazılgan ve söylengen sıfatlarnıñ ve menkıbelerniñ hiçbirsi diyerlik togrı tügil. Alarnıñ kübsiniñ vakage mutabık tügil ikenligin Napalyon'nuñ hayatı ve faaliyeti isbat ite.

Napalyon özünüñ Fransa tahtına müstahak bir varis bolmaganlıgın bile idi. Şuñarga köre ol heman "min bu mevkige kuvvet ile kildim ve bu orunumnu kuvvet bile gine sakliy alaçakmın. Lihaza mıygan(?) daima küçlü bolurga tiyüş ve daima soguşub ciñerge kirek" diy turgan idi. Anıñ bütün muharebeleri ve milyonlarça adamlarnıñ kanların heder itüvi özünüñ istihkaksız algan tahtını saklav [korumak] içün gine idi. (sahife 415-416.)

4) Napalyon'nuñ hakiki felsefe ve togrı tarih tarafından hiçbir vakıt afv itülmiyeçek haksızlıklarından birisi bütün dünya ahalisin bilâ-muhakeme üzerine itaat itüge cebirlevi, insaniyetni ahlaksızlıkga taba üstrevidir. Napalyon asrında Fransa ahalisi ahlak cihetinden ul kadar sükût itti ki: Hakikatni yazaçak bir kalem, togrını söyleyeçek bir agız, anıñ tarafından işlengen zulum ve haksızlıklarga karşu isyan itüb çarpaçak bir kalb adeta kalmadı. Hâzırda da bizniñ ister öz arabızdagı, ister bütün Avrupa'ga karşu zaiflıgımız ve düşkünlükümüz işte şul Napalyon esareti zamanından kalma bir mirasdır. (sahife 422-423.)

5) 1821 senesi Fivral'iniñ ahirine togrı Napalyon bir dahi turmamak üzere yatdı. Şul soñ günlerde de "vaktinde bütün dünyanıñ halkını ayaklandırgan, hareketke kitürgen idi. Hâzır indi köz kabaklarmını da açarlık kuvvetim kalmadım nı?" diyb mırıldana idi. Napalyon tıbka işanmiy idi. Lihaza doktor antumarşınıñ "Camistojun"dagı başka doktorlar ile Napalyon'ga bir konsultasyon icra itüvüne itiraz itüb kabul kılmadı. Ma'mafih ölüm töşekinde anası tarafından İtalya'dan yiberligen Doktor Arnold'nı gına kabul itdi. Fivral 15-25'de özünüñ vasiyetlerin yazdırdı. 28 Fivralde özünüñ kalbim hatunu Mari Luiz'ge yiberirge koşdu. Bütün İngiltere cerrahlarına özü ülgeç bedenine kol tiydiruvlerin men' itdi. Balası içün hem şifahi hem de tahrirî bik mühim vasiyetler kaldırdı. Çünkü balasınıñ Fransa tahtına oturuvun küte [bekliyor] ve şunuñ bile teselli ite idi. Fakat bu vasiyetlerniñ hiçbir faidesi bolmadı. Çünki oglu ikinçi Napalyon da atası yanına sefer kılurga yani ölümge hâzırlana idi.

Bu soñ saatlerde Napalyon da zaten meknuz bulgan ve anı evvelce de ara tire müteessir ite turgan dini his de uygandı. Napalyon'nuñ dini hissi hakkında Tibudu *Napalyon Hatıraları* isimli eserinde anıñ öz agzından işitken sözlerini tübendegiçe nakl ite:

"Bir yekşenbe küb tabiatnıñ tiren bir sükûtu içinde "Malmizon" sarayınıñ bakçesinde kezine idim. Birdenbire Ruel royel çırkaviniñ kakgan tavışları kulagıma kildi ve minim çoçukluk hatıralarmını uyatdı. Bu tiren sükût içinde işitülgen çirkav tavışıindan bik müteessir bolub öz özüme "mademki bu çirkav tavışı minim üzerimde şul kadar tesir icra ite ala, başka âdi ve mutekid kişiler özerine elle ni kadar tesir ite turgandır. Munuñ tesiri hakkında feylosoflar ni

diyler iken? Andagı bu tesir kuvvetini yahud bizdegi müteessir boluv hassasiyeti kim şulay halk itdi iken didim".

1797 senesinde Napalyon özünüñ "mısırata"dan yibergen bir emir namesinde ul zamanga kadar Fransa'dan kovulub Papa memleketine iltica itken papaslarnıñ tekrar memleketde serbest yaşiy aluvları manastırlarnıñ vakıflarından terbiyelenüleri, anıñ özerine hükümet tarafından bir mikdar akçalatar yardım aluvları içün müsaade ite idi.

Ölmesden bir niçe ay mukaddem Doktor Antomarşı ile bulgan bir musahebesinde ul doktorga tübendegi sözlerni söyliy idi: "Siz minim ni boluvumnu tiliysiz? Min bir feylosof yahud bir doktor tügilmin, fakat Alla'ga işanaram. Min atamınıñ dininde min (Katolik dimekçi bola. Çünki atası koyu Katolik idi) dinsiz zındık tügilmin. Sizde bit Alla'nıñ yarlıgın inkâr ite almiy turgansızdır? Çünki bütün mevcudat ve heme hâlât anıñ barlıgın isbat itüb turalar ve in zor dâhiler de anı tasdik iteler. Siz doktorsuñuz. Doktorlar ise alar bütün mevcudiyetleri bile özleriniñ sanatlarına yapışkan bulalar. Alar tabiatdan başka bir mevcudnuñ barlıgına işanmiyler". (sahife 439-440.)

6) Napalyon'nuñ esaret zincirine yalñız atalargına beylenmegen idi. Balalarnı da hemesin anıñ emir ve fermanına tabi tutuv lazım idi. Hükümetniñ cebren alub kitken balalarnı izlev içün memleketniñ in uzak noktalarından miñ türli belalarga katlanub kilgen bik küb atalarnuñ balalarını alub kitüge tügil, körüvgede muvaffak bola almayınça kan celab, kilgen yirlerine tekrar kaytub kitkenleri körüne idi. Muna şu şulay zorlab kiterilgen balalar Parij'dagı askerî mekteblerge yerleşdirileler ve mektebden dinsiz ve ahlaksız âdi bir katil bolub yetüşeler idi.

Akıllı, vicdanlı, vatan ve millet içün ciddi revişde kaygıruvçı birer muallim çıgub da şakirdlerge biraz ahlak ve insaniyetden bahs itse, ul muallim hâzır mutaassıblık, felsefe ve terakki düşmanlıkgı ile töhmet itülüb 24 saat içünde mektebden kovula idi.

Ul bizniñ ogullarbızdan Alla'sız, ailesiz ve vatansız yalñız Napalyon'ga tabunuvçı bir nevi esir mahluklar yetişdire ve özünüñ şuşı teşkilatı bile bütün Fransa'nı esasından harab ite idi.

Napalyon özünüñ on senelik hükümeti esnasında yalñız Fransızlar'ga tügil, bütün insaniyetka ol kadar küb zulm kıldı ve zarar kitirdi ki: Niron'dan başlab en soñgısına kadar Roma'nın en meşhur zalimleri asırlarça zulm itseler de alarnıkı Napalyon'nunkınıñ ondan birine de beraber kilmiy. (sahife 466.)

7) Pek acîb: Şuşı kadar is kitkeç zulm ve cinayet ki irtikâb itüvçi Napalyon Hristiyan idi hem de on tokuzunçı asrınıñ Hristiyanlarından (şulay şul Şatobiriyan Efendi! Munda bir de is kiterlik nerse yok. Çünki Napalyon nazari tügil de ameli Hristiyan idi). Muna anıñ vasiyetnamesi şuşı madde ile başliy:

"Min Roma ve Papa itikadında yani Katolik dininde ölem. Mundan 53 sene mukaddem de şuluk mukaddes din üzerine togan idim". (sahife 441.)

Muna tere Napolyon ni ite közünden utkarub tenkid itüvçi, anarga muasır bulganlıkdan anı yakından körüb bilüb tanuvçı, kiñ malumatlı, tirenden oylavçı, on tokuzunçı asır Fransız

muharrirleriniñ in aldıngı safında turuvçı Şatobiriyan'nıñ "*Mémoires d' outre tombe*" isimli eserinin türli orunlarından aynen tercüme itdikim parçalar Napalyon'nuñ başka baytakgına sıfatları bile beraber iman ve itikad babındagı derecesin, Müsülman bolub bolmaganın da tayin itüvgen yitse kirek diyb oyliym. Eger de Napalyon Müsülman boluv bir yakda tursun – Müsülmanlarga zor düşman bolmasa, Mısır'dagı kılanışları da – şurada beyan itülgen revişde – kurı bir nümayiş ve siyasetden ibaret bolmasa idi şuluk Mısır seferinde miñlerçe bîgünah esirlerni şul kadar feci bir revişde katl-i âm ittirmes idi. Çünki alar bit Ruslar yahud İngilizler şikilli Napalyon'nuñ cihangir boluv fikrine karşu tüşmiyler idi hem de Napalyon'nuñ kaysı gıne bir fermanda bolsun İslamiyet'ni kabul iterge azgına meyl itüvü körüngen bolsa idi anıñ bütün hayatını in niçke tenkid eylegenden eylevçi "Şatobiriyan" İslamiyetniñ in zor düşmanı bulganlıkdan – Şatobiriyan'nıñ İslamiyet'ke ni derece düşman bulganlıgını añlav içün anıñ *Parij'den Kudüs'ge Yol Haritası* isimli eseriniñ bazı bir sahifelerini gine közden kiçürüv yitse kirek – Napalyon'nı bu niyeti içün çürütüb tenkid itken ve bik nık yamanlagan bolur idi. Hâlbuki bütünley Napalyon'ga tahsis itülgen 558 sahifeli koca bir kitabında bu hakda bir gine cümle bolsun yok.

1840'da togan ve 29 seneden birli Fransa akademiyasında a'za bolub kilgen, Jules Claretie'niñ yani Fransızlarnıñ a'lâm-ı ulemâsınıñ *Napalyon* isimli eserinden:

"April on beşinde vasiyetlerini yazdırırga başladı. Ul özünüñ Paris'de "Sen" nehri boyunda, yahud "Liyon"da veyahud özünüñ togan şehri "Ajaksiyu"da defn itülüvün, eger de İngiltere hükümeti cansız teninden de korkub Munarga müsaade itmese Hule' s gate tarafındagı bir çişme boyuna kömülüvün vasiyet itdi. Vasiyetleri temam yazdırub bolgaç özünüñ in burungı ve sadik hidmetçisi "Marşan"ga karab: "heme işlerini ve vasiyetlerini bu kadar intizamga koygaç olmavnıñ özü bir ökünç tügil mi?" didi. April'niñ ahirlerine togrı Napalyon vücud cihetinden bik zayıflanub bik avurlık bile gine söyliy turgan bir halge kilse de fikri heman şul evvelgisi şikilli parlak ve tiri halde idi. Birinçi May'da Madam Birterand'nı çakırub anardan hatun ve balası hakkında haberler soraşdırdı. Andan son yanına papas Vignali'ni (bu papas, tagın başka bir papas ve bir doktor bile mahsus anası tarafından İtalya'dan Roma'dan yiberligen idi) kabul itdi çünkü Napalyon Katolik itikadı üzerine ölerge tiliy idi. Üçünçü dörtünçü May'da hiçbir nerse aşı ve içe almayınça az az gine şekerli su cutkalab turdı. Beşinçi May sabahlin saat ikide in soñgı iki sözini Fransa ve urdu kelmelerini telaffuz itdi. Andan soñ hiçbir harfde söz eyte almadı ve bik uzak azablangaç şuluk kün kiç bile 5 saat 49 minütde can teslim itüb hiç de açıkmamak üzre közini yumdi". (sahife 117-118.)

Mene Mösyö "Jul"nıñ şuşı beyanatından da Napalyon'nuñ Katolik kiyunçe vefat itkenligi şunda da bolsa anıñ dinden de bikerek asker ve soguşka ehemmiyet birgenligi bik açık bir revişde añlaşıla.

Netice: Dimek Napalyon'nuñ dinge ul kadar ehemmiyet birmegenligi, Müsülmanlıknı kabul itüv tügil anı o yana da kitürmegenligi ve Katolik dininde vefat

itkenligi hiçbir şek ve şübhesiz sabit bolub çıga. Bu şulay, fakat neticetü'n-netice ni bula iken? İndi anı karab karayık: Minimçe neticetü'n-netice bir hiçden ibaret. Menimçe Napalyon'nuñ Müsülman veyahud Hristiyan bolub vefat itüviniñ arasında hiçbir ayurma, eger de faraza, Müsülman bulgan bolsa idi hazırda bizniñ içün munuñ da zerre kadar ehemmiyeti, Ahmed Tacüddin Efendi itken şikilli ni İslam tarihi ve ni de Müsülmanlar içün iyne uçı kadar kıymeti bolmas idi.

Biz hâzırgi halimiz itibari bile bik zayıf düşkün ve kişisiz bolsak da mazimiz nokta-i nazarından bik kuvvetli, köterniki her türli kahramanlarga malik muhteşem tarihlü bir millet bulganlıgızdan bizniñ Romalılarnıñ Sezar'larnı, Yunanilerniñ İskenderlerni, Fransızlarnıñ Napalyonlarnı, Almanlarnıñ Bismark'larnı zorlab Müsülman yasab alar ile iftihar iterge yahud alarnı üzmezge numune kabul tutarga hiç de ihtiyacımız yok.

Bizniñ halis öz babalarmızdan Timurlarnıñ, Fatihlerniñ, Selimlerniñ de kahramanlıkları yugarıda sanalganlarnıñ hiçbirisinden artık bolmasa kim tügil.

Bizge eger de kündelik gazetelermiz, haftalık mecmualarmıznıñ sahifelerinde maziden bahs itüv münasıb ve munarga zaman ve mekân müsaid ise hiç de bizden bolmagan bizge bir tiynlik [kuruş] faidesi tiymegen ve bizge örnek bolurga yaramiy de turgan ellenindi Napalyonlar'nı bir çitke koya turub şanlı ve şerefli öz babalarmızdan bahs itüv evlad ve ahfad bızge alarnı numûne itüb kitüvye teşrek bolur idi diyb oylim. Yahud alardan bahs itüni de tarih sahifelerine ve mekteb muallimlerine bırakub da bik sanavlı gına gazete ve mecmualarmıznıñ sütunlarını hâzırgı ahval ve vukuâtını yazarga, bizni her kün görge taban tagın bir adım yakınlaşdıra bargan müdhiş derdlermizni teşhis itüb şularga derman izlerge, tire yagmızdagı türli milletlerniñ her cihetden – ahlak ciheti müstesa – is kitkeç derecedegi terakkilerini öz milletmizniñ köz aldına koyub şular şikilli ilimli, hünerli, kuvvetli, akçeli bolurga tahriz ve teşvik iterge ve şunuñ içün türli çareler ve yollar tabub körsetürge tahsis itüv tagın da tiyüşrek bolmas idim iken?

Biz bu derece zaif ve zebun bolgaç bizniñ babalarbıznıñ kuvvet ve azametlerinden bizge ni faide? Minimçe bu derece ayançlı [tuhaf] halde bulgan evlad ve ahfadnıñ – özlerine numune itüb tutar içün gine bolmasa ille nindi şanlı ve şevkatli ecdadnıñ menakıbnı gazete ve mecmua sütunlarında zikr itüb özü zaif bolgaç alarnıñ kuvvet ve kudretleri ile iftihar itürge hakkı yok gine tügil bolay maktanu alar içün zor ayıb ve ar bolsa kirek. Biz hâzır

انا ابن جلا وطلاع الثنايا　　متى اضع العمامة تعرفونى

diyeçek bir hal ve vaziyetde tügilmiz de,

ليس الفتى من يقول ابى كذا　　بل الفتى من يقول ها انا ذا

diyeçek bir zamandamız.

Mademki bu mesele ehemmiyetsiz idi alay bolgaç nige munuñ hakkında sütunlarça yazdık, diyeçekñiz tügil mi?

El-cevab: Munuñ iki sebebi bar: Birsi Napalyon hakkında istifsar itüvçi Ahmed Taceddin Efendi'niñ minim in eski 10-12 senelik dostlarımdan biri boluvı ve anıñ bu vakaanı tarih-i İslam içün bik mühim bir mesele diyb itikad itüvi – belki şulaydır da – ikinçisi: *Şûrâ*'nıñ da bu meseleniniñ ehemmiyeti tasdik ve teslim itüb bik togrı cevab yazsa da anıñ bile gine kanatlenmeyinçe meseleni Avrupa'da okuvçılarga havale itüvi. Kişi her daim öz derdine gine derman izlev ile memur tügil, belki ara sıra kolundan kilgen kadar başkalarınıñ meraklarını teskin ite turgan çarelerni de ararga – vicdanen – mecbur bit. Bu madde menim meslek kanunlarınıñ in toplılarından birisi bulganga köre min de munarga boy sunurga burçlımın.

Âlimcan el-İdrisî. Liege [Liége].

2.24. "Maşinaçılıknıñ Terakkisi"[201]

Satranç oyunu bile turgan bir "otomat" yani özünden özü hareket ite turgan maşina, mundan birinçesine ilk Madrid Encümen-i Daniş azasından Mösyö de Turris cebir muadelelerine kadar bütün hesab meselelerini özünden özü hal ite turgan fevkalâde zeki bir maşina icad itüb riyazilerniñ nazar-ı dikkatlerine arz itken idi. Şuluk mühendis Turris son senelerde özünden özü yalñız dâhili bir (funiculaire) finikeler vasıtası bile gine yürütile ve iñ tiz yüriy turgan Ayru planlardan tagın da tizrek bir hareketke mâlik bulgan bir balonda işleb havaçılarnı özüne minnetdar itdi.

Armiy talmi turgan tırış mühendis bu muvaffakiyetler bile gine kanaatlenmiy. Mütemadiyen çalışub her kün diyerlek yañi bir maşina icad ve ihtira itüb başka mühendisler tarafından da ihtira' itülgen miñlerçe türlü maşşinalarnıñ yanına koşa bara. Turris'niñ laboratuvarınıñ şöhretin bigrek de artdırgan ve anı bütün âlemge meşhur kılgan nerse anıñ iñ soñ ihtira' itken bir maşinasıdır. Bu maşina hiçbir kişiniñ yardımına muhtac bolmayınça şatranc oyunu ve bu oyunda yahşuk mahir kişilerni ciñe aladır [yenebilir].

Bu künge kadar icad itülgen maşinalar insanlarnıñ her türlü maddi kuvvetleri ornuna tura alalar ve insanlarnıñ kolları, ayakları hem de başka azaları bile işlene turgan her türlü işni işliyler idi. İndi hâzırda mühendis Turris maşinalar içün tagın başka bir yol açdı. Ol, maşinalarnı insanlarnıñ yalñız maddi kuvvetleri ornuna gına tügil belki aklî ve fikrî hareketleri yerine de yararlık iterge tırışadır. Bu soñgı ihtiraî anıñ bu hususda da muvaffak bulganlıgın körsete.

Mühendisniñ bu ihtirası tehnike âleminde bik zor intibah ve inkılabka sebeb bolgan şikilli İspanya'nıñ dostu bulgan Fransız milleti tarafından da kemal-i ehemmiyet ve dikkat bile ta'kib itüle bara. Son künlerde Parij mehafil-i ilmiyesiniñ çakıruvları boyunça bazı bir maşinalarını Parij'ga alub kilüb bir heyet-i ulema huzurunda tatbikatını yasab körsetkenini mühendis özü tübende kiçe hikâyet ite:

Sorbon Dârülfünûnu'ndagı Fransa-İspanya Mütalaası Cemiyeti'niñ çakıruvı buyunça Madrid laboratuvarında yasalgan aparatlarımdan bazılarını alub Parij'ge kildim. Kitürgen aparatlarımnı Parij Mihanik Laboratuvarı'nı zor bir dikkat bile sevk ve idare itüçi iski dostum profisör Künigs'niñ himmet ve yardımı sayesinde Parij

[201] *Şûrâ*, no. 15 (1Avgust 1914), s. 460-462.

laboratuvarında teşhir itdik. Bu aparatlar arasında közge iñ ziyade çalınganı şatranc oyniy turgan otomat idi. Otomat şatrancdagı ak karol [beyaz kral] tarafını tutub oynadı ve hasmı bulgan kara karol tarafına galib kildi. Otomatnıñ kara karol tarafın ciñuvi yalñız şatranc oyunundagı kaidelerni bilâ-şuur takib itkenlikinden gine tügil belki niçek oynarga kirekligin bilüb oynaganlıkdan idi. Otomat oynaganan bilüb oyniy, çünki özüne karşu oynavçi mesela kara karolnı ornundan köçürse evvel anıñ kaidege muvaffak bolub bolmavına bik nık dikkat ite. Eger de rakibi kaidege mualif yürgen bolsa otomat derhal kiçkine lampasını yagub añarga karşu protesto ite. Yok eger kaidege muvafık yürügen bolsa öz tarafındagılardan birisin kemâl-i dikkat bile köçüre. Bu hal şul revişde oyununuñ nihayetine kadar devam ite. Resimde oyunuñ soñunda otomatnıñ ciñgeni, ak karol tarafınıñ galib kilüb kara karol yagınıñ mat bulganı açık körüne.

Bu makaleni yazuvçı *Matin* gazetesinde otomatnıñ şatranc oynaganınıñ ve in nihayet galib bulganınıñ resmi de bar. Otomat özüne karşu oynagan rakibiniñ üçden artık hatasına tahammül itmiy. Üçke kadarlı ise her mertebesinde lampasını yandırub rakibiniñ hatasına tenbih ite. Eger de rakibi hatasın tashih itse otomatda lampasın söndürüb oyunına devam ite. Üçünçi hatadan son tagın da bir mertebe hata yürülse ol vakıt otomat ültimatom bire ve yakgan lampasın hiç de söndürmiy. Niçek yine itüb tashih itülsün itibar itmiy ve oynami. Eger de bu suretde rakibi oyunda devam iterge tilese ol vakıtda oyunını bütünley yañadan başlarga kirek bula. Oyun yañadan başlanub her iki taraf kaitadan tertib itülgeç otomat lampasın söndürüb tekrar oynarga hâzırlana ve rakibiniñ başlab yürgenin kütüb tura. Rakibi başlagaç bu da mukavele ite başliy.

Mene şatranc oynavçı otomatnıñ oynagan vakıtdagı hareketleriniñ hulasası şuşı, otomatnıñ iktidarınıñ derecesi şundan añlaşılsa kirek. Min munda bu otomatnı nindi yol bile ve niçek ihtira itkenimden bahs itmeyinçe gine anı nindi maksad ve nindi gaye bile niçün icad itkenimni bir iki cümle bile gine bolsa da beyan itüb kitmekçi bolam:

Evvelgi otomatlarnıñ in meşhurı Vaucanson'nıñ ihtira itken otomatlardır. Alar canlı mahluknuñ her türlü vaz' ve hareketlerin taklid ite alalar. Bu kün indi munuñ ile kanaatlenmiyler. Belki canlı mahlukga hiç de iyermiyçe özünden özü şul canlı mahluknuñ bilhassa insannıñ işlegenleriniñ hemesinde işliy ala turgan, hulasa bütünley insan yerine naib bula ala turgan avtomatlar icad iterge tırışalar.

Bir tahtelbahr (deñiz astıdan yüriy turgan kime) farz itiyk. Eger bik tübenge kitse harici tazyikniñ tesiri bile bozula ve atıla; eger de üstgerek çıksa düşman kimeleri

tarafından körüle. Lihaza añarga muayyen mikdardagı bir tirenlikden gine yürürge, tübkede batmaska üstke de kalkmaska kirek. Mene şuşı tahtelbahrniñ dümenci kuyrugunı idare itüçisiniñ kolunda sunuñ tirenliginiñ derecesin körsete turgan bir mikyasü'l-heva, kimeniñ tüz kitüb gitmegenini körsete turgan bir mikyas-ı istiva bula. Dümenci de şuşı iki alet vasıtası bile taht el-bahrını idare ite ve anı matlub bulgan tirenlikde tuta ve yürüte.

Seyyar torpil de başka tahtelbahrler şikilli ok su astından yüriy turgan kiçkine bir kimedir. Arada bir fark bar: Tahtelbahrler kişi tarafından idare itüle. Seyyar torpil ise özünden özü yüriy. Mene bu seyyar torpilni matlub bulgan trenlikden yürtü içün, anıñ içinde bir mikyasü'l-hava ve bir mikyas-ı istiva ve dümençi vazifesin ifa ite turgan bir nev'î maşina bula. Mene şuşı maşina, kişi tarafından idare itülür ki tiyoş bulgan torpilni otomatikque yani özünden özü yüriy turgan bir halge kitürdi.

Seyyar torpil de dümençilik vazifesini ifa ve anı idare itüçi bu maşinanıñ işi bik müşkil tügil belki gayet basit. Bu maşina bir tahtelbahrnı idare itüçi dümençiniñ maruz kalaçıgı müşkilatnıñ bir senede uçuramiy ve torpilni bik muntazam idare ite. Munuñ vazifesi halis mihenki, hem de hesab maşinasınıkı şikilli sırf aklî ve dimagî bir vazifedir. Munuñ ile beraber bütün makinisler arasında hüküm sürgen fikir başkaçarak. Alar özleriniñ işlegenlerine özleri işanub, maşinanıñ bütünleyük insanlar yerine nâib bula alaçagını ve insanlarnıñ aklî ve fikrî vazifelerini de ifâ ite alaçaklarını tasdik itüb yete almiyler. Fakat mikyasü'l-hava, mikyasü'l-hararet, mikyasü'l-gaz şikilli bik küb misaller ile bik açık revişde sabit bulganlıkdan maşinalarnıñ hissi vazifelerni insanlardan elle niçe ülüş artık ve bik mükemmel derecede ifa itkenliklerin hiç kimde inkâr ite almiy.

Min bu makinislerge karşu nazarî cihetden maşinanıñ insannıñ aklî ve dimagî vazifelerini de ifa itüviniñ mümkünlügünde hiçbir şübhe bolmagamını Madrid'degi fünûn cemiyetine takdim itken bir laiham bile isbat itken idim. Hem de farz itülgen ve istelgen dereceden tagın da mükemmelrek bir suretde insanlarnıñ her türli vazifelerini ifa iteçek ve insanlar bile her türlü münasebetde buluna bileçek – söyleşu, hatta yazışu şikilli – maşinalar yasav bik mümkün bulganlıgın söylegen idim.

Soñgı asır zarfında maşinaçılık âleminde ni kadar is kitkeç terakki hâsıl bulganlıgı, her türlü işler içün türlü türlü maşinalar icad itilgenligi, bu maşinalar sayesinde evvelçe mesela miñ kişi bile on künde işlene turgan bir işniñ hâzırda üç kişi

tarafından on saatde işlengenligi ve hiçbir terakki içün hiçbir hadd ve çik bolmaganlıgı hememizge de malum bir nerse bit. Şulay gulgaç hâzırda mesela biş on mühendis, 3-5 miñ amele tarafından idare itüle turgan zor bir fabrikanıñ bik yakın bir zamanda hiçbir işçi ve hiçbir mühendisge muhtac bolmayınça özünden özü automatiquement işleb tura turgan bir halge kileçekini hiç de inkâr iterge yaramiy. Belki munarga tamamen işanub amelemiz işsiz, mühendislerimiz aşsız kalurlar diyb bir de korkmayınça tırışurga gine girek. Mene şuşı nazariyeni birer ameliye ile isbat iterge şuşı tatlı veyahud acı hayalni hakikatge taba yakınlaşdıra tüşerge girek idi. Min munuñ içün baytak tarışdım ve bik küb vakıtlar sarf itdim, en nihayet Parij laboratuvarında teşhir itdigim şuşı "şatranc maşinasını" ihtira' itüge muvaffak boldum.

Bu maşinanı körüb mütalaa itkeç munu başka cihetlerge ve başka nerselerge de tatbik itüb umumilaşdıru bik müşkil bolmaganlıgı da añlaşılaçak. Menim bu kiçkine gine maşinam eger şundi umumi bir hareketke sebeb ve vesile bula alsa keçkene nerseni zor itüb meydanga koyu kabahatimniñ kefareti bolur idi diyb oylim.

24 May tarihlü *Matin* gazetesiniñ baş makalesi mene şunda tamam boldu. Biraz dikkat bile mülahaza kılub karasak hem iskitkeç hem de kut uçkaç bir hal: Bir tarafda biz cenab-ı Hakkıñ bizge ihsan itken akıl ve dimagımızını terbiyelevden aciz bolub yürgende ikinçi tarafda Avrupalılar cansız hissiz taş ve temirlerge his ve akıl birirge tırışalar. Tırışalar gine tügil bireler de " وانزلنا الحديد فيه بأس شديد و منافع للناس " ayet-i kerimesinden ilham alganlar mı ni?!...

Bu hal şuşı revişde devam iteçek. Avrupalılar taşdan ve temirden insanlar belki de insandan müdhişrek mahluklar icad ve ihtira' itüb turgandan biz bu tarafda hâlâ "zarb zid"niñ terkibi ve "nasara yensur"nıñ bâbı bile ugraşak ve şularnı okutur içün onar ve on beşer miñge tüşürüb medrese saldıruda devam itsek, şundiy medreselerniñ puçmaklarında müderrislerniñ programınıñ rüşdî, idadî sınıflarına bölgenine aldanub hala *Kâfiye*, *Dürer*, *Kâdı* okub yürüb yata birsek, ni okuganmızını ve niçün okuganmızını bilmeyinçe tin, felan medreseniñ imtihanları filan künden filan künge kadar boldi. İmtihanda civelgen aga anı da bik küb idi. "Şakirdlerniñ yahşı tarşub okuganlarını körüb bik memnun bolub şakirdlerge hediyeler de birdiler" digen gazetelerdegi ilanlarga aldanub "elhamdulillah şükür medreselermiz tertibke salındılar. İndi hemesi de usul-ı cedid bolub baralar" diyb boşka kıvanub yüre birsek, Müsülman bolurga tilegen bir kişige Hazreti Peygamberimizniñ bir niçe saatde gine talim itüb yibere turgan saf ve

gayet basit mukaddes İslamiyetni elle nindi hurâfelerge mekruhlarga butab elle niçe senede, anda da esâs-ı İslamiye'den hiçbir nerse añlamayınça, ögrendik diyb yürsek hülâsa hâzırgi gafletmizde devam itsek o zaman Avrupalılar bile bizniñ aramızda toturıluvu bik müşkil ve gayet müdhiş bir tiren car [uçurum] açılaçakdır. Daha togrısı hâzırda da açık bulgan bu carnıñ tirenligi ve kiñligi arta arta tutarılmayaçak bir derecege yiteçektir. Bizden de bizni bir millet itüb sanataçak mesela mühendisler ve doktorlar yetişkençe alar bütün maşinalarnı ve fabrikalarnı hiçbir mühendisge muhtac bolmayaçak bir derecege, insanlarnı da hiç de avurmayaçak ve sarhamayaçak bir halge kitereçeklerdir. Bular hâzırge bizge but çabub kölerlik bir hal, hiç asıl ve esassız bir hayal şikilli körse de biz hâzırga hiç gamsız ve kaygusuz tilniñ üstine aknı astına karanı salub keyiflenüb yürgende bularnıñ hemesin birer ve hem ve hayal farz itüb tatlı tatlı külsek de hakikatke iverlegenlerini körgende açı açı aglayaçak ve bik rık okunaçakmız ve ol vakıt Mütebenni'niñ didiki kibi

انكرت طارقة الحوادث مرة ثم اعترفت بها فصارت ديدنا

diyeçekmiz. Fakat iş ötkenden son ökünmek de [pişman olmak da] elbetde hiç de faide bolmayaçak ve biz de tamamiyle Avrupalılarnıñ kolunda hayvandan da tübenerek bir derece esir bolaçakmız. Lihâzâ hâzırda hâlimiz bik nâçar bolsa da iş ol derecege citmegenlikden tigi tiren carnı atlab kalurga, cıl kovub yürüvden vaz kiçüb alar timirlerge akıl ve tedbir birgen çakda biz hiç bolmasa Allah bula gi bulgan akıl ve fikrimizni hakiki âlimler ile talim ve terbiye itüb özümüzni âdem yasarga tırışiyk [çalışalım]!...

منا السعي و منه التوفيق

Âlimcan el-İdrisî

2.25. "Belçika'da ve Bizde Avul Hayatı"[202]

Malumdur ki: Dünyanıñ tar ve iñ tıgız [sıkışık] memleketi Belçika'dır. Türkiye'de her kilometro murabba başına 12; Rusya'da umumiyet itibari bilen alganda 7 (eger de Asya-yı Rusîni ayırub hesab itsek ul vakıtda kilometro murabbagı başına bir gine kişi tüşe); İran'da 2 kişi boldugu halde Belçika'da her kilometro murabba başına 254 kişi tüşe. Lihâzâ bu memleketde ikünçilik [ziraat] bile gine yaşav hiç de mümkün bolmaganlıkdan Belçika'nıñ yedi yarım milyon ahalisiniñ yartısını fabrikalarda, kömür şahtelerinde işlevçi amele kısmı teşkil ite.

Medâr-ı hayat bulgan 3 yuldan birsi ziraat yolı Belçikalılar içün bütünley diyerlik yabulı [kapalı] bulganlıkdan, alar başka ikisine sanaat ve ticaret yollarına sülûk itkenler ve bu yolda alarnıñ ni kadar alga kitkenliklerin isbat içün bütün dünyada istimal itüle turgan mıltık ve rivalvirniñ üçden birsiniñ Belçika kural [silah] fabrikalarında işlengenligini eytüb ötüv citse kirek. Mundan başka bu kural fabrikalarınıñ yanına her sene bir yarım milyard pud kömür çıkarub turgan 450-1800 arşın tirenlikinde ikiyüz altmış lab kömür kuyularını; her sene iki milyon arşın közgülük piyale, dört milyon arşın tereze piyalesi, yüz on milyon kadar her türlü şişeler ve kiristalni nerseler işleb çıkarub turgan piyale fabrikalarını; bütün dünyanı astın üstüne beylendürüb döktürüb yürüte turgan lokomotifler, vagonlar, aftamobiller, vilosipidlerniñ sikizde birini işleb ülgertüb turgan yüzlerce maşina fabrikalarnı da koşsak Belçika'dagı sanaatnıñ ni kadar müthiş bir iyekünge yetkenligi öz özünden añlaşılsa kirek.

Mene tere Belçika ahalisiniñ yartısından kübregi şuşı on miñler bilen sanala turgan fabrikalarda işliyler. Daha togrısı ul fabrikalardagı işlevçi maşinalarnı işletüb idare itüb gine turalar. Kalgan kısmı avullarda ikünçilik, bakçaçılık, sütçilik ve tavukçılık bile iştigal iteler. Avul halkı arasından da tigi fabrikalarda işlevciler bik küb bulgan şikilli bir niçe sene işleb kural ve maşine yasarga ve idare iterge öyrengeç öz aldına avulda kiçrek fabrika açub kural ve her türlü maşinalar işleviçiler de yok tügil.

Min ilige bizniñ içün taklid itülüvi mümkün bolmagan birinçi kısım halkınıñ hayatından yani fabrikalardagi müthiş faaliyetniñ tafsilâtından bahs itüvni başka vakıtka

---

[202] *Şûrâ,* no. 17 (1Sintabır 1914), s. 521-524.

kaldıra durub bizniñ avul ve belki şehir halkı içinde örnek bolurga yararlık soñgı kısım halknıñ avul hayatından biraz yazarga tîliym.

Her memleketniñ sevdasını içki ve tışkı isimleri bilen ikige bölgeç, içki sevdanı şehir sevdası ve avul sevdasını bilen tagın da ikige böleler. Memleketniñ kaysısında gına bolsa da avullar bilen şehirler arasında daimi mübadele – alış biriş bolub dura. Avullarınıñ ziraatı şehirlerniñ sanaa'tı bilen almaşdırıla. Avul halkı şehir ahalisiniñ tamagın toydura; şehir ahalisi de avul halkınıñ üstün biteyete. Esbâb ve cihazın, ziraatı sütçülügü, tavukçulugu içün lazım bulgan maşinalarını yetişdirib dura. Mene şuşı alış biriş bir memleketniñ içki sevdasın teşkil ite.

Bu alış birişde muvazene ni kadar yetiş bolsa ol memleket ahalisiniñ umumi saadeti şul nisbetde temin itilgen bola. Bir taraftan şehir bankalarında milyonlar milyardlar biriküb yatkanda ikinçi yakdan işçiler ve avul halkı açlıkdan kırılmiy. Şehir halkı ellenindi taş polatlarda türlü naz ve nimet içinde yaşagan da avul halkı rutubetli balçık evlerde, türlü türlü sefalet içinde ömür kiçirirge mecbur bulmiy.

Mene şuşı noktadan karagan vakıtda İsviçre bilen Belçika'nı in birinçi safga koyarga bola. Munda avul bilen şehir ahalisiniñ oyları arasında ayurma bik az bulgan şikilli başka cihetlerden de fark bik küb tügil. Avullarınıñ hemesinde de diyerlik, şehirlerdeki kibi, ahaliniñ istirahat ve tenezzühlerini temin itüv içün yasalgan bakçe, tiyatro ve essina şikilli nerselerniñ barı da bar.

Belçika'da kavun, karbuz, limon, hurma ve incirden başka cimişlerniñ hemesi da yetüş. Hem de bu cimişlerniñ hemesi de bizdeki şikilli tabiat tarafından yetüşdürülgen köyge gine kaldırılmayınca hemesine de âdem kolu, akıl ve hüner nuru tigenlikten bizdegi parmak ucu şikilli ginkiç gine çilek ve çieler [kirazlar] üzerine munda örik ve yandak zorlugundakileri yetüşe. Mundaki bakçelerde min küb yetüşe turgan cimiş bereñgi [patates]. Bunda berengesiz hiçbir aş bulmiy. Belçika'nıñ berengisi Yaponya'nıñ dögisi ornında.

Belçika sütçilikde İsviçre şikilli bolmasa da bik terakkide. Mundagı sıyırlar bizdegi şikilli keçkine ve az sütliler tügil. Bik zorlu ve künde üç mertebe saviyleler. Üç çilek süt bireler. Bahaları da 150-200 ruble tiresinde bola. Fakat bu kadar kıymet diyb korkurga yaramiy. Çünkü iki yüz rublelik bir sıyır bir yıl içinde öz bahasının bir yarım hatta iki misli faide kitere. Her kün 20-30 litre süt bire turgan sıyırnıñ kışın ve buzavlagan vakıtda sütiniñ azayuvın nazar-ı itibarga alub bir yılnı 350 kün hesab itüb

her künge sütnü de on beş litre dengine koysak da bir yıl tavliginde 5250 litre süt ve bir litre sütnüñ asgari on tinge satılıvuna köre bir sıyırnın yıllık *dahodu* 525 ruble bola. Munuñ 150 rublesin *rashodına* çıkarsak saf faide 370 ruble kala. *Rashodnıy* bik küb koyduk. Hakikatte şulay. Munda bir sıyırnıñ senevî rashodu yüz illi hatta iki yüz rubleden kim bulmiy. Çünkü munda cir bik tar boluv sebebli işlenmegen cir yerde bolmaganlıktan hayvanlarına tügil, halknıñ özüne de sahralarında bikük rahatlanub bizdeki şikilli cayılub yürürlük yerleri küb tügil. Şuñlarga köre bizdeki şikilli sıyırlarnı kütüv kılub [bekleyip] sahraga çıgarub yürütüv ve bütün yaz boyuna bir som illi tiyin rashod bilen kutuluv mümkün tügil. Birer ikişer gine sıyırlı kişilerniki ceyin özleriniñ bakçeleri yanındagı kiçkine çayırlarında; 30-40 sıyırlarnıkı icarege birle turgan zorrak çayırlarda otlatıla. Kışın bittabi' her kiminki öz kurasında, yahut tagın da şundiy icarege birile turgan mahsus sıyır kuralarında bizdeki avul halkından teryelirek ve kadirlirek bir revişde asrala. 30-40 sayerni bir cay otlatub asrarlık çayırlarnıñ bir cayegi icara hakkı 800-1000 rubleler çamasında [civarında] bola. Küb tügil, bizdeginiñ yigirmi misli gine.

Belçika'da tavukçuluk sanatı da bik alga kitken. Bir tavuk yılga 20-30 rublelik hâsılat bire. Bizde yılına otuz rublege mal eydevge yallanup yürüvçi Kazaklar bik küb bola. Çünkü mundagı tavuklar vasati hesab bilen çebiş çıkargandagı yumurka salmiy turgan vakti hesabtan harç oldugu halde (zata munda tavuknuñ çebiş çıgaruv bilen küb işi de yok, çünkü ol hizmetini maşinalar işliyler) senevi üç yüz yumurka sala ki biş tiyinden satılgan içün 15 ruble bola. Her tavuknuñ senevi – gine vasati hesab bile – on beş tavuk ve eteç yetiştiruvini ve bularnıñ da som illi tinden satılulaın hesab idib hâsıl bulacak yigirmi iki ruble illi tinini yukarıdagı 15 rublege koşsak 37 ruble illi tin bola ki senevi masarıfı içün 10-12 ruble çıkargan 25 ruble saf hâsılat kala. Yigirmi tavuk asrasañız mene tere sizge saf beş yüz ruble akçe.

Siz minim munda yazganlarımnı öz kisemden çıkarılgan indiy bir hesab diyb oyliy körmeñiz. Liege tiresindegi avullarda cayav seyahat itüb sütçülük ve tavukçılıknıñ kübligin körüb hayran bolub kaytkaç ikinçi künü dersge kilgen muallimden bu hakta yukarıdagı yazılgan işançlı malumatını soraşub ögrendim. Hâzır indi özü biznikilerni bir közden keçirmekçi bolam.

Bizdegi Müsülman avul halkınıñ kübrek kısmı uzak yerlerdegi şahtelerde. Yakın yerdegi temir yollarda tofrak işinde. Körşi avuldagı Ruslarnıñ iken işlerinde hizmet itüb vehlet açlıktan ölmesek gine bir gündelikge kanaat kılub zor bir sefalet içinde ömür

kiçirgenlikleri ve bik azgına bir kısmınıñ özüne yeterlik gine ikün çaçub [saçıp] kış boyu şunu aşab tik yatkanlıgı heme bizge de malum. Şunuñ içün min bu hususta tafsilâtka kirişmiym. Belki Belçika'da avul halkının mesut yaşavlarına sebeb bulgan nerselerniñ bizde de işlenüleri bik mümkün bulganlıktan şularnı avul halkımıznıñ, daha togrusu avullardagı gazete okuvçı mollalarmıznıñ nazar-ı dikkatlerine vaz itmekçi bulam.

Belçika'dagı avul halkınıñ fabrikalarda işliy turganlarından başkalarının kesebleri şul üç nerse: bakçaçılık, sütçilik, tavukçılıkdır.

Mundagı avul halkınıñ hemesi de öz hisselerine tigen bik azgına yerge özlerine yeterlik ikün çeçeler [ekin ekiyorlar]. Munun üstüne başka kireklerini de kimçiliksiz [noksansız] tedarik itüvleri ve şulay itüb bay ve mesut yaşavları içün lazım bulgan akçeni de şul yukarıda zikr itilgen bakçeçilik, tavukçılık ve sütçilik sanatları arasında bik ansat gına tabalar. Bakçaçılıklarnıñ iñ mühim ülüşü de berengi yetiştirirden ibaret. Mene bizde de şuşılarnıñ kaysısıtgını mümkün tügil? Bizde şehir halkı berengi aşamiyler mi, yumurka istimal itmiyler mi, süt içmiyler mi, sarı may kullanmiyler mi? Bizde de bit bularnıñ hemesi bar. Fakat biz mene bu in faideli ve az zahmetli işlerden faidelenegına bilmiymiz. Rusya şehirleriniñ hemesinde de iñ kiçkiresine bargaga kadar Marca Bazarı isimli bir bazar barlıgın ve her kün şul bazarga avul Marcalarınıñ (Ruslarınıñ tügil) yüzlerçe belki miñlerçe yük sebze, yumurka, süt satıb bizniñ aktık tiynlerimizge kadar alub kitkenlerin hememizde bile turganıbızdır bit? Mene şul yüzlerçe yüklerniñ arasında nige onlarça Müsülman arbaları da bolmasın? Rusya'nıñ çiksiz kiñ ve münbit yerinden, ellerindi cehennem tişikinden kilib çit Bulgarlar faidelenüb yürgende Rusya'nıñ tüb ve öz halkı bulgan Müsülmanlar bu faideden nik mahrum kalsınlar?

Min Rusya'da vaktimde şul Marca Bazarlarına bazen çıkkalab yüriy idim. Fakat ne Peterpavel'de, ne de Troyski'de, ne de Orenburg'ta bir Müsülman santuçıga uçraganım hâtırımda yok. Belki bu şehirlerniñ tiresinde Müsülman avulları az diyler. Alay diyer idik Kazan Marca Bazarında da Müsülman satuçılarını körgenimni bir de isime kitüre almiym [hatırıma getiremiyorum]. Dimek ki bizde yok. Biznikiler az zahmetli küb rahatlı bu kesmler bile şugillenmiyler. Alar az faideli küb mihnetli nerseler bilen vakıt kiçireler yahud tik yatalar. Hâzırgı Avrupa derecesinde bolmasa da Rusya'da da bu cihetlerge hususiyle sütçülük bilen hayvan yetiştirüv işine bik zor ehemmiyet

birile başlanganlıgı gazete okuvçılarga malum bolsa kirek. Her şehirde diyerlik her sene vıstafkalar [sergi, fuar] yasala ve anda güzel bakça terbiyelegen, heybet [iyi] hayvan yetişdirgen avul halkına mükâfatlar birile.

Mundiy vıstafkalarnıñ birisi bıltır [geçen yıl] min Orenburg'da çakda şunda bulgan ve minde bir eteç bilen iki tavuknıñ 75 rublege satılganın öz közüm bilen körgen idim. Min turgan fatirniñ [kiralık evin] hocası [sahibi] hatunga da yahşı tavuklar yetiştirgenligi içün mükâfat itüb bir kümüş midal ve bir "takdir varakası" birilgen idi. Muna şuşı vıstafkada elle ni kadar uzaktagi avul ve şehirlerden her türlü kuşlar alub kilgen bik küb Ruslar ve Marcalar bolsa da Orenburg'nuñ özünden veyahut yanındagıgına Kargalı'dan kuş kurt kitirüb teşhir etüvçi Müsülman bir de yok idi. Biz Müsülmanlar vıskafkaga yirmi tiyn birub kişi işlegenge hayran bolub avzımızını küterüb karabkına yüriy idik.

Münde şu şımdiy vıstafkalardan maksud, memleketdeki hayvanlarnıñ cinslerin yahşılatuv. Şul vasıta bilen alardan kübrek faidelenüv yolunu temin itüv ve şulay itüb bigrekde avul halkın baytuv ikenligi her kimge malum bolsa kirek. Bik yakın bir istikbalde Rus halknıñ tarışılgan hükümetniñ ve bilhassa zimstvalarnıñ alarga yardımı, bizniñ de sırf temaşa içüngine vıstafkalarına kirüb muâvenet itüvümüz sayesinde Rusya'nıñ Avrupa derecesine kilüb yetişeçegi, Rusya'da da yetmiş putlu öküzler, 10 putlu koylar körünmege başlayacagı fakat bu gafletimiz de devam itersek biz Müsülmanlarnıñ bu umumi saadetden mahrum bolub bir tarafda turub kalacagımız hiç şübhesiz açı bir hakikatdir.

Bu bakçaçılık, sütçülük, yumurkçaçılık sanatı bizniñ avullarımızdagına tügil, şehirlermizde de, (başkalarını bik yahşı bilmiym huhusen bizniñ Peterpavel'de) bik mükemmel revişde işlenebilecek işlerdendir.

Bik kiñ bulgan kuralarmızda anı munı çeçüb bakçaçılık itüv bik mümkün bolgan şikilli andan da kiñrek bulgan dalalarmız da hayvan asrab tavukçuluk ve sütçülük itüvde bik yiñil bir işdir. Çünkü min merhum etkemniñ [babam] özmüznüñ kiçkine gine artkı kuramızga zorrak işlerden boşangan arada berengi çeçüb ailemiz içün kirekli bulgan kışlık berengi yetişdirüb turganı hem de enkamnıñ [annemin] etkey uzagrak yarminkelerge [fuarlarda] kitken çagında – yalñız bir sıyırmız bilen 10-15 tavugumuznuñ özümüzden artkan süt ve yumurkalarını körşi tirege satub ailemizniñ vaktiyek masarıfın öteb turganını bu künge şikilli uk bik anık hatırliym.

Şulay bolgaç niçün Peterpavel Marca bazarında her kün satıla turgan yüzlerçe yük sebze, yumurka ve süt şikilli nerselerniñ la-ekall yartısı Peterpavel ve etrafındagı Müsülmanlar tarafından yetişdirilmesün.

Bir kişiniñ yalñız başına bir sıyır alurga halinden kilmiy iken yüz kişiniñ on sıyır alurga kuvvetleri yeter. Müne bu on sıyır yanlarına iki üç yüz tavuk koşulub şul yüz kişi tarafından işleneçek sebze bakçasınıñ etrafında terbiyelenseler şul yüz aileni fakr ve sefaletden kutkarub baylık ve saadetke irişdirirke mükemmel suretde kâfidir.

Bu hizmet de bizniñ hamiyetli yaşlarımıznıñ bikerekde vicdanlı muallim ve imamlarımıznıñ iñ mukaddes vazifeleridir.

Mollalarmız kımız meclislerinde elle nindi mevzu iller hakkında kıçkırışub süğüşüb ömür ötkergençi [ömür geçireceklerine], mescid mıhrablarında vaz ismi bilen yok – bar [olurolmaz] safsatalardan bahis itüb vakıt telef itkençi [edeceklerine], cahil fakat müstead halkımızga her türlü şirketlerden ve alarnıñ faydalarından, hem de tavukçılık, sütçilik ve bakçaçılık sanatlarından bahis itüb tüşündürüb añlatsalar, daha togrusu cenab-ı Hak'nıñ: "تعاونوا على البر والتقوى" kibi ayetlerini; Hazret-i Peygamberniñ: "استعيذ بالله من الفقر والعيلة" şikilli hadisleriniñ mazmunlarını izah eytüb hâzırgi hayatga tatbik itüv yollarını körsetseler; yaşlarımızda bizzat halk arasına kirüb alarga bütünley meçhul bulgan şuşındiy işlerde rehberlik itseler; hem de milletge muallim ve imam yetişdiruvçi Âliye, Muhammediye ve Hüseyniye şikilli medreselermizde bir tiyınlik [kuruşluk] lüzumu yartı tiyınlik faidesi bolmagan elle nindi *Dürer*'ler ve *Şemsiye*'ler ornına hayat-ı dareynniñ rehberi bulgan muallim ve imamlar içün ehem ve elzem bulgan yukarıdagı sanatlar hakkında malumat birseler; gazetelerde bizniñ içün az ehemmiyeti bulgan Çin, Meksika, İrlanda ihtilallarinden, Bosna ve Hersek cinayetlerinden kıskarak bahis itüb halkımız içün kireklirek bulgan şuşındırak meseleler hakkında uzunrak ve yaşrak yazsalar hâzırga bizge uzak şikilli körüngen bir saadet yolına birinçi ayaknı baskan bolur ve soñra el birligi bilen alga taba [ileri doğru] yuriysi gene kalur idi.

Âlimcan el-İdrisî. *Vakit.*

2.26. "İsmail Bey Hakkında Küçük Bir Hatıra"[203]

Ben bu birkaç satır ile merhum İsmail Bey babamızın şân ve şeref ile memlû olan tercüme-i hâlini yazacak değilim, zira merhumu daha yakından tanıyanlar tarafından bu hakta birçok makaleler yazıldı ve bundan sonra inşaallah birçok kitaplar da yazılır.

Ben burada merhumun misafireten bulunduğu yerlerde bile işlediği binlerce hayırlı işlerden bir tanesini yazarak mübeccel nâmını hayır ile anmak istiyorum:

1912 senesi Kânunusanisinin yirmi ikinci akşamı idi, o vakitler parlak bir hayata mâlik bulunan "Rusyalı İslâm Talebe Cemiyeti" kulübünde merhumun şerefine bir gece tertip olunmuştu. Davet ettiğimiz saat ve dakikada Akçuraoğlu Yusuf Bey ile beraber teşrif buyurdular.

O zamanlar cemiyetimizde hiç yoktan bir Türklük ve Tatarlık meselesi çıkarılmış böyle bir cemiyetin İstanbul'da bulunmasını çok gören arkadaşlarımızdan birkısmı mahzâ cemiyeti dağıtmak maksadıyla olacak, bu meseleyi ortaya atmışlar, kemâl-i şiddet ve inatla Rusyalı Türkler'in "Tatar" nâmında büsbütün ayrı bir millete mensup olduklarını, uluğ Türk milletiyle hiçbir alâkaları olmadığını dava edip duruyorlardı.

İşte o sıralarda bizi bu mühlik belâdan, menhus ihtilâftan kurtarmak için de merhum babamız imdadımıza yetişti.

Her ne kadar mesele bahir, Tatarların da Başkırd, Mişer, Kırgız, Özbek kabileleri gibi uluğ Türk milletinin bir şubesi olduğu pek zahir ise de bizim aramızda bunun aksini iddia edenler, yarı yarıya denilecek derecede çok olduklarından cerihamızı büyük babamız ile ağabeyimize açıp gösterip müessir bir merhem ile tedavisini onlardan istirham eyledik. Her ikisi bizim davamızı kemâl-i teessür ve hayret ile dinledikten sonra merhum ayağa kalkarak Türk-Tatar arasında hiçbir ayrılık ve gayrlık olmadığını, her iki, hatta bir kabile aynı babanın evlâtları olduğunu, Rusya'daki Türklere "Tatar" lâkabının mücerret tefrîk ve kolayca hazm edebilmek için Ruslar tarafından verilmiş olduğunu en müşevveş [karışık] akılların bile kabul edebileceği bir

---

[203] *Türk Yurdu*, VII/2 (7 Ocak 1915), s. 28.

tarzda tarihî deliller ve birçok misaller ile izah ve ispat etti. Merhumu müteakip Yusuf Bey de ayağa kalkarak yine birçok misaller, Rus müverrihlerinin kendi eserlerinden gösterdiği birçok deliller ile babamızın izahını teyid ve te'bid etti.

İşte bu suretle bizim için hakikaten mühlik olan bu belâdan merhum babamızın pek müessir bir hutbesi sayesinde kurtulmuş olduk. Ondan sonra bizim aramızda artık Türklük-Tatarlık meselesi kalmadı. Bir daha ebediyyen kalmamak üzere kapandı. Bedihiyâtı bile inkâr eden iki üç muannid arkadaşımız müstesna olduğu hâlde babamızla ağamızın tarihî ve ilmî delillere müstenit olan hutbeleri hepimizin üzerinde ani bir surette hüsn-i tesîr icra etti.

Uluğ Türk milletini Rusya'da mutavattın olan kısmını muhakkak bir ölümden kurtarıp onların kurumuş ve hatta çürümüş damarlarına hayat kanları akıtarak bir daha olmayacak derecede hazırlayıp mübâreze-i hayat meydanına atan büyük ruhlu muhterem babamız bizi de hakikaten mühlik olan bir varta-i izmihlalden kurtarıp sahâ-i selâmete çıkarmıştı.

Cenab-ı Mevlâ uluğ Türk milletinin büyük babası olan merhumun ruhunu şâd, kabrini âbâd eylesin.

Âlimcan el-İdrisî.

2.27. "Ramazan"[204]

Başka dinler gibi din-i İslâm da sâliklerine birtakım ibadetler emretmiştir. İslâmiyetteki ibadetler başlıca üç büyük kısma bölünürler. Biri sırf bedenîdir: Namaz ve oruç gibi, diğeri sırf malîdir: Zekât ve öşür gibi, üçüncüsü ise bedenî ve malîdir: Hac ve cihat gibi.

Bu üç kısımdan malî veyahut mahlut olanları birçok fevâid-i içtimaiyeyi şamil ve bununla beraber bizim buradaki mevzuumuzdan hariçtir. Sırf bedenî olanlardan namaz, oruç gibilerinin faydaları şahsî olduğundan öbür kısımları gibi vâzıh değildir. Namazda nezafet ve intizama alışmak, oruçta ise açlığa tahammül, takdir-i nimet, tervih-i mide gibi mühim faydalar olmakla beraber bu kısmın en büyük faydası ve bunlardan matlûp olan gaye-i Şâri, hiç şüphesiz tasfiye-i vicdan ve tehzib-i ahlâktır. Bunun böyle olduğunu Hazret-i Peygamberim "Bir kimsenin kıldığı namaz onu fena münker işlerden men edemezse o namaz onu Allah'dan uzaklaştırmaktan başka hiçbir işe yaramaz.", "Birçok oruç tutanlar vardır ki onlar bu oruçlarıyla açlık ve susuzluktan başka birşey kazanamazlar." hadisleri vâzıhan gösteriyor.

Yine hiç şüphesizdir ki, namaz ile oruç şimdi bizim yaptığımız gibi değil de Hazret-i Şâri'in buyurduğu ve istediği revişte yapılacak olursa saadet-i beşeriyenin medarı olan tasfîye-i ahlâkın en büyük âmillerinden biri olacaktır. Şu hâlde Hazret-i Şâri'in meselâ oruçtan maksudu nedir, meşru ve makul oruç nasıl olacaktır? Biz bu suâle bilcümle dindarlar ve hatta hür-endîşler nezdinde bile muhterem sayılan büyük İslâm âlimi ve feylesofu İmam-ı Gazzalî Hazretlerinin eserinden istihraç ile cevap vereceğiz.

Gazzalî *İhyâu'l-Ulûm*'unda diyor ki: Oruç hadd-i zatında bir yoksulluktur. Diğer amel ve ibadetler bir takım ef'âl ve harekâttan terekküb ettikleri hâlde oruç helâl olan nimetleri muvakkat bir zaman için terk etmek ve yiyip içmemekten ibarettir ki, âdemdir, gizli birşeydir. Lihaza bunun sebeb-i meşruiyeti ve faydası da gizlidir. Biraz iman nazar olunmadıkça görülmez. Savmın faydalarını görebilmek için onu tarif ve tahlil eylemek lazımdır. Hakikî oruç demek; gözü, kulağı, dili, el ve ayağı fenalıklardan ve günah işlerden saklamak demektir ki, tahakkuku beş nesneye mevkuftur.

---

[204] *Türk Yurdu*, VIII/88 (Temmuz 1915), s.183-185.

1- Mekruh ve mezmum olan her birşeye bakmaktan gözünü men etmektir. Hazret-i Peygamber buyuruyorlar ki: Beş nesne sâimin orucunu fesh ve iptal eyler. Yalan söylemek, gıybet etmek, nemmamlık etmek, yalandan and içmek ve fena niyetle bakmak.

2- Dilini hezeyan, yalan ve gıybet söylemekten ve başkasına eziyet eylemekten ve kavga etmekten men edip doğru ve faydalı şeyler söylemek, hiç olmazsa susmak. Hazret-i Peygamber buyuruyor ki: Savm bir perdedir. Sizin herhangi biriniz oruçlu olur ise kızmasın ve ağzından fena lâkırdı kaçırmasın. Diğer biri ona söğüp sayarsa ben oruçluyum, ben oruçluyum diye mukabele eylesin. Yine rivayet olunur ki, oruçlu kadınlardan ikisi akşama doğru orucun tesiriyle kuvvetsizlenip yayılacak bir hâle gelmekle huzur-ı Peygamberîye gidip iftar için istizan eylemişler. Bunlar oruçlu olsalar da her zaman ikisi biraraya toplanıp diğerlerini gıybet etmekle vakit geçiren kadınlardan olduklarından Hazret-i Peygamber huzzâra hitaben: "Bakınız bu iki kadın haram olan insan etini yedikleri – yani gıybet ettikleri – hâlde helâl nimetlerini yemeyip kendilerini ölüm tehlikesine maruz bırakan ahmaklardır," demiş ve bittabi iftarlarına da müsaade eylemiş.

3- Gıybet, yalan, hezeyan gibi memnu ve mezmum olan şeyleri işitmekten kulağını men etmektir. Çünkü bunları söylemek, ne derece mezmum ve müfsid-i savm ise dinlemek de aynen öyledir ki, büyük bir hikmettir. Zira metâına müşteri bulamayan bir tâcir o metâ ile ticaretten el çekmeye kendi kendine mecbur olacaktır. Bunun içindir ki, Hazret-i Peygamber "gıybet söyleyen ile dinleyen ikisi günahta şeriktir." buyurmuştur.

4- El ve ayaklarını ve başka âzâlarını sair fenâlıklardan saklamak, iftar zamanında haram ve şüpheli taam yememek. Çünkü sabahtan akşama kadar nefsini helâl nimetlerden men edip de birtakım muharremâtı irtikab eder veyahut inde'l-iftar haram birşey yerse küçük bir kasır yapacağım diye koca bir Mısır'ı tahrip etmiş adama benzer.

5- İnde'l-iftar helâl taamdan da olsa karnı şişinceye kadar yememek. Allah'ın en ziyade beğenmediği mide işte bu midedir. Çünkü oruçtan maksut bir ay da olsa mideyi biraz dinlendirmek, nefsin her arzusunu, her istediği zaman ve dilediği miktarda vermeyip onu mahrumiyet ve itaata alıştırmak ve şu suretle ahlakı tehzip eylemek olduğu halde oruç dediğimiz ancak uyku ve yemek zamanlarını değiştirmekten ibaret

kalırsa, hatta – maalesef – mutat olduğu veçhile Ramazandaki iftar ve sahur yemeklerine ayrıca ehemmiyet verilerek nevileri tezyid ve miktarları tazif olunursa bu maksat hâsıl olmadıktan başka aksi tahakkuk eder. Nefis daha fena alışır, fevka'ş-şubu yemekle de mide istirahat edeceği yerde bozulur.

Bizim bu dediklerimize karşı "Fukahaya göre bir adam tulû-ı fecrden gurûb-ı Şemse kadar ekl, şürb ve mübaşeretten nefsini men ederse o adamın orucu sahih sayılır, hâlbuki siz başka birtakım şerâit dermeyân ediyorsunuz" denilecek olursa biz de deriz ki ulemâ-yı yakîn nezdinde ibadetlerin sihhatlerinden maksûd makbul olmaları, makbul olmaları için de o ibadetten gaye ne ise onun hâsıl olması lâ-büttür. Aksi takdirde ise yapılan sayler beyhûde, sarf olunan emekler hebâdır. Bütün ibadetlerden maksûd-ı aslî tasfiye-i vicdan ve tehzib-i ahlâktır. Bu maksûd hâsıl olmadıktan sonra biri isterse günde beş değil, yirmi beş defa namaz kılsın, bir ay değil de beş ay sabahtan akşama kadar aç dursun abestir ve bîsûddur. Çünkü insan melâike ile behâim arasında mutavassıt bir mahluktur. Melek olmaya kabiliyeti olduğu gibi behâim olmaya da salahiyeti vardır. Ne zaman ki kendisini zabt ve kuvvâsını hüsn-i istimal ederek şehevât-ı nefsâniyeye inhimakten muhâfaza-i nefs edebilirse ferişte olur. Ne vakit ki kendine sahip olamayıp kuvvâ-yı mevduasını hüsn-i istimal edemeyip dalâlet ve şehevâta inhimak gösterirse inhitat ettikçe eder. Bu sefer behâim derekesinde de tutunamaz, daha aşağı hafrelere kadar yuvarlanır gider. Cenab-ı Hakk'ın "Onlar behâim gibi belki de daha aşağıdırlar" kavline musaddak olur. Bunun içindir ki ulemâ-yı a'lâm buyurmuşlardır "Birçok oruçlu adamlar vardır ki, hükmen oruçsuz sayılırlar, birçok oruç tutmayanlar vardır ki, hakikatte oruçludurlar."

Hülâsa, her ibadetin zahir ve batını, suret ve manası vardır. Oruç hakkında biz her ikisini tasvir ettik. Şimdi senin aklına hangisi uygun gelirse onu kabul edersin. Buraya kadar yazdıklarım *İhyâu'l-Ulûm*'un cild-i evvelinin 224-227 sahifelerinin hemen hemen aynen tercümesidir. Doğruluğunda hiç şüphe olmayan bu sahifelere birkaç satır ilâve ile hatm-i makal edeceğim. Maddî ve manevî birçok fevâidi muhtevî olup ve sırf insanların hayır ve menfaatleri için teşri edilen ibadetlerden olan orucu, bazılarımız maatteessüf zararlı bir şekle ifrağ etmişlerdir. Delil mi istersiniz? İşte hâlimiz. Kalden bin kat beliğ bir delil: Ramazan-ı şerif girer girmez tekmil şuubât-ı hayatımıza bir felç ârız olur. Çalışamıyoruz, henüz pek iptidaî bir hâlde olan ticaretimiz büsbütün muattal kalıyor. Rençber ve amelemiz – hususiyle böyle günlerde – orucun

tesiriyle çalışmalarını yarı yarıya tenzil ve bu suretle kârlarının yarısını diğer millet efradına terk etmeğe mecbur oluyorlar. Hâlbuki Kelâm-ı Kadîm'de ve ehâdis-i Nebeviyede birçok defalar tekrar olunduğu veçhile din-i İslâm'da hiçbir meşakkat ve güçlük yoktur. Cenab-ı Hak Peygamber zamanında güçlükle oruç tutmak hiç yok idi. Buna dair sahih kitaplarının altısında da birçok hadisler vardır. Misal olarak burada bir ikisini zikredeceğim. Enes İbn Mâlim diyor: Peygamber ile seferde idik. Kedid nâm mevkie geldiğimiz zaman rüfekâdan biri açlık tesiriyle bayıldı. Biz de başına toplanıp gölge yaptık. Hazret-i Peygamber gelip, ne İçin toplandınız? diye sordu. Vak'ayı arz edince "Seferde oruç tutmak iyi bir iş değildir." dedi. Diğer bir hadis, Câbir bin Abdillah rivayet ediyor: Biz Ramazanda Peygamber ile sefere çıkardık. Oruç tutanlar da tutmayanlar da olurdu. Fakat oruçluları oruçsuzları, oruçsuzlar da oruçluları ta'yib etmezlerdi. Kime ki, oruç usru müeddî olacak olursa o adam için iftarın hayırlı olduğu bu gibi hadis ve ayetlerden pek açık anlaşılır.

Hırsızlık ve sarhoşluk gibi diğerlerine de zararı dokunacak muharremâtı irtikâp edenler için Şâri tarafından türlü cezalar tayin olunduğu hâlde namaz ve oruç hakkında böyle birşeyin yapılmamasında, büyük bir hikmet vardır.

Cenab-ı Hakk'ın "Eğer hasta veyahut misafir olursanız orucunuzu açar ve başka günlerden sayıp tutarsınız. Zira Allah size kolaylık olmasını ister, güçlük olmasını istemez." Mariz ile misafire bu müsaadenin bahşolunmasının yegâne illeti meşakkattir, meşakkat ise bugünün amelesinin, hususiyle ziraat amelesinin orucunda daha fazladır. Binaenaleyh onların da başka günlerden sayıp tutabilmeleri bilcümle ulemâ-yı usûlün ittifakları ile şu ayet-i kerimenin muktezasıdır.

Hulûliyle şerefyâb olduğumuz mübarek oruç ayını din kardeşlerimize tebrik ederken munsıf ve dûr-endîş zevat-ı kirama bu nâçiz mütalâalarımızın arzına lüzum görüyoruz.

Rabbena lâ tüâhıznâ in nesînâ ev ahta'nâ

Rabbena velâ tahmil aleynâ ısran kemâ hamelte alel-lezîne min kablinâ

Rabbena-velâ tuhammilnâ mâ lâ takate lenâ bih ve va'fu annâ vağfir lenâ verhamnâ ente mevlânâ

Âlimcan el-İdrisî

2.28. "Musa Cârullah Efendi Bigi"[205]

Mübarek Ramazan ayını ikmal edip – Allah cümle müminlerin bu ibadetini kabul buyurmuş olsun – İyd-i Fıtra kavuştuğumuz gün, 14. asr-ı Hicrî iptidalarında Türkler arasından çıkıp din-i Muhammed'in teceddüdüne çalışmakta olan Musa Cârullah Efendi Bigi'nin resmi ile tercüme-i hâlini, Türklerin fâidesine çalışanlar sırasında karilerimize takdim etmekte isabet olduğunu zannettik. Bahusus ki Musa Cârullah'ın, en mühim eserinden birisi İslamların menfaati için teşri edildiği hâlde, dinin ruhuna nüfuz edilmemekten nâşi, Müslümanların hayât-ı umûmiyesine sekte verecek bir şekle gelmiş olan orucu vaz-ı hakikîsine irca kastıyla yazdığı *Uzun Günlerde Rûze* nâm meşhur eseridir. Son zamanların âsâr-ı diniyesi arasında belki en çok müzakere ve münakaşayı davet etmiş ve müellifin fevkalâde kavî itikadiyle gayet yüksek cesaret-i medeniyesini ispat eylemiş olan bu eser, Musa Cârullah ismi ile rûze ve iftarı birbirine bağlamış gibidir.

Musa Cârullah 1875 sene-i milâdîsinde Rostof-Don şehrinde doğmuştur. Onun babası medresede okumuş ve ruhanî vazifeye hazırlanmış iken bilîâhere ticaretle iştigal etmiş ve şimendifer mültezimi olmuştur. Maamafih ihtiyarladığı zaman dindaşlarının ibrâmı üzerine ruhanîliği kabul ederek Rostof'daki yegâne İslâm mahallesine imamet etmiştir.

Musa Efendi ilk mektep tahsilini Bahçesaray'da, medrese tahsilini de Kazan'da Gölboyu Medresesi'nde ikmal etmiştir. Çocukluğundan itibaren kendinde ulûm-ı riyaziyeye şiddetli bir temâyül duymuş ve Kazan'dan Rostof'a döndüğü zaman bu maksadını istihsal için kendi taleb-i zatîsi ile Rusların Real Mektebi'ne girmiş ve orada îkmal-i sunûf edinceye kadar kalmıştır.

Riyaziye ile meşgul olmakla beraber bu genci en çok iştigal eden Müslüman tarih ve hukuku – ki din ile şiddetle merbuttur – olmuştur. Gençlik zamanından itibaren Cârullah'ın ruhî ve fikrî metâlibine Müslüman skolastik tedrisatı kâfî cevaplar bulup veremiyordu. Binaenaleyh o, müstakil bir surette ruhuna heyecan veren meselelerin tedkikiyle kendi kendine uğraşıyordu. Kendini ikna edecek ve ilim susuzluğunu kandıracak bir âlim yahut bir mektep bulmak için Müslüman âleminin bir noktasından

[205] *Türk Yurdu*, VII/11 (12 Ağustos 1915), s. 191-195.

diğerine gidip gelir, lâkin İslâm âleminin her tarafında ilimden istifade yollarının mahdut ve skolastikî şekilde olması onu münkesir ederdi...

Real Mektebi'nde ikmal-i tahsil eder etmez kadîm ananesi dolayısıyla Müslüman âleminde şerafetle şöhret bulan Buhara'ya gitti, oranın medreselerinde okumak istedi, lâkin aynı inkisâr-i hayale uğrayarak çarçabuk onları da bıraktı. Öğretilen şeylerin mahdutluğu ve o mahdut olanların da bir takım bîsûd nazariyattan ibaret olması Musa Efendiyi nevmîd ediyor, onun daima taharrî-i hakikat eden aklına Müslüman medreselerinin tedrisatı kifayet etmiyordu. 30 sene medresede beyin patlatan Buhara ulûm-ı ilâhiye mütehassıslarının hatta şeriati bilmekte bile cahil kalmaları, yirmi sene mütemadiyen Arapça okudukları hâlde Arabî mükâleme, tahrir ve takrirden hiçbirine muktedir olmamaları Musa Efendiyi cidden hayrete düşürüyordu. Bu cihetle Musa Cârullah Buhara'da birkaç sene müstakil bir tarzda ayrı ayrı ulemâ ile meselâ fıkıh ve felsefe-i kadîme tahsili için bunlarda ihtisas sahibi olan merhum Damla İvaz ve elyevm berhayat bulunan Buhara'daki pek zayıf teceddüd ve terakki cereyanının yegâne sağlam direği olan Damla İkram Efendi ile riyaziyât-ı kadîme tedkiki için de riyazi ve felekî merhum Damla Mir Şerif Efendi ile teşrik-i mesaî eyledi.

O, Buhara'da iken bir taraftan Farisî lisanını öğrendi, diğer taraftan fıkıh ve usûl-i fıkıh fenlerini uzun uzadıya tetkik ederken Arap lisanı ile Oklidus, Pisagures ve Arahmid'in riyaziyatını, Eflâtun ve Aristo'nun felsefesini okudu ve muahhar feylesoflardan Descartes ile Bacon'ı da mütalâa etti. Eski riyaziyeyi mütalâa ile beraber Rus lisanında yazılmış yeni ders kitaplarından da riyaziye tederrüs eder, hatta o kitabı kendisi ve üstadı Mir Şerif için tercüme de eylerdi. Riyaziyeye inhimaki ile beraber şeriati asla unutmuyor ve eski imamları hiç gözden kaçırmıyordu. Bigey Buhara'da Arap tıbbını da tahsil etti.

Malûmat-ı riyaziye aşkı onu 1896 senesi Rusya'ya dönmeye icbar etti. Rusya'da Dârülfünûn'a girmek istedi, fakat Lâtince bilmediğinden kabul olunmadı. Bir müddet sonra İstanbul'a geldi, lâkin İstanbul mektepleri de Musa Efendiyi ikna edemedi. İstanbul'dan Kahire'ye gitti.

Bu andan itibaren Musa Cârullah münhasıran ilahiyat ve mesâil-i fıkhiye ile meşgul oluyor. Müslüman medreselerine itimadı kalmamış olduğundan daima müstakil çalışır ve ayrı ayrı üstadlardan öğrenirdi. Kahire'de birkaç ay kaldıktan sonra Mekke ve

Medine'ye gitti ve oralarda iki sene kadar kalıp ciddî ve mütemadi bir sa'y ile âyât-ı Kur'aniye ve ehâdis-i Nebeviyeyi tetebbu eyledi.

Arabistan'dan Hindistan'a gitti. İstifade olunacak bir âlim ve bir medrese arayıp Hindistan'ın da birçok bilâdını gezdi. Lâkin her tarafta onu inkisar-ı emel karşılıyordu. Üç ay kadar Hindistan'da dolaştıktan sonra tekrar Kahire'ye geldi ve orada iki buçuk sene kalıp Arap edebiyatı ve İslâm fıkhını müstakillen Şeyh Muhammed Abduh ile Şeyh Bahît Efendilerin idareleri altında tederrüs etti.

1904 senesi nihayetinde Musa Efendi Mısır'dan Rusya'ya döndü. O vakitten beri Rusya'da ve alelekser Petersburg'da ikamet ediyor. Bir buçuk sene kadar Petersburg Dârülfünûnu Hukuk Şubesinde ders dinledi.

1909 senesi Rusya'da İslâm medreselerinin en büyüğü ve muntazamcası olan Medrese-i Hüseyniye'ye, bânilerinden Mahmud Bay Hüseyinef'in ilhah ve ibrâmı üzerine, ulûm-ı diniye muallimi olarak tayin olundu ise de onun pek çok istifadeli olan hür ve serbest tedrisatını çekemeyen bazı kimselerin, bilhassa Orenburg Cemiyet-i Hayriyesi salonunda takrir ettiği umûmî dersleriyle avâmın efkârını tenvir eylemesinden tedehhüş eden Orenburg imamlarının el altından çevirdikleri entrikalar neticesi olarak ertesi sene oradan infısâle mecbur kaldı.

İlk eseri olan *Tarih-i Kur'an* 1906'da Arapça olarak intişar etti. Bugün Musa Efendi'nin Arapça, Türkçe olmak üzere 25'ten fazla eseri vardır ve bunların en büyüğü *Mecmua-i Ehâdis'*dir.

1906 senesi evlendi ise de şimdiki hâlde yalnız olarak gayet vazi ve muktesit bir tarzda Petersburg'un büyük ve karanlık binalarından birinin küçük ve çatı odasında kira ile ikamet ediyor. Bir zâirin ifadesine göre bu büyük adamın asla tanzim olunmayan küçük odası büyük ciltlerle Arapça, Türkçe, Acemce ve Rusça kitap ve el yazıları ile doludur.

Musa Efendi Rusya'ya avdet edeli tekrar riyaziyat ve pek sevdiği felekiyât ile uğraşmaktadır. O, Rus İlmî Heyet Cemiyeti azasındandır. Küs3uf ve husûf zamanlarında heyet azalarından bazılarıyla beraber yahut yalnız icap eden mahallere seyahat ederek tedkikât-ı fenniye ve tarassudât-ı felekiyede bulunur. Ezcümle bu hususta ki son seferi hayli meraklı ve heyecanlı geçmiştir. Cihan Harbi başladıktan sonra vâki olan küsûfu daha münasip bir mahalden tetkik etmek üzere Musa Efendi küsûfa

dair eski ve yeni birçok eserleri, Arapça ve Acemce el yazısı kitapları müstashaben Brest-Litovsk şehrine gider. Böyle tılsım-âmiz kitapları, pek uzun sarı saçları, sivri siyah külahı ve kocaman gözleriyle harp meydanına pek yakın bir mahalde dolaşan Musa Cârullah Efendi, Rus zabitânının şüphesini celp ederek yakalanır, dört gün tevkif olunup uzun uzadıya teftiş ve isticvâb edilir, nihayet kitap, yazı ve çizgilerinden çok birşey anlaşılamazsa da harp, siyaset gibi gündelik vekâyiden pek uzak yaşayan bir âdem olduğuna kanaat hâsıl olur ve tahliye edilir. Lâkin o esnada küsûf hâdisesi olup biter. Musa Cârullah Efendi bizzat kendi küsûfa uğradığından Şemsin küsûfunu tedkike bittabi imkân bulamaz.

Musa Cârullah Efendi Hüseyniye'de geçirdiği bir seneden başka, hiçbir zaman, hiçbir yerde memur olmamış ve edebî hidemâttan mâada hiçbir hizmetle iştigal eylememiştir. Babası evvelce zengin olmuş ise de fakiren vefat ettiğinden Musa Efendiye hiçbir şey bırakmamıştır. Bugüne kadar o, kendi edebî mesaîsiyle geçinmiş, seyahatleri esnasında ona biraz annesi yardım etmiştir. Sair memâlik-i İslâmiyede olduğu gibi Rusya İslâmları arasında da hayat-ı edebiyenin hududu, bilhassa ciddi âsâr için hayli dar olduğundan Musa Efendi'nin maişeti son derece muzayakalıdır. Fakat o, gönül servetine mâlik olduğundan "Yehsehühümü'l-cahilu ağniae minetteaffüi..." ayet-i kerimesine musaddak olmuş, hiçbir zaman hiçbir kimseye kendi müzayakasından şikâyet etmediği gibi eline biraz topluca para geçerse onu umûr-ı hayriyeye sarf eylemekten de asla geri durmamıştır. *Uzun Günlerde Rûze* nâm eserinden bir iki yüz lira para kazanınca hemen hepsini sarfederek Ufa'daki medrese-i âliyeyi elektrikle tenvîr ettirmiştir.

Son senelerde o, kendi eserlerini bilhassa pek çok emek sarf ettiği *Kur'an Tercümesi'*ni basabilmek için bir matbaa da açtı. Müslümanlarda hayat-ı edebiye mahdudiyeti nazar-ı dikkate alınmak şartıyla Musa Efendinin bilcümle âsârı ve bilhassa *Rahmet-i İlahiye Burhanları, İnsanların Akidelerine Bir Nazar, Kavâid-i Fıkhiye, Uzun Günlerde Rûze* nâm eserleri pek büyük bîr rağbete mazhar olmuştur, denilebilir. Şu saydığımız eserler resmî, gayrı resmî birçok mevania müsadif olmakla beraber İstanbul'da da me'mûlün fevkinde intişar etti. Bunların hakkındaki macera muhterem okuyucularımızca malûm olacağından bu hususta tafsilâta girmeye lüzum görmüyorum. Bu münasebette yalnız şunu demek isterim ki, ulûm-ı diniye ile iştigal eden herhangi bir şahsa Musa Efendinin bilhassa bu son eserlerini uzun uzadıya tetkik ve mütalâa

eylemek – yüzlerce mücelled okunup da bulunamayacak tahkikata orada tesadüf edileceğinden – lâbüd ve elzemdir.

Musa Cârullah Efendi'ye bazı kimseler "Müslümanların Luther"i diyorlarsa da Musa Efendi kendisi bu unvana daima itiraz etmektedir.

Musa Efendi İslâmiyetin Luther'i olmamakla beraber hiç şüphesiz ki, Hazret-i Peygamber'in "İnnallâhe yeb'asü Ii-hâzihi'1-ümmeti alâ re'si külli mieti senetin..." diye haber vermiş olduğu müceddidlerden biri ve bence en büyüğüdür.

Musa Efendi kendi esasât-ı fıkriyesini "Benim Kalemimle Neşir Kılınmış Meseleler" unvanlı makalesinde şu cümlelerle hülâsa ediyor:

> "Ben âlem-i İslâmda zahir olmuş sahip-i mezheplerin her birini mukallitlerinin her birinden elbet daha ziyade ihtiram ederim. Yakinî imanım iktizasıyla İslâmiyeti de mezheplerin her birinden üstün itikat ederim. İslâmiyeti mezheplerin birinde veya hemesinde mahsur kaldı, demek mezhepleri, müçtehidleri ihtiram olmaz, amma İslâmiyeti nesb etmek derecesinde tenkis olur.
>
> Akıl, benim nazarımda en büyük bir hüccet-i ilâhiyedir, mutlaktır, hududun hiçbiriyle mahdut değildir. İslâmiyetin her mezhepten üstünlüğü, aklın en büyük hüccetliği tâ ebed bakidir.
>
> Buna göre ben Kur'an-ı Kerim'in ayetlerine, Şâri-i Kerim'in sünnetlerine fakihlerin mezheplerini, kelâ-miyyûnun cedellerini, sûfîlerin hayallerini, felsefilerin kıyaslarını, siyasîlerin hevâlarını, içtimaîlerin nazarlarını hiçbir suretle takdim edemem. Şu mezkûr şeylerin her biri Ku'ran-ı Kerim'in ayetlerine, Şâri-i Kerim'in sünnetlerine hiçbir vakit hâkim olamaz.
>
> Benim fikrimin merkezi, her bir sözümün esası işte budur."

Filvâki Musa Efendinin tekmil âsârında müdafaa ettiği esas budur. Onun yegâne arazı İslâmiyeti kelâmiyyunun safsatalarından fukahânın cidallerinden kurtarıp safvet-i asliyesine irca eylemektir. Bunun içindir ki o, kudemâ-yı ulemâ-yı İslâmın "İman-ı mücmel" tabir ettiği esasâtı tahrif ederek Sünnîlik, Şiîlik, Mutezilelik, Emevîlik, Alevîlik, Maturidîlik, Eş'arîlik gibi Müslümanları yekdiğerleriyle mukateleye kadar sevk eden mesalik ibda eyleyen ehl-i kelâm ile yine kudemanın "İman-ı mufassal" dediği füruatı tagyir edip Hanifîlik, Şafiîlik, Mâlikîlik, Hanbelîlik, Züferîlik, Tahavîlik gibi ahâli-i İslâmiyenin hayat-ı içtimaiyesini birçok cihetlerden tahdit ve tazyik eyleyen mezâhib ihtira eden fukahayı hedef ittihaz ediyor.

Musa Efendi pek derin olan ilmi ile beraber büyük bir cesâret-i edebiyeye mâlik bulunduğundan, hiç şüphesiz elyevm İslâm âleminde eşi olmayan bir mücahittir. Onun meydana koymuş olduğu mühim meselelerin kâffesi, kendisinin de gösterdiği gibi,

İslâmiyetin emir ve teşrif buyurmuş olduğu mesâilden olduğu hâlde bin seneden fazla bir zamandan beri kelâmiyyûn ile fukahanın faydasız ihtilâfları arasında kaybolmuş, onların attıkları niza çamurları altında örtülüp kalmış olduğundan Musa Efendiye kadar hiçbir Türk âlimi bu kadar büyük bir cesaret ile bunların üzerindeki perde-i nisyanı yırtıp atmaya muvaffak olamamıştır. Bu meydanda en büyük hisseyi ihraz eden hiç şüphesiz Musa Cârullah Efendi Bigev'dir.

Musa Efendi'nin diğer bir fazileti de millet-i İslâmiyeden herhangi bir şubesinin içtimaiyatı ile uğraşacak her bir ferdin bilmesi elzem olan üç lisana (Arabî, Farisî ile beraber Rus, Fransız, Alman, İngiliz lisanlarından birine) bihakkın vâkıf olmasıdır. Yalnız Arabî ve Farisî bilip de elsine-i ilmiyeden birine vâkıf olmayan birinin İslamların içtimaiyatı ile uğraşmasının ne kadar kusurlu ve noksanlı olduğunu ben Rusya'da iken tecrübe etmiştim. Şimdi ise sade Avrupa lisanlarını bilip de Arabî ve Farisî'den haberi olmayan, binaenaleyh İslâmiyeti meselâ bir Fransız ve İngiliz vasıtasıyla öğrenenlerin de bu bahisle meşgul olmalarının ne kadar tehlikeli olduğunu İstanbul'da geçirdiğim hayatta anladım.

Musa Efendinin şahsiyetini kısa bir cümle ile ifade etmek lazım gelirse şöyle demek icap eder: "Musa Efendi, hakâyık-ı İslâmiyeye bihakkın vâkıf, emsalsiz bir cesaret-i medeniye ve edebiyeye mâlik, 14. [Hicri] asrın İslâm müceddidi bir Türk'tür."

Âlimcan el-İdrisî

SONUÇ

Âlimcan İdrisî, Buhara'da ortaöğrenimini, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde dil ve felsefe eğitimi alarak yükseköğrenimini tamamlamış, I. ve II. Dünya Savaşları sırasında, Müslüman esirlere yönelik yürütülen propaganda çerçevesinde Alman Dışişleri Bakanlığına bağlı memur olarak çalışmış bir din adamıdır. Ancak İdrisî, sıradan bir din adamı olmayıp, toplumsal işlerle uğraşmış ve bu işlerde önder kişiliği ile üst mevkilerde bulunmuştur. İstanbul'da eğitim aldığı sırada ceditçi mücadeleyi destekleyen *Sırât-ı Müstakim* ve *Teârüf-i Müslümîn*'de yazdığı makalelerinde mekteplerdeki eğitimi ve bu eğitimin Arap diliyle yapılmasını eleştirmiş, medreselerin ıslah edilmesi gerektiğini belirterek, medreselerde okutulması gereken derslerden ve bu derslerin konularından bahsetmiştir. İngiltere'nin, 1910 yılında İran'da çıkan karışıklıklar sonucu, İran'a gönderdiği ültimatoma tepki göstermiş ve bunu nutkunda belirterek uluslararası meselelere değinmiş, böylece de birçok konu ile ilgilendiğini göstermiştir. Farklı yayınlarda yazdığı makalelerinde de ceditçi fikirlerini savunmaya devam etmiş, bazı biyografik çalışmalar kaleme almıştır. "İsmail Bey Hakkında Küçük Bir Hatıra" isimli makalesinde, Türkçü fikirlerini ortaya koymuş, İstanbul'da Türklüğe dair toplanan konferansta da Yusuf Akçura'nın sözlerine katıldığını belirtmiştir. İdrisî'nin, Meşrutiyet döneminde sahip olduğu koyu Türkçü fikirlerinin, 1930-1940'lı yıllarda Tatarcılığa doğru meylettiği hakkındaki biyografik malumatlardan ortaya çıkmaktadır. Tüm bunlardan da anlaşılan şudur ki İdrisî, çalışmalarında Türk milleti ile ilgili konulara öncelik vermiş, bunu yaparken bir coğrafya belirtmemiş ve tüm dünyaki Türk Milleti ile ilgilenmiştir. Türklerin yaşadığı problemlere çözüm aramış, bu problemlerin oluşmasında yanlış uygulanan eğitim sisteminin ne denli etkili olduğunu anlatmış ve ceditçi düşüncelerin hayata geçirileceği uygulamalarla bu sorunların giderilebileceği görüşünü savunmuştur. Bu amaçla da teşkilatçı yönünü kullanmış, Avrupa'da eğitim almak isteyen öğrenciler için birçok cemiyetin çalışmalarında yer alarak eğitimci yanını her zaman ön planda tutan bir din adamı olmuştur. İdrisî, II. Dünya Savaşı yıllarında yürütülen propaganda faailetlerinde Türkistan Lejyonu'nu oluşturan önemli isimlerden biridir. Hatta kamplardaki yetkili en önemli isimdir. Özellikle bu dönemde dikkatleri üzerinde toplamıştır. İdrisî'nin, siyasî gücünden çekinenlerin ve onu sevmeyenlerin olduğu, birçok kişi tarafından eleştirildiği, hakkında soruşturmaların yapıldığı kayıtlı belgelerden anlaşılmaktadır.

Bu çalışma ile İdrisî'nin makaleleri, günümüzde kullanılan Latin harflerine çevrilerek ilgililerin rahatça okuyabilecekleri duruma getirilmiştir. İdrisî'nin makalelerinin okunmasıyla, önemli sayılabilecek biyografik malumatlara ulaşılmıştır. Bu malumatların bazıları küçük parçalar halinde, bazıları ise tamamen hatırat mahiyetinde bulunmaktadır. Bu çalışma ile tüm bu veriler biraraya getirilirken İdrisî'nin çevresindeki bazı kişileri tanıma; Avrupa'daki Türk muhacereti, Buhara Hanlığının son zamanları, Türkiye Cumhuriyeti öncesi, Osmanlı Meşrutiyet dönemi hakkında bilgi sahibi olma imkânı da sunulmuştur. Toplanan tüm bu bilgilere, İdrisî'nin oğulları İldar ve Orhan İdris'in de ifadeleri eklenerek orijinal bir çalışma ortaya konmak istenmiştir. İdrisî hakkında, elbette daha yapılacak araştırma işleri bulunmaktadır. Ancak, bu tez onun hakkında birçok veriyi bütünsel olarak biraraya getiren mevcut tek çalışmadır. Bu tezin, İdrisî hakkında yapılacak diğer çalışmalara ışık tutması ümidiyle…

BİBLİYOGRAFYA

Süreli Yayınlar:

Sebilürreşad

Sırât-ı Müstakim

Şûrâ

Tanin

Teârüf-i Müslimîn

Türk Yurdu

Vakit

Yayınlanmış Belgeler:

Cwiklinski, Sebastian, "From the History of Tatar Press and Book Publishing Activity of Tatars in Germany", *Tatarica: History and Society*, Berlin.

Erşahin, Şerafettin, "Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dinî Araştırmalar*, Ocak-Nisan 1999, I/3, s. 213-255.

Гильмутдинов, Данияр Рустамович, "Дистанционное" просветительство у татар в начале XX века: "самоостракизм" или выход на новый уровень? (Анализ опыта творческой деятельности Алимджана аль-Идриси), *Исламоведение*, № 4, 2015.

Gilyazov, İskender, "Âlimcan İdrisî'nin Hayatı", *Emel'imiz Kırım*, yıl: 11, sy. 41-44, 2003, s. 81-90.

____, "Berlin'de Rusyalı Müslüman Öğrencileri Derneği (1918-1925)", *Gasıyrlar Avazı* 3/4 (1996).

Keleşyılmaz, Vahdet, "Teşkilât-ı Mahsûsa ve Cermen Esir Kamplarındaki Tatarlar", *Ankara Üniversitesi Atatürk Yolu Dergisi*, VI/21, 1998, s. 67-80.

Ono, Ryosuke, "Muhacerattaki Bir Özbek Türkü'nün Mektuplarına Göre Türk Dünyası - Abdülvahap Oktay ve Mektupları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* LIII/ 2, 2013, s. 563-584.

Özcan, Ömer, "Alimcan İdrisi Hakkında", *Emelimiz Kırım*, yıl:11/ sayı:41-44, 2003, s. 80-81.

Ryad, Umar, "From an Officer in the Ottoman Army to a Muslim Publicist and Armament Agent in Berlin: Zekî Hismat Bey Kirâm (1886-1946)", *Bibliotheca Orientalis,* LXIII/ 3-4, Mei-Augustus 2006.

Selenga Gökgöz, Saime, "Finlandiya Türkleri ve Türk Hariciyesinin Siyaseti", *Bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 47, 2008, s. 1-18.

Yayınlanmamış Belgeler:

Küçükizsiz, Recep, "Unutulmuş Bir Turan Savaşçısı: Âlimcan İdris (1887-1959)".

Basılı Eserler:

Akış, Ali, *Aklımda Kalanlar*, Neyir Matbaacılık, Ankara, 2002.

Andican, A. Ahat, *Osmanlı'dan Günümüze Osmanlı ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

____, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* Emre Yayınları, İstanbul, 2003.

Bihl, Wolfdieter, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil II, Ihre Basis in der Orient-Politik und Ihre Aktionen 1914-1917*, Hermann Böhlhaus Nachf. Wien-KölnGraz, Wien, 1975.

____, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil II Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918),* Böhlau Yayınevi, Wien-Köln-Weimar, 1992.

Cwiklinski, Sebastian, *Die Wolga an der Spree Tataren und Basckiren in Berlin,* Berlin, 2000.

Höpp, Gerhard, *Muslime in der Mark. Als Kriegsgefangene und Internierte in Wünsdorf und Zossen, 1914-1924*, Berlin, 1997.

Kamalov, İlyas, *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaktüs Yayınları, İstanbul, 2007.

Karatay, Neşe Sarısoylu, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler*, Sinemis Yay., Ankara, 2011.

Kon, Kadir, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay., 2013.

Motadel, David, *Islam ve Naziler*, İstanbul: Alfa, 2015.

Önen, Nizam, *Turancı Hareketler: Macaristan ve Türkiye (1910-1944)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.

Sarıahmetoğlu, Nesrin; Kemaloğlu, İlyas, *II. Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği, İstanbul, 2016, s. 350.

Taymas, A. Battal, *Kazanlı Türk Meşhurlarından III Âlimcan Barudi*, sayı:3, İstanbul, 1953.

Togan, Zeki Velidi, *Hâtıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, Aralık 2012.

Ülküsal, Müstecip, *Kırım Yolunda Bir Ömür- Hatıralar*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara, 1999.

Elektronik Kaynaklar:

http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9505E4D8133AF934A3575BC0A9619C8B63 [20.12.2016 tarihinde erişim sağlandı.]

http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1999_3_4/05/05_3/ [25.12.2016 tarihinde erişim sağlandı.]

https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357247&/XIX.-Yüzyılın-Sonundan-II.-Dünya-Savaşının-Başlangıcına-Kadar-Berlindeki-Tatarlar-ve-Başkurtlar-/-Dr.-Sebastian-Cwiklinski- [25.12.2016 tarihinde erişim sağlandı.]

http://www.tyb.org.tr/mobi/100-yil-sonra-m-akifin-izinden-berlin-18069yy.htm [25.12.2016 günü erişim sağlandı.]

RESİMLER

Resim: 1

Âlimcan İdrisî

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 2
Âlimcan İdrisî

Resim: 3

Wünsdorf Esir Kampı

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 4

Wünsdorf Esir Kampı

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 5

Esir kampından bir görüntü.

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 6

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 7

Berlin Şehitlik Mezarlığı'nda bulunan, Tatar Müslümanları adına dikilen anıt. (2004)
[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 8

Berlin Şehitlik Mezarlığı'nda bulunan anıtın üst parçası. (2004)

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 9

Berlin Şehitlik Mezarlığı'ndan bir görüntü. Sağda anıt görünmekte. (2004)

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 10

31 Temmuz 1916 tarihinde, Osmanlı Elçiliği'nin din görevlisi Hafız Şükrü Efendi, Berlin Şehitlik Mezarlığı'ndaki anıtın önünde, orada kabri bulunan mevtalar için Arapça dua yapmış, yanında da Âlimcan İdrisî bu duayı tercüme etmiştir.

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 11

Berlin Şehitlik Mezarlığında bir mezar taşı [Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 12

Wünsdorfer Esir Kampı'ndaki caminin önünde. (Öğrencilerin başında Âlimcan İdrisî)
[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 13

Wünsdorfer Esir Kampı'ndaki caminin önünde bir görüntü.

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 14

Wünsdorf Camii'nde minberin üzerinde görünen Âlimcan İdrisî. [И. А. Гилязов, Л. Р. Гатауллина, *Российские солдаты-мусульмане в германском плену в годы Первой мировой войны (1914–1920)*, Казань: Татарское книжное издательство, 2014.]

Resim: 15

Harp Mecmuası, Yıl 1, Sayı 6, Şubat 1331 (1916), s. 83. Eger Esir Kampı'ndaki caminin açılış töreninde, asker saygı duruşundayken. [Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay. (2013), s. 192.]

طنين

آوسترياده اسلام اسيرلرك بايرام تبريكاتى

Resim: 16

Tanin gazetesi (21 Ekim 1915) Müslüman esirlerin bayram kutlamalarına dair bir haber.

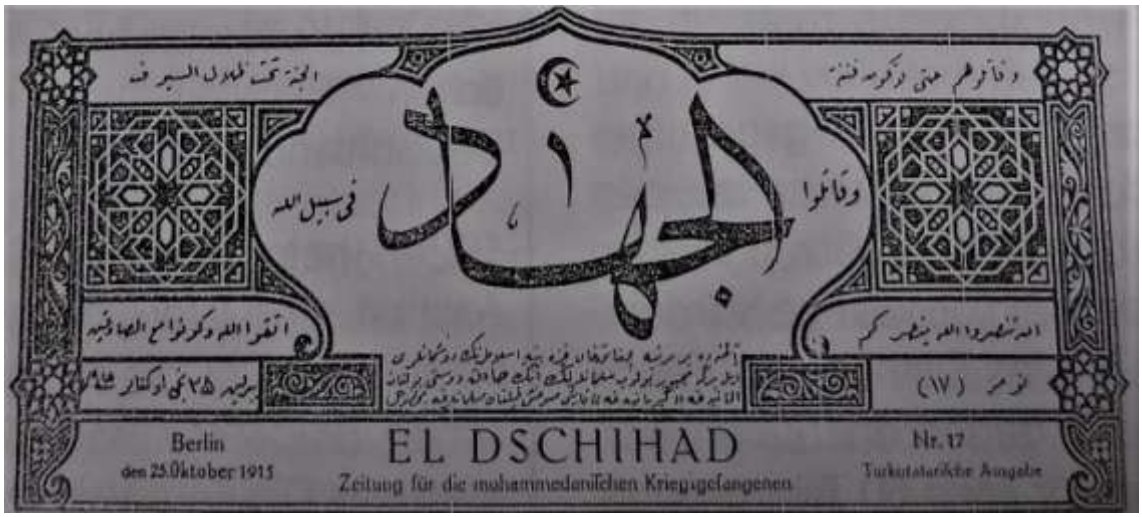

Resim: 17

El-Cihad gazetesinin kapak görüntüsünün bir kısmı. [Sebastian Cwiklinski, *Die Wolga an der Spree Tataren und Basckiren in Berlin*, im Juli 2000, s. 24.]

Resim: 18

El-Cihad gazetesinin kapak görüntüsü [И. А. Гилязов, Л. Р. Гатауллина, *Российские солдаты-мусульмане в германском плену в годы Первой мировой войны (1914–1920)*, Казань: Татарское книжное издательство, 2014.]

حق: هر نومروسی 75 فینیک

تاتار ایلی

باش محرر و مدیری: بدری

برلین 15 دیکابر 1919	خط ومقاله‌لر اوچون اداره‌خانه آدریسی: Bedri Berlin-Halensee, Joachim-Friedrich-Str. 9	صان: 2

ژونسدورف لاگیرنده «مولد بەیرەمی»

4 نچی دیکابر کیچی ژونسدورف لاگیرنده «مولد بیرەمی» یاسالدی. اول کون ایرته‌ده نوک لاگیرده بر باشقه‌لق بار ایدی:

بر باقدن «قصیده»لر اوقورغه تلاوچی شاکردلر معلملری بله قصیده‌لر تکرارلیلر، ایکنجی یاقدن، بیرەم کیچی اوچون هر یرده کاغددن یاصالغان چلبرلر وهر تورلی قاتارلر بله زینتله نگان وبیک موافق اونلرغه صور، صور ایتدروب یازلوب «مقدس مولد بیرەمی قطلوغ مبارک بولسون!»، «بتون مسلمانلرنگ یوکونگی قوانچلری، عمرلک بولسه ایدی!» دیگان توسلی ماتور جمله‌لر بله‌ن زینتله‌نگان تیاتر باراکنه شغرم طولدیلر. باراکغه صیماوچیلر طشدن تەرەزه توبلرندن قاراب، طکلاب طوررغه مجبور بولدیلر.

Resim: 19

15 Aralık 1919 tarihli *Tatar İli* gazetesinin kapak görüntüsünün bir kısmı. [Sebastian Cwiklinski, *Die Wolga an der Spree Tataren und Basckiren in Berlin*, im Juli 2000, s. 25.]

يانا طورمش

Berlin

Resim: 20

Yaña Turmış gazetesinin kapağı [И. А. Гилязов, Л. Р. Гатауллина, *Российские солдаты-мусульмане в германском плену в годы Первой мировой войны (1914–1920)*, Казань: Татарское книжное издательство, 2014.]

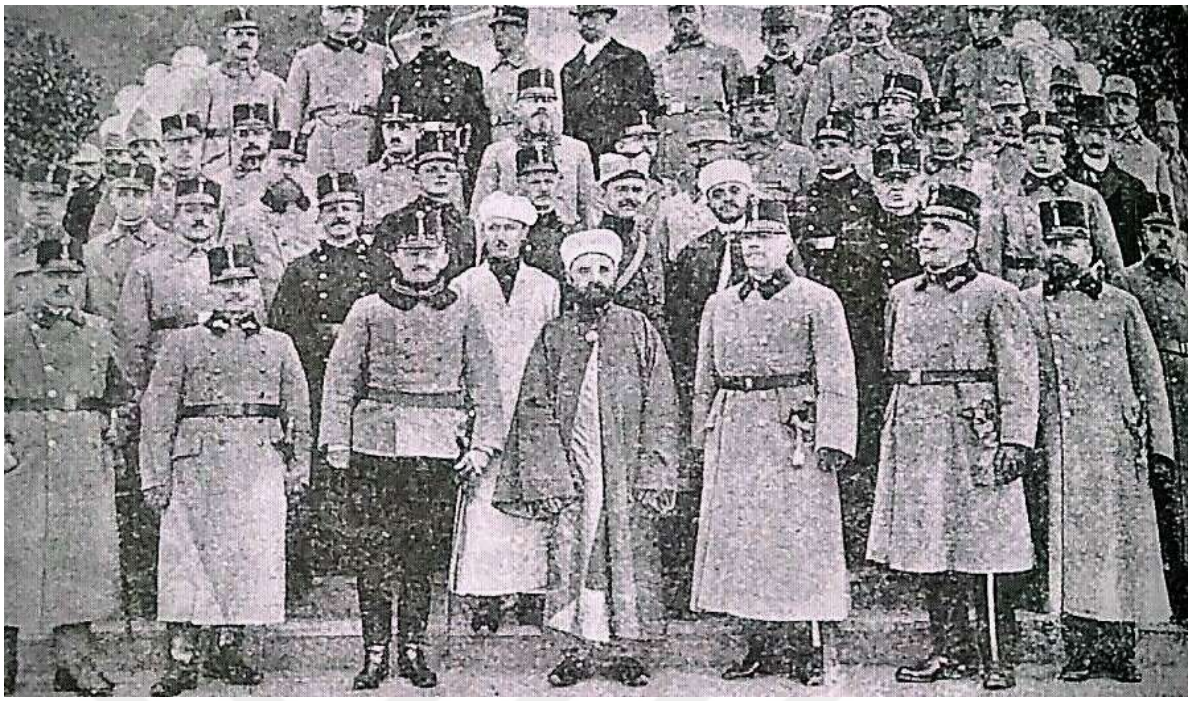

Resim: 21

Harp Mecmuası, Yıl 1, Sayı 6, Şubat 1331 (1916), s. 83. Avusturya'daki Eger Esir Kampı'nın temsili (cami bu tarihten daha önce faaliyete geçmiştir) açılış töreninden bir görüntü. Avusturyalı askeri erkân ile birlikte ön sırada ortada Ali Rıza Efendi, onun arkasında Âlimcan İdris ve bir arka sırada Abdüllatif Efendi dinî kıyafetleriyle. [Kadir Kon, *Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın İslam Stratejisi*, Küre Yay. (2013), s. 190.]

Resim: 22

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 23

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 24

Âlimcan İdrisî ve Alman subayı [И. А. Гилязов, Л. Р. Гатауллина, *Российские солдаты-мусульмане в германском плену в годы Первой мировой войны (1914–1920)*, Казань: Татарское книжное издательство, 2014.]

Военнопленные Вайнбергского лагеря свершают молитву перед Сабантуем, на переднем плане – Галимджан Идриси. Фото Х. Гималетдинова. *14.03.1920*

Resim: 25

Wünsdorf Kampı'ndaki esirlerine bahar bayramı öncesi namaz kıldıran Âlimcan İdrisî. [И. А. Гилязов, *Л. Р. Гатауллина, Российские солдаты-мусульмане в германском плену в годы Первой мировой войны (1914–1920),* Казань: Татарское книжное издательство, 2014.]

Resim: 26

Âlimcan İdrisî [И. А. Гилязов, Л. Р. Гатауллина, *Российские солдаты-мусульмане в германском плену в годы Первой мировой войны (1914–1920),* Казань: Татарское книжное издательство, 2014.]

Resim: 27

Almanya'ya gönderilen kız öğrencilerden bir kısmı. Âlimcan İdrisî (sağ başta), Übeydullah Hoca (sol başta), Saide Şirahmet kızı (Oktay), kardeşleri Fuzeyl ve Nasreddin. Moskova 1922 yılı ortaları. [Ahat Andican, , *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul (2003), s. 262.]

Resim: 28

Âlimcan İdrisî, Orta Asya'dan gelen öğrencilerle birlikte (1922-1925). [Sebastian Cwiklinski, *Die Wolga an der Spree Tataren und Basckiren in Berlin*, im Juli 2000, s. 33.]

Resim: 29

I.Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya'ya dönmeyip Almanya'da kalan mülteciler (Âlimcan İdrisî ve arkadaşları). [Neşe Sarısoylu Karatay, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler*, Sinemis Yay., Ankara (2011), s.373.]

Resim: 30

Âlimcan İdrisî ve oğlu Orhan. [Neşe Sarısoylu Karatay, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler*, Sinemis Yay., Ankara (2011), s.402.]

Resim: 31

Âlimcan İdrisî, eşi Şemsülbenat ve kızı Gülnar ile oğlu Orhan. [Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 32

Âlimcan İdrisî ve eşi Şemsulbenat Aşrat ile çocukları Orhan (gözlüklü), Gülnar ve İldar. [Neşe Sarısoylu Karatay, *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler*, Sinemis Yay., Ankara (2011), s.373.]

Resim: 33

Musa Cârullah'ın Kahire'deki mezarı başında. Ayakta duranlardan mezar taşının solunda takkeli kişi Âlimcan İdrisî, taşın sağındaki siyah cübbeli ve sarıklı kişi Kahire'de mülteci hayatı geçiren eski Filistin müftüsü Muhammed Emin el-Hüseyin. [A. Battal Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından III Âlimcan Barudi*, sayı:3, İstanbul 1953, s. 66.]

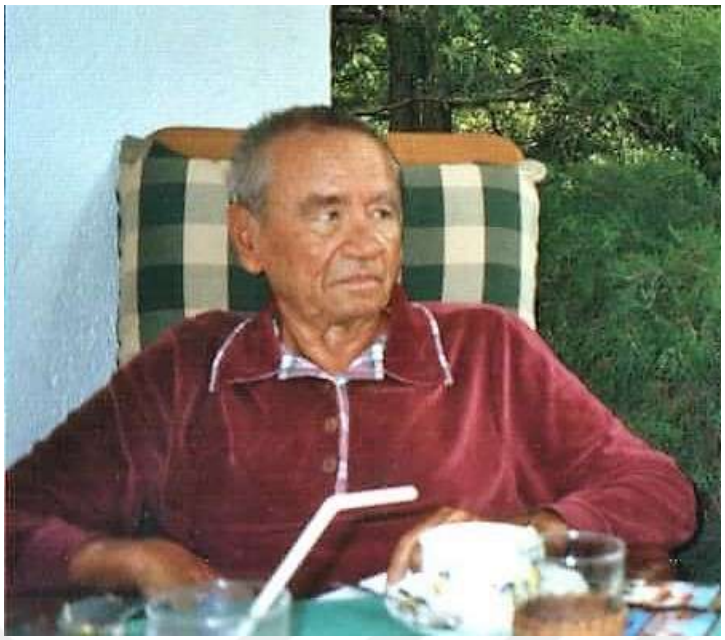

Resim: 34

Dr. İldar İdris, Münih'teki evinde.(2004)

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 35

Orhan Sadık Han, Amerika'daki evinde (2005).

[Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

Resim: 36

Âlimcan İdrisî'nin eşi Şemsülbenat İdris ile kızları Gülnar İdris'in Münih Waldfriedhof Mezarlığı'ndaki kabri. [Recep Küçükizsiz'in arşivinden.]

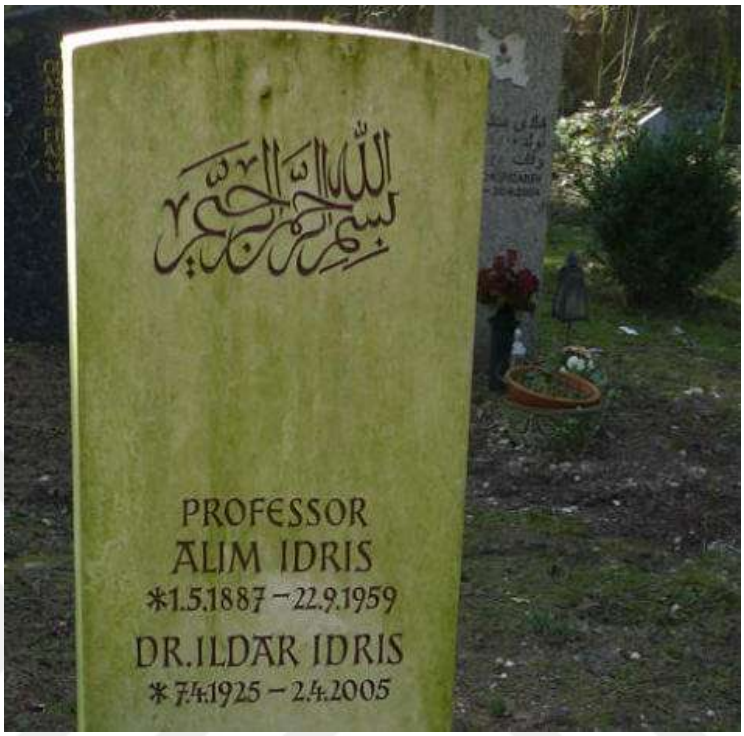

Resim: 37

Âlimcan İdrisî'nin Münih Waldfriedhof Mezarlığı'ndaki kabri.